

MAGYAR NYELVÖR

SZARVAS GÁBOR ÉS SIMONYI ZSIGMOND
FOLYÓIRATA

SZERKESZTI ÉS KIADJA

BALASSA JÓZSEF

LXVI. ÉVFOLYAM

BUDAPEST, 1937.

A MAGYAR NYELVÖR KIADÓHIVATALA.

TARTALOMJEGYZÉK.

Értekezések, önálló cikkek.

<i>Beke Ödön:</i>	Nyelvtudományi munkásság Finnországban	36
	Egy epe jelentésű régi szó a magyarban	71
	Népnyelv és nyelvtörténet	96
	Setälä síremlékének leleplezése	103
<i>Dénes Szilárd:</i>	A pesti ucca nyelve az irodalomban	3
<i>Erdödi József:</i>	Rát, ránt és ráz	15
<i>Fokos Dávid:</i>	Adalék a kétféle magyar e-hang történetéhez	42
	Munkácsi Bernát	61
	Adalék szó- és szólásmagyarázatokhoz	67
	Munkácsi Bernát kézirati hagyatéka	100
<i>Kallós Ede:</i>	A latin participium imperfectum magyar álkép- ződményei	1
<i>Kertész Manó:</i>	Régi katonai műszavakról	29
	Csata, portya	64
	Balassa — Balassi	93
<i>Knöpfler László:</i>	Forog igénk vogul megfelelője	46
<i>Luby Margit:</i>	A pásztoréletről	32
<i>Munkácsi Bernát:</i>	Budenz-ereklyék IV.	5
<i>Rubinyi Mózes:</i>	Magyar nyelvtudósok utolsó nyugvóhelye .. 16,	52
<i>Kardos Albert</i>	hetvenöt éves	19
<i>Munkácsi Bernát</i>	halála és temetése	75
<i>Az Országos Néptanulmányi Egyesület</i>	közgyűlése	79
<i>Részvétiratok Munkácsi Bernát halála</i>	alkalmából	108

Irodalom.

<i>Lehtisalo: Über die primären uralischen Ableitungssuffixe (Knöpfler László)</i>	17
<i>Lükő Gábor: A moldvai csángók I. (Beke Ödön)</i>	47
<i>Wichmann csángó szótára (Balassa József)</i>	49
<i>Széljegyzetek Wichmann csángó szótárához (Kertész Manó)</i>	50
<i>Zsirai Miklós: Finnugor rokonságunk (Balassa József)</i>	79
<i>Tóth Pál László: A mondatok grafikai ábrázolása. — Mi a mondat- tan? (Knöpfler László)</i>	80
<i>Temesi Mihály: A magyar névmások története (Knöpfler László)</i> ..	81
<i>Baránszky Jób László: A magyar széppróza története szemelvények- ben (Balassa József)</i>	82
<i>Dengl János: Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus (Balassa József)</i>	105
<i>Wogulische und wotjakische Melodien (Szabolcsi Bence)</i>	106
<i>Trócsányi Zoltán: Kirándulás a magyar múltba</i>	108
<i>Komlós Aladár: Írók és elvek</i>	108
<i>Kozocsa Sándor: A Zalán futásának első kidolgozása</i>	108
<i>Könyvek és folyóiratok</i>	18, 52, 82, 108

Nyelvművelés.

Sásdy-Schack Béla (<i>Balassa József</i>)	19	Még egyszer a «való» (<i>Balassa József</i>)	83
Nyelvezet (<i>K. L.</i>)	19	Légyott (<i>Zsoldos Jenő</i>)	84
Az oda nem való «való» (<i>Balassa József</i>)	19	Ország, országrész, névelő (<i>Kardos Albert</i>)	84
Amikor a jót is hibáztatják (<i>B. J.</i>)	20	A műszaki nyelv magyarsága (<i>B. J.</i>)	85
Olvasás közben (<i>B. J.</i>)	20	A sportnyelv magyartalanságai (<i>Magyar Károly</i>)	109
Meddig uralkodott Mátyás király? (<i>Kardos Albert</i>)	53	Való (<i>Kertész Manó, Balassa József</i>)	110, 111
Fakir (<i>Zsoldos Jenő</i>)	53	Az ujságok nyelve (<i>Dénes Szilárd</i>)	111
Egy rettegésben él (<i>Beke Ödön</i>)	54	Rendes (<i>Jozefovics Sári</i>)	112
Még a helyit is megfújta neki (<i>Beke Ödön</i>)	54	Erdélyiességek (<i>Radó Antal</i>)	113

Magyarázatok.

Randevú (<i>Kertész Manó</i>)	21	Egy-két adat a rát, rant és ráz kapcsolatához (<i>Kardos Albert</i>)	57
Az nekem derogál (<i>Spitzer Leó</i>)	21	A közös hadsereg magyar nyelvi emléke az osztrák-németségben (<i>Beke Ödön</i>) ..	57
Alattvaló, feljebbvaló (<i>Kertész Manó</i>)	21	Háturja (<i>Beke Ödön</i>)	58
Nincstelen (<i>Fokos Dávid</i>)	22	Cicu (<i>Beke Ödön</i>)	58
Nyelvtörténeti adatok (<i>Beke Ödön</i>)	23	Félreverik a harangot (<i>Beke Ödön</i>)	58
Silány (<i>Beke Ödön</i>)	25	Tüske (<i>Beke Ödön</i>)	58
Magyar szóból német név (<i>Beke Ödön</i>)	26	A számnevek ragozásához (<i>Beke Ödön</i>)	58
Tüdővész (<i>Beke Ödön</i>)	26	Kukucskál (<i>Beke Ödön</i>)	58
Adatok a gyermeknyelvhez (<i>Jozefovics Sári</i>)	26	Cirbolyadió (<i>Beke Ödön</i>)	59
Analógia a gyermeknyelvben (<i>K. A.</i>)	26	Határozóragos szóból rag (<i>Fokos Dávid</i>) ..	86
Tőteszt (<i>Beke Ödön</i>)	26	Túzok (<i>Beke Ödön</i>)	87
Cinők (<i>Beke Ödön</i>)	27	A személynevek köznévi használatának történetéhez (<i>Beke Ödön</i>)	88
Egy elfelejtett szép virágnév (<i>Jozefovics Sári</i>)	27	Hodvas (<i>Beke Ödön</i>)	88
A mert kötőszó történetéhez (<i>Beke Ödön</i>)	27	Szivárkodik, szivárkodik (<i>Beke Ödön</i>)	88
Az -i képző régi alakja (<i>Beke Ödön</i>)	27	Káka és kákó (<i>Beke Ödön</i>) ..	88
A latin participium imperfectum magyar álképződményei (<i>Spitzer Leó</i>)	55	Orcény vár (<i>Beke Ödön</i>)	89
Nyelvében él a nemzet (<i>Müller Menyhért</i>)	55	A cső egy régi írásváltozata (<i>Beke Ödön</i>)	89
Élek a gyanúperrel (<i>Kertész Manó</i>)	56	Bimbó (<i>Beke Ödön</i>)	89
Ungon-berken túl van (<i>Erdődi József</i>)	56	Hankalék (<i>Beke Ödön</i>)	89
		Estvenyén (<i>Beke Ödön</i>)	89

Népfői (Kardos Albert)	90	Epe és keserű (Kohn Zoltán)	118
Példa (Beke Ödön)	91	Mente (Beke Ödön)	118
Rúdravaló (Kardos Albert)..	114	Dúlónevek Rábagyarmaton	
Eszköz (Beke Ödön)	114	(Musits Jenő)	119
Megveszi a hideg (Fokos Dávid)	115	Ezúttal, egyúttal (Erdödi József)	119
Tódít (Fokos Dávid)	116	Analógia a szóragozásban	
Portyáz, portya (Beke Ödön)	116	(Beke Ödön)	120
Fonnyad, fonnyaszt (Beke Ödön)	117	Megsüti a dér (Beke Ödön)..	120

Szómutató.

alattvaló 21	forog 46	megsüti a dér 120	silány 25
bagázsia 29	följebbvaló 21	megveszi a hideg 115	sivoly 24
Balassa-Balassi 93	füles 24	menetel 31	subka 24
bimbó 89	gerezd 96	mente 118	szak 98
cicu 58	gyanuper 56	mert 27	szarvas 25
cipők 27	hadsereg 69	népfői 90	szerszám 25
cirbolyadió 59	hankalék 89	nincstelen 22	szigorú 25
csata 64	háturja 58	nyúl-süldő 98	szivárgodik, szivárgozik 88
cső 89	hodvas 88	ondó 98	szűfogás 99
derogál 21	homály 97	Orcény vár 89	tenger 69
egyúttal 119	horgas ín 97	ordas 98	tengeri-szöllő 99
epe 71, 119	hurka 97	pácol 24	tetemestok 99
erzsiikevirág 27	káka, kákó 88	párhamu 98	tódít 116
estevény 89	ketepulta 29	pár-tűz 24	topor 99
eszköz 114	kígyókő 97	példa 91	tőteszt 26
ezúttal 67, 119	kitaláció 26	péra 24	túró 99
fakadás 23	komor 24	pilis 98	tűzok 89
fakir 53	kukucskál 58	portéka 30	tüdővész 26
félreverik a hangot 58	lángos 98	portya, portyáz 64	tüske 58
fen 23	légyott 84	randevú 21	Ungon-berken túl van 56
fenyőalja gomba 96	lőhalálában 69	ránt, rát 15, 57	való 19, 83, 110
fergetyű 23	lyüki 98	ráz 15, 57	vasorrú bába 70
fonnyad, fonnyaszt 117	mankó 98	rendes 112	visszaszállás 32
	markotányos 31	rúdravaló 114	
	marsrúta 31		

A Magyar Nyelvőr 1937. évi dolgozótársai.

Balassa József	Kallós Ede	Munkácsi Bernát
Beke Ödön	Kardos Albert	Musits Jenő
Dénes Szilárd	Kertész Manó	Müller Menyhért
Erdödi József	Kohn Zoltán	Rubinyi Mózes
Fokos Dávid	Knöpfler László	Spitzer Leó
Jozefovics Sári	Luby Margit	Zsoldos Jenő
	Magyar Károly	

MAGYAR NYELVŐR

SZARVAS GÁBOR ÉS SIMONYI ZSIGMOND FOLYÓIRATA

Megjelenik havonként
a nagy szünetet kivéve

Felelős szerkesztő és kiadó
BALASSA JÓZSEF

Szerkesztőség és kiadóhivatal
Budapest V.
Klotild uccsa 10/A.

AZ ORSZÁGOS NÉPTANULMÁNYI EGYESÜLET HIVATALOS LAPJA

A LATIN PARTICIPIUM IMPERFECTUM MAGYAR ÁLKÉPZŐDMÉNYEI.

Írta: Kallós Ede.

A latin *-ns* végű participiumok a magyar kiejtésben meglehetősen elváltak. A latin *s* a magyarországi latin kiejtésben tudvalevőleg *š*-nek hangzott (a kivételekről l. Et. Szt. I. 125.). Minthogy pedig az *-ns* végződést megelőző zárt *e* nálunk tudvalevőleg nyílt hangként jelenik meg és az l. conjugatióbeli *-ans* *a*-ja azonfelül még meg is nyúlik, a latin *decens*, *mendicans*, *querulans* stb. a kiejtésben jóféle magyaros hangszínt és prozódíát kap. Ez az alapos megmagyarosodás érthetővé teszi, hogy a latin participium-végződés szóalkotó elemként nyer tért a magyar nyelvtudatban és ebben a minőségében olyankor is érvényesíti a maga erejét, amikor történeti jogra nem hivatkozhatik. Álképződményeket is létrehoz. Ez álképződmények tárgyalását Tolnai Vilmos pendítette meg. A Szily-émlékkönyvben (1918) «Al-latin jövevényszavak» címen (84—86. l.) számos példáját sorolta fel azoknak a szavainknak, «amelyek első pillanatra latinnak látszanak, amelyekről azonban sem az ó, sem az új latin nyelv nem tud». A Tolnai felsorolta szavak közül az egyéb kategóriákat jelenleg mellőzöm. Csak a participiumi alakokat tárgyalom.

Az idetartozó szavak öt rendbe különülnek.

Az első rendbe tartoznak azok a szavaink, amelyek latin igék participiumai ugyan, de hozzánk valamely nyugati nyelvből, a latintól merőben idegen jelentés hordozóiként kerültek el s csak nálunk kapták latin formájukat. Ilyen az *adjutáns* szó, amely — ha latin szó lenne — annyit jelentene, hogy: «segítő», vagyis a latin *adjutare* participiuma lenne. Így a német *Adjutant* visszalatinosítása. Hasonló a helyzet a *konciliáns* esetében is.

A második rendbe a *pedáns*-, *kuláns*-féle szavak tartoznak. Álképződmények, mert bár azok a nyelvek, amelyek megteremtették, participiumokként bocsátották őket világgá, de nem latin igékből képződtek és az *-ns* végződést csak a magyar nyelvhasználat adta nekik.

A *pedáns* szó alapja a görög *παιδεῖν* («nevelni») ige vagy talán — a *d*-t követő *a*-ból sejthető módon — inkább a *παιδαγωγός* főnév, amely latinos *paedagogus* alakjában korán közkeletűvé vált Itáliában is. A görög szóból képződött a középkori olasz nyelvben az irodalmi rögzítésre

nem jutott *pedare* ige, a m. «nevelni». Ebből lett az olasz *pedante*, eredetileg: «nevelő», majd: «vaskalapos iskolamester». Az olasz szó a maga további jelentésalakulásaival azután világjáró útra indult és a franciában, angolban és németben egyaránt ez lett a neve (természetesen a végső *e* elhagyásával) a pontoskodó és fontoskodó, tudákos vagy tudálékos embernek, jó értelemben pedig annak, aki kényes rendszerezéssel és aggodalmas pontossággal végzi munkáját. Nálunk a szó visszalatinosodott. Érdekes megfigyelnünk, hogy a táblabíró-világ latinsága, amely pedig nyelvtisztaság dolgában tudvalevőleg nem volt valami nagyon kényes, ettől a latinós álképződménytől visszariadt és — Bartal szótárának tanúsága szerint — inkább azt írta, hogy: *pedanticus* vagy *pedantista*. Hasonló álképződmény a *kuláns* szó is. A franciában *couler* a m. «folydogálni, siklani»; ebből francia *coulant* = 1. «folyékony», 2. «simulékony, előzékeny, könynyed». A németben a francia szó már a 18. században használatos volt, de a német *kulant* akkor még csak «folyékony»-t jelentett. A 19. században rögződött a német szó mai használata, amennyiben azóta csupán üzleti vonatkozásra korlátozódott: a kiszolgálás, illetve ármegszabás tekintetében méltányos, előzékeny, figyelmes kereskedőt jelöli. Mi német közvetítéssel vettük át a szót és ezért mindannyiszor, amikor egyéb vonatkozású előzékenységet, méltányosságot értünk rajta, az üzleti élethől vett szóképnek érezzük. — Ebbe a csoportba tartozik: *pikáns*, *frappáns*, *zsenáns* stb.

A participiumi álképződmények harmadik fajtáját az jellemzi, hogy a participium-végződésnek annyi jogalapja sincs benne, mint a *pedáns*-, *kuláns*-féle szavakban. Azok a képződmények tartoznak ide, amelyek — mint pl. *virulens*, *korpulens*, *turbulens* — semmiféle igei kapcsolattal nem rendelkeznek. Ezek nem is participiumok, hanem melléknévek. A latin *virus* «mérge» kapcsán latin *virulentus* = «mérgező, fertőző». Modern nyelvi alakjai: francia, angol, német *virulent*, olasz *virulento*. Minthogy a nyugati nyelvekben az *-nt* végződés a latin participiumi *-ns* végződésnek a megfelelője szokott lenni, a magyar orvosi nyelvhasználat a nyugati alakokból a *virulens* alakot következtette ki. Hasonlóan lett a latin *corpulentus* magyar megfelelője *korpulens* és a latin *turbulentus*-t ugyanilyen nyelvi elcsuszamlással mondjuk mi *turbulens*-nek. Ugyanilyen a *malkontens* is a francia *malcontent* alapján.

A negyedik és ötödik fajtát tudtommal csak 1—1 szó képviseli. Mindkettő abban különbözik az eddigiektől, hogy szófajlag nem melléknév, hanem főnév, még pedig eredeti főnév, nem olyan, mint a fentebbiek sorában az *adjutáns*. Az egyik a latin *ornamentum*-nak közkeletű magyar formája: *ornamens*. Képződése ugyanúgy ment végbe, mint a *korpulens*-é, de külön elbírálás alá esik, mert benne az *-ns* a latin *-mentum* képzők mai alakjaiból lett.

Az eddigi négy kategória mindegyikének mégis csak van valamelyes köze a latin nyelvhez. Egészen külön áll ezért latin álképződményeink sorában a kereskedelmi életbeli *varráns* szó. Ez a neve annak az elismervénynek, amelyet a közraktár a letétbe átvett árurol kiállít, s amelynek ellenében a letett áru tulajdonosa kölcsönt is felvehet. Ez elismervény angol neve *warrant*, ami tulajdonképpen «kezesség»-et jelent és arra utal,

hogy a közraktár kezességet vállal az áru megőrzéséért. Az angol *warrant* szó — a *garantálás* angol alakja — eredetileg ige, amely, mint az angolban általában, főnévként is használható. Ámde kereskedőink azt hitték, hogy itt is olyasféle szóval van dolguk, mint a *pedáns* vagy *kuláns* esetében. Azt hitték, hogy az *-nt* végződés itt is a latin participium-végződés újkori alakulása. Így lett az angol *warrant* hazai formája: *varráns*.

A PESTI UCCA NYELVE AZ IRODALOMBAN.

Írta: Dénes Szilárd.

Erről a tárgyról gyors egymásutánban két ujságcikket olvastam nemrégiben. Az egyikben Heltai Jenő önérzetesen hivatkozik rá, hogy ő és egyes íróársai kabarékban, apró közleményekben «ennek a hirtelen megmagyarosodott városnak (Pestnek) hétköznapi beszédét» bevitték az irodalomba. (Heltai Jenővel a kis kávéházban. Írta: Nagy Endre. Színházi Élet, 1936 május 24—30.) A pesti beszédmód irodalmi szereplésével foglalkozik még Pünkösti Andor is. Színházmérleg címen cikksorozatot közöl az Ujságban, s ennek ötödik része (megjelent 1936 július 11-én) az új színműirodalom nyelvét is érinti. Megemlíti, hogy Molnár Ferenc Lilioma — pontosan egy negyedszázada — színpadra vitte a városliget nyelvét, s azóta ennek sok sajtóságával, sok kifejezésével még «az ország legelső színpadán is» találkozhatunk. A városliget és az ucca, kivált a külvárosi ucca nyelvét körülbelül azonosnak mondhatjuk.

Régtől fogva vallom azt a felfogást, hogy az egyszerűbb közönség sok esetben nem veszi észre, hogy a kabaréíró a tréfa, vagy a hatás fokozása kedvéért használ egy-egy torzszülött szót, kifejezést. Hogy egy példát említsek, annak is vagy 25 esztendeje, hogy Nagy Endre kabaréjában egy ilyenféle című apróságot adtak elő: *Nagytakarit feleségem*. Azóta a *nagytakarit* ige szomorú népszerűsége vergődött. Egyébként kellő magyarsággal beszélő háziasszonyoktól is meglehetősen sűrűn hallhatjuk. (Örülhetünk neki, hogy valamelyik kabaréírónak eszébe nem jutott, hogy a nagymosásból is megalkossa a *nagymos* igét.) Írás közben elővettem Molnár Ferenc Liliomát. Elolvastam újra, s hamarosan meg kellett róla győződnöm, hogy a ligeti szereplők szájába adott jellemző szóhasználatok, szerkesztésmódok közül egyesek azóta meglehetősen általánossá váltak, mások pedig most terjedeznek. Az első képben olvassuk a következőket: «és nézze meg magának ezt a cselédet, Liliom, jól nézze meg magának ezt a hölgyet». Egy kissé később ezek a szavak hallhatók: «Már megint adod a bankot, a kedvességedre föl.» — Az ilyesmik már a Liliom írásakor is kísértettek. A harmadik képben, a fényképésznő mondja zsörtölődő szavai közt: «Most már olyan jól megy nekik, hogy énekűnek.» Jól megy sora, jól megy dolga, ma már általánosan használt, elfogadott kifejezések. Nekem jól megy; nekem nem megy olyan jól, mint neked; ilyenféle rövidebb alakja azonban csak legújabb időben hallatszik sűrűbben. Figyeljük meg a második képben ezt a párbeszédet. «Liliom: Tud az úgy, mint én. Mus-

kátné: Tud, ne félj... Liliom: Minek azt kidobni, ha olyan jól tud. Muskátné: ...Hát tud. Liliom: ...Hát olyan jól tud az a Hózlinger?» Itt tehát az általános nyelvi szokástól eltérve, a *tud* igének tárgy vagy határozó nélküli használatával találkozunk. A köznyelv szerint: a tanuló tudja a leckéjét, a tanítója pedig a kötelességét; vagy tudunk az eseményekről, a kósza hírekről. Ez a sajátságos s bővítő mondattag nélkül előforduló *tud* jelentésben is eltérést mutat a megszokottól. A Liliom szövegéből is megállapíthatjuk, hogy ebben az összefüggésben: érti a mesterségét, helyesen jól végzi dolgát. Ép most olvasom egy újságközleményben: «Aztán mondd csak, Jenőkém, de minden apai elfogultság nélkül, tud ez a fiú?» (Ujság, 1936 nov. 22, 19. old. *Tud* = ért a rendezéshez.) S ugyancsak most foglalkozik ezzel a nyelvi sajátsággal a Magyarosan is B. D. cikkében. (V. 127. l.) Találunk végre olyan szólást is a Liliomban, amely 20–25 éve valóban jellemző tulajdona volt az ucca nyelvének, de azóta mind ritkábban sérti a járókelők fülét. — «Nekem jöhet a Muskátné imponálni, az nekem fiatal.» (Első kép.)

Az irodalmi alkotások művészi céljainak elérésére egyik hathatós eszköz a nyelv. Az írónak, a szereplők szájába adott szavakkal is az a célja, hogy minél jobban elképzeltesse alakjainak lelkivilágát, gondolkozását, egész egyéniségét. Molnár Ferencet is ez irányította, amikor ilyen módon beszélteti hőseit. Nem hibáztatjuk tehát sem őt, sem azokat, akik hozzá hasonlóan az ucca nyelvét beviszik az irodalomba, csak rámutatunk, hogy ezzel akaratlan elősegítői annak, hogy nemcsak a köznyelv, hanem az egész irodalmi nyelv is ilyen kétes értékű elemeket sajátjává tegyen. Mert az emberek, ha nem éppen ízléses társadalmi érintkezéssel, öltözködéssel, vagy étkezéssel kapcsolatos szokásokról van szó, tudnak tartózkodók lenni, s el tudják a helyes mértéket találni. Hogy csak egy példát említsek, vagy húsz esztendeje, téli időben egyszerre csak ámulva láttuk, hogy furcsa divat kezd lábra kapni. A nyakbavető kendőt, a sálát, olymódon hordták a férfiak, hogy csak az egyik vége volt a kabát alatt; a másik pedig, a nyakon hátra csapva, kívülről lógott le a télikabátról. A jóízlés azonban visszatartotta a komoly elemeket ennek a divatnak elfogadásától, s csakhamar ki is múlt ez a szokás. Ugyanaz a társadalmi osztály azonban, amely az öltözködés ferde szokásait vissza tudja utasítani, a nyelvi ízléstelenségek megítéléséhez már nem ért. Ezeket készséggel elfogadja, s magáénak vallja. S hogy itt mennyire megrögzött nyelvi hibákról van szó, errenézve nem is a magunk aggódó gondolatainak adunk kifejezést, hanem Pünkösti Andor szavait idézzük. Ezek a sajátságok «olyan mély gyökeret vertek, hogy kiirtásukhoz talán egy zászlóaljnyi Gyulai Pál se lenne elég. A magyar színpadok vezetői pedig vagy nem rendelkeznek azzal a filológiai felkészültséggel, hogy a céltudatos gyomláló munkát elvégezzék, vagy maguk is olyan szervesen benne élnek ebben az elrontott budapesti argot-ban, hogy annak szörnyű csúnyaságát már talán észre sem veszik.»

A *l'art pour l'art* elvének teljes mértékben tiszteletbentartásával is, az a véleményünk, hogy az irodalomnak s a művészetnek ízlésre is kell nevelni. Hiszen ha a műízlés nem terjed, egyszerű emberek nem tudják meg-

különböztetni a kiváló alkotást a vásári munkától. Már pedig az az író, akinek írásában az ucca nyelve meleg fogadtatásra talál, az ízlés fejlődését legalább is nem segíti elő. Íróink jól tudják, hogy a nyelvnek egészséges irányban fejlődése nagyrésztőlük függ, s ezért úgy gondoljuk, ebben a tekintetben is megtalálják a helyes utat, s igyekeznek a nyelv egészséges fejlődését előmozdítani.

BUDENZ-EREKLYÉK.

Írta: **Munkácsi Bernát.**

— Negyedik közlemény. —

V. *Befejező munkálatok.* — *Az osztják tanulmányút terve.* — *A Mester utolsó írásai.*

Az 1889. év első két hónapjából nincs Szibériába irányított Budenzlevél, mert abban az időben a vogulok lakta óriás területen, tehát a Lozva és Ob között sem volt sehol postaállomás (amint iskola vagy ipari műhely sem volt). De van ebből az időből reám vonatkozó két Budenzlevél, mely nem hozzám, hanem Nagyváradra, édesatyámhoz van címezve, aki tudniillik leveleim hosszas elmaradása miatt már szerfölött aggódott s e tárgyban Budenztól kért felvilágosítást. Mily nagyszerűen jellemzi Budenz tanári egyéniségét, jóságát és emberszeretetét az a részletes tájékoztatás, mellyel e levelekben tanítványa szüleit megnyugtatóan igyekszik! Az első levél 1889 február 20-án kelt s így hangzik: «Hochgeehrter Herr! Ich finde es sehr begreiflich, dass Ihnen das Ausbleiben directer Benachrichtigung von Ihrem Sohne Bernhard, bereits etwas zu lang erscheint. Und ich bin ganz in demselben Falle. Sein letzter Brief an mich war aus Pelym datirt vom 11. November; derselbe langte hier ungefähr am 10. oder 11. Dezember an. Seinem Reiseplane gemäss wollte er zum russischen Neujahr (Jan. 13) in Jäni-paul eintreffen und nach einigem Aufenthalte daselbst sich nach Berezov (am Ob-Flusse) begeben. Er befindet sich also gegenwärtig in Berezov, wo er nach seinem noch von Ende September datirten Briefe, ungefähr bis Ende April, — bis zur Wiedereröffnung der Schifffahrt verweilen will, um mittlerweile die Sprache der Ostjaken aus der Umgegend zu studieren. Auf seine Anordnung hin habe ich auch am 14. Dez. eine Geldsendung nach Berezov dirigirt (zur Beschleunigung derselben durch telegraphische Anweisung von Petersburg nach Jekaterinburg) und am 19. Dez. einige Bücher dorthin geschickt, deren er bedurfte.

«Dass wir nun seit geraumer Zeit von unserem Reisenden keine Nachricht haben, erklärt sich ganz einfach aus der Trostlosigkeit des sibirischen Postverkehrs, namentlich zu Winterszeiten. Er selbst bemerkte in seinem Briefe, dass die Post von Tobolsk nach dem weit nördlicher gelegenen Berezov nur *einmal monatlich* verkehre, und die Sendung, die ich Mitte Dezember nach Berezov abgehen lassen sollte, erwartete er erst auf Mitte *Februar*. Mehrere Briefe von mir hat er selbst während der Sommerzeit *nicht* erhalten. Mehrere seiner Briefe musste er erst durch einen Extra-boten eine gute Strecke weit zur Post befördern lassen und bemerkte dazu, dass es auch so nur ein Glücksfall sei, wenn ich den Brief

richtig erhalten werde. Ich glaube ganz gewiss, dass er Ihnen oder mir während der Zeit in der Tat geschrieben hat; dass die Briefe aber irgendwo stecken geblieben, wenn sie überhaupt zur Aufgabe gelangt sind

«Wir dürfen uns also wol getrösten, wenn wir erwägen, dass unser lieber Dr. Bernhard ein erfahrener Reisender ist und dazu sich des besonderen Schutzes und der ausgezeichneten Aufmerksamkeit der russischen Behörden erfreut. Vom Gouverneur von Tobolsk hat er ausserdem noch besondere Empfehlungsschreiben erhalten. Um seine Gesundheit darf uns auch nicht bange sein, da er die viel empfindlicheren Strapazen der Hinreise ganz gut überstanden hat — und er selbst den sibirischen Winter bei 20 Grad Kälte, in die verschiedenen warmen Pelzkleider gehüllt, recht angenehm findet.

«Ich bitte Sie also, hochverehrter Herr, sich durchaus zu beruhigen und vorderhand keinen ernstlichen Besorgnissen Platz zu geben. Ich werde übrigens am 1. März, wenn bis dahin kein Brief anlangt, ihm nach Berezov telegraphiren, mit bezahlter Rückantwort, um so die paar Wörtchen zu erhalten, welche zu unserer vollständigen Beruhigung genügend sind. Mit dem Ausdrücke besonderer Hochachtung Ihr ergebenster J. Budenz.»

Az édesatyámhoz 1889 február 27-én írt második levél: «Hochgeehrter Herr! Es macht mir grosse Freude Sie benachrichtigen zu können, dass ich heute einen Brief von Ihrem Sohne erhalten habe. Derselbe ist am 3. Februar in *Berezov* geschrieben, wo er am 30. Januar in guter Gesundheit angekommen ist, nachdem er seine Forschungen unter den Wogulen mit dem besten Erfolge beendet hat. In *Berezov* gedenkt er auch bis Ende März zu bleiben — und jetzt ist auch noch die beste Zeit ihm Nachrichten zukommen zu lassen; da später, in Mai, wenn die Schneeschmelze beginnt, der Postverkehr wieder auf längere Zeit unterbrochen sein wird. Da ich ihm nächstens schreiben werde, so könnten Sie auch wohl ein Briefchen in meinen Brief einlegen. Die für den heurigen Sommer geplanten Forschungen unter den Ostjaken werden ihn bis zum September in Anspruch nehmen; alsdann gedenkt er die Rückreise anzutreten. Mit besonderer Hochachtung Ihr ergebenster J. Budenz.»

Válasz a Berjozovból küldött első levélre 1889 március 1-én Berjozovba: «Igen tisztelt Barátom Uram! Végre megjött hát (febr. 27) a már várva várt berezovi levele! Igaz, már egy héttel előbb is kaptam egy vogulság-járta levelet; de ez a magam levele volt, melyet Aug. 10-kén Pelymskoje-be indítottam: most tele tarkázva mindenféle orosz postabélyegekkal és hivatalos feliratokkal.¹ Az édes atyja Nagyváradon is kezdett már aggódni hogy már hír sem hallik az ő kedves fiáról s tudakozódott a multkor nálam. Okoltam neki a téli postajárás rendkívüli nehézségeit s biztattam, hogy ne féltse Kegyedet, aki az orosz hatóság különös ótalma alatt áll Szerencsére mindjárt rá meg is jött a levél, a melyről őt azonnal tudósítottam. — Denique, mindnyájan szerfözlött örülünk, hogy Kegyed a hosszú, rendkívül fáradságos munka után most pihenő pontra ért, hol az egészségét is jobban ápolhatja. Mert úgyis még új fáradalmaknak néz elébe.

¹ L. e levélre vonatkozólag az 1888 augusztus 10-ikén kelt. fent közölt levelet.

Vegye tehát Kegyed először is tudomásul, hogy az Akadémia Nyelvtud. Bizottsága budgetjében ez évre fölvettünk Kegyed részére 1400 frtot s ezt így fönn is tartottuk. A már folyóvá lett pénzből visszaadtam Hunfalvynak a 200 frtot, meg 250 frt előleget, melyet Kolumbovtól vettem volt kölcsön² (a mi nem valami nagy fáradságomba került volt, a mint Kegyed hiszi; sőt ő még az Escomptebanknál is föladta a pénzt, hogy bank útján Jekaterinburgba küldjék). De kivettem mindjárt még 250 frtot, melyet rubelek alakjában Kegyednek e napokban el fogok küldeni; tekiatve, hogy később a hóolvadás és fennakadás következik. Jobb, ha kezében van egy kis pénz...

Egyúttal jelentem, hogy Pápai uram, akinek az a rossz szokása van, hogy nemigen ír vagy jelent valamit, akiknek kellene (pl. Török Aurél tanárnak is írhatott volna³), a Bizottságtól is kapott valamicskét, t. i. 150 frtot — s minthogy most jóformán Berezovban van, vagy valahol annak vidékén, ma föl is adtam ezt a pénzt (= 150 rubel) levélben «*do vostrebovanija*»⁴ Berezovba. Legyen szíves őt erről értesíteni, tán még hasznát veheti a pénznek a visszatérésre, úgy hallottam, hogy Apr.-Májusban vissza szándékozik...

Ma este Kolumbusékkal együtt egy kis összejövetelünk lesz és iszunk egészségére.⁵ NB. Sármay távol van Németországban; de itt van újév óta Dr. Setälä. Jó egészséget kívánva szíves üdvözlettel Budenz J.»

1889 március 6-án Berjozovba címzett levél: «Igen tisztelt Barátom Uram! Ha nézem, milyen jó friss tél van még itt mi nálunk is — megint egyre havazik — nem kell tőle tartanom, hogy az Ob vidékén egyhamar beáll a hóolvadás, mielőtt ez a levelem megérkeznék.

Berezovi nagy levele, melyet annyira vártunk, szerencsésen megérkezővén, erről mindjárt értesítettem Kegyednek édes atyját is... [Isméltése az utóbbi levelek lényeges tartalmának, tekintettel a bizonytalan postajáratra.] Levelét természetesen mindjárt elolvastam Hunfalvynak, ki az eredmény által, melyet Kegyed elért, mint első *philovogulos*, egészen el volt ragadtatva. Ő is helyesli, hogy az osztjárságra szóló tervet már szűkebbre szabta; sőt azt óhajtja, hogy Kegyed minden túlságos erőfeszítéstől tartózkodjék. Tehát ne is bánja azt Kegyed, ha talán — nem sikerülvén oly alkalmas tolmácsokat kapni — még a szándékoltnál is kevesebbel kellene beérnie. Elég, ha az osztjárság körében tájékozást szerevén, annyit végez,

² L. fent az 1888 december 13-ikán kelt levél 2. jegyzetét.

³ Török Aurél az embertan egyetemi tanára kevésse érdeklődött Pápai antropológiai és néprajzi vállalkozása iránt; pedig Pápai amerre csak járt, mindenütt nagy számban vette fel a vogulok, osztjások, szamojédek és zürjének antropológiai méreteit s fényképeit, sőt e kutatása eredményeit fel is dolgozta.

⁴ Orosz postai műszó, a. m. «a (levél v. küldemény) követeléséig» (t. i. postán tartandó) = poste restante.

⁵ Ezt az «összejövetelt» és ivást tanusítja egy mellékelt külön levélke is, mely Budenz névjegyére írva 1889 március 1. kelettel ezt tartalmazza: «Dra Munkačij pozdravljaŭt Dr. Setälä Emil, K. I. Sablonj, Andrej Saboy, Jahn Hauptmann, Kerekács, Prikrilovics, Walka, S. J. Kolubov raduetsja Vašemu uspêchu [= örvend sikerüknek], Hofhauser, Berka külön tisztelettel, Hirwater.»

amennyit épen könnyen végezhet s csak örülni fogunk, ha esetleg jónak találná, még korábban is, mintsem Szeptemberben visszatérni...

[Ismételt értesítés Hunfalvy János hirtelen haláláról], ami H. Pálra nagy csapás volt; de férfiasan viseli fájdalmát; megint dolgozik úgy, mint előbb. Midőn a haláleset után először meglátogattam, neje azt mondta volt nekem, hogy másról beszéljek s Kegyednek egy akkor érkezett levelét közöltem vele... (Újabb értesítés Radloff, Ilmínszki és Halász akadémiai tagságáról, továbbá, hogy Halász székfoglalót tartott az Akadémiában a svédlapp dialektusokról). Tegnap nálam is volt, fiatal nejével, a Naphegyen.

Setälä, ki Vikárnál lakik, gyakran eljár az egyetemi előadásomra, rendszeren a kruzso-ka. már meglehetősen beszél is magyarul. SzFehérvártt járt, meg Debreczenben s Szatmáron Vikárral, kinek ott dolga volt. A múlt nyáron a líveknél járt — itt gyűjtött textusait elhozta magával; fogok belőle egy mutatványt közölni a NyK.-ben.

NB. Újabban azon meggyőződésre jutottam, hogy a vog. *l*, mely oszt. *l*-nek, illetőleg *l̄*, *l̄*-nek felel meg, mégis *s*-féle hangból ered, s hogy a 3. személynévmás, *täu* ez alakban nem a legeredetibb, hanem a többi ugor-ságbeli *s* (son, f. *hän*). Egy-két esetben meg is van még a *s*-hang, pl. vog. *tä-s* aszni = oszt.B. *sos-* | meg vogL. *säj* Eiter = oszt B. *luj*. No hiszen **most** alkalma van kegyednek e különös *l*, *l̄* hangot observálni s hogy mennyire hallik benne néha valami *s*-féle elem, amint Ahlquist mondja.

Végül naphegyi házamról is valamit: Januárus óta nálam lakik bátyám Lajos, Fuldából — nyugalmazott tanító. — Velem együtt pedig a barátok serege tiszteli és üdvözli és jó egészséget s minden egyéb jót kíván Budenz J.

Elvégezvén Berjozovban az utóbbi hónapok szöveggyűjtésének s a hozzátartozó jegyzeteknek tisztára átírását, immár hozzá kellett volna fogynom az osztják tanulmányok megkezdéséhez; de ehhez hiányoztak az oly előmunkálatok, aminők a vogul kutatás sikerét már eleve biztosították, aminők Regulynak sorközi jegyzetekkel magyarázott déli vogul szövegei s a nagyszerű Reguly-Budenz-féle vogul szótár voltak. Különösen érdekelt Regulynak északi-osztják énekgyűjtése, mert föltehető volt, hogy ez olyan tartalmú, mint a tőlem följegyzett hősi énekek, ha az osztják énekek sokkal bővebbek s költői alakjukban tökéletesbek is. Arra kértem tehát a Mestert, hogy másoltasson le számomra néhány Regulytól jegyzett osztják éneket s küldje el azokat nekem.

A következő levelek ezekről a kért osztják szövegekről szólnak:

1889 március 13. «Igen t. B. Uram! Tegnap vettem az *otkrytoje pisjmo*-t Berezovból, miután a nagy levelet február 27-ikén kaptam. [A Pápainak s nekem küldött segélyekről való értesítés ismétlése]. Bizonyosan intézkedett Kegyed. hogy a Berezovba érkező küldemények Obdorszkba menjenek.⁶ — Épen most át voltam az Akadémiában s kivettem az osztják

⁶ Az Obdorszkba való utazás terve, mint általában az osztják tanulmányút, elmaradt; március 15-ikén sietséggel elhagytam Berjozovot, hogy még a jégolvadás előtt megérkezsem Tjumenbe s onnan Jekaterinburgon és Permen át Kazánba.

csomót.⁷ A kívánt énekeket amint lemásoltam, több levélben fogom elküldeni Berezovba, illetőleg Obdorszkba. Hunfalvy nagyon örül, hogy most ezek is megfejtődnek. Jó egészséget, minden jót kívánva, szíves üdvözlettel Budenz J.

1889 március 15. Igen t. B. Uram! Itt veszi Kegyed az első részletet az osztj. textusokból. Meggyőződtem, hogy nem igen adhatom másnak másolásra, nem is tudnám hamarjában kinek. Így legalább nem kell revideálnom. Hogy semmi el ne maradjon, megtartottam Reguly sorait... Ha a betű kétes volt, fölibe írtam ami szintén még lehetségesnek látszott, vagy figyelmeztettem a némi kétes voltára alá vetett vonalkával. Amint elkészülnek, következnek a többiek... Legalább olvasom most a textusokat először értelmetlenül — csak itt-ott egy pár szót kisejtvén -- majd másodsor és harmadszor az új kiadásban jobban fog menni. Jó egészséget kívánva szíves üdvözlettel Budenz.

1889 március 19. Imitt veszi kegyed a 2-dik osztj. textust. Az első... 15-ikén küldtem. A 3-dik megint hosszabb lesz; ahhoz holnap fogok hozzá. [Értesítés Kúnos II. kötetének befejezéséről és hazatéréséről]. Ma este, lévén ma szép idő (első igazi tavaszi nap) hihetőleg látogatott lesz a kružok s ilyenkor természetesen Kegyetekről is megemlékezünk. Jó egészséget, minden jót! Szíves üdvözlettel Budenz.

1889 március 26. Igen t. B. Uram! Itt van hát az osztják textusok 3-ik küldeménye [az *Urt ennem arl*⁸]. Az 1. volt a *Munkess tarom eri*,⁹ a 2. a *Luñ aut ar*;¹⁰ az utóbbit 19-ikén küldtem el. Az egész csomóban, illetőleg tékában, melyet az akadémiai könyvtárból kivettem, nem találok meg a *šaper naj ankem ar*¹¹-t, de megvan még a *Torma kaltmem káli ko*¹² (3 iv), amelyet szintén még, nem soká el fogok küldeni. Regulynak kézírása korántsem oly biztosan olvasható, a mint első tekintetre látszik: a-ja sokszor o-nak is látszik, az s-je meg j-nek, r és n-je sokszor igen hasonlók. A hol a betű kétes volt, aláhúztam, vagy még fölébe is írtam, a mi talán még olvasható. E bizonytalanság természetesen megszűnik, mihelyt értjük is a textust. Azt hiszem, a vogul előzmény után sikerülni fog az osztják ének megfejtése is; mert annyi látni való, hogy egyféle poezis mind a kettő. — Szíves üdvözléssel Budenz.

1888 március 27-én Kazánba címzett levél (hova utánam érkeztek az utóbbi levelek is): «Igen tisztelt Barátom Uram! Most vettem március 4. kelt kis berezovi levelét, melyben visszatérő szándékát jelenti. Nagyon helyesen teszi Kegyed, hogy többre nem vállalkozik, mint amennyit

⁷ Ez alatt Reguly hagyatékának osztják része (az osztják énekgyűjtés) értendő.

⁸ Ennek az osztják ének címnek értelme: 'A (világügyelő) Fejedelem nevelkedésének éneke', melynek vogul változatát is alkalmam volt följegyezni.

⁹ Az osztják éneknek vogul címe: *Muung-kēs lārem ēri*'. A Muung-kēs-beli isten (más néven: *Xānt-tārem* 'Hadisten') éneke, melynek szintén van tőlem jegyzett vogul változata.

¹⁰ 'A *Lōñ-aust* (Bálványos Folyók) éneke.'

¹¹ 'A *šāpær* asszony anyám éneke' (később ez az ének is megkerült).

¹² 'Égbe tetszett látszó ember' éneke. Mind a Budenz-től másolt osztják énekek idővel Pápay József birtokába kerültek, ki ezeket meg is fejtette.

ereje s egészsége veszélyeztetése nélkül elbír. Mi sem kívántunk többet, azt óhajtván mindenek előtt, hogy — a tudomány számára is — jó egészségben maradjon. A mit pedig Kegyed ez év alatt tett, még várakozásunkat is felül múlja. Tehát sohse aggódjék, hogy czt az Akadémia rossz néven fogná venni; mert a mire vállalkozott, azt most itt nálunk fogja Kegyed folytatni, mihelyt a hosszú fáradoalmakat jól kipihente.

Kegyed márcz. 4-ikén írt s 15-ike táján már elhagyta Berezovot. E szerint tőlem semmi válasz nem érkezhett arra a nagy levélre, melyet mindjárt Berezovba érkezte után írt s mely hozzám febr. végén jutott el. [Ezért ismételése az utóbbi levelek fontosabb híreinek, mint az akadémiai segély megszavazása, a tavaly fölvevett kölcsönök kifizetése, a nekem és Pápainak Berjuszovba küldött összegek; továbbá az osztják szövegek másolása.] Mást úgyis bajosan bízhattam volna meg vele, mert a revisio szintén bajba került volna... S e másolás még sem volt egészen unalmas munka: hébe hóba lehetett valamit az értelemből kifejtetni — s mellette elgondolgatni, hogyan körmölte azokat le Reguly gyorsan, a hogy csak bírta, a mit én pl. nem tchettem volna.

Az [akadémiai] *jelentésnek* tervezetét, amint nagy berezovi levelében közölte, egy kissé terjedelmesnek találtam; de nem jutott idő, hogy azt Kegyednek levélben megjegyezhettem volna. Egyelőre jelentés helyett való a gyűjtésének jegyzéke; azt a jelentést majd itt készítheti el: teszem őszre, az októberi ülésre. — Tehát csak arra legyen most gondja, hogy jól kipihenje magát s kényelmesen visszautazzék. Tudom, hogy nem kíván még egyszer a tavalyi volgai útból.

Írja meg, hogy hova és mennyi pénzt küldjek az útra. Kazánban pedig tisztelje részemről a kedves collégákat, a kikkel tavál *Weske*vel együtt voltak... *Ilminkinek* is kell még írnom s megköszönni a *Verbickij*-féle *altaji* szótárt, a melyet nekem elküldött. Legyen szíves az *oroči* nyelvről is tudakolni, a melyet tavál megemlített. *Radloff* kiadja most török szótárát, I. füzete már megjelent. — NB. Nyelvtört. Szótárunk is megindult: 5 füzet jelent már meg; Kazánban *Ilminski* és *Weske* kapnak tiszteletpéldányt belőle. [Értesítés *Kúnos* visszatéréséről s oszmán-tör. gyűjtéseinek kiadásáról, továbbá *Setälä* tanulmányairól.] — Hiszem, hogy barátaink is örülni fognak, hogy Kegyed visszatérését most már korábbi terminusra várhatják; főképen pedig édes atyja, kit szintén értesíteni fogok. Tehát minden jót, do svidanjija!¹³ Budenz J.»

1889 április 27-én Kazánba küldött levél: «Igen tisztelt Barátom Uram! Tegnap este felé vettem jekaterinburgi telegrammját s értelmében járok el ma, midőn egyelőre 150 rub küldök Kazánba...¹⁴ [Ott] kaphat Kegyed addig segítséget; nem kell a miatt szégyenkezni, ha egy kis kölcsönre szorulunk. A berezovi pénzes levelet talán lehet mégis még visszaterelni, hogy

¹³ A. m. 'a viszontlátásig!'

¹⁴ A Berjuszovba küldött pénzek ugyanis nem érkeztek meg sem nekem, sem Pápainak a postajarat igen hosszú tartama miatt. Ezek az összegek természetesen vissza lettek irányítva a feladás helyére (Budapestre), holott nagy szükség lett volna rájuk; mert visszatérő útunk Moszkva, Sz. Pétervár, Helsinki, Stockholm, Kopenhága és Berlin tanulmányi helyeken át volt tervezve. Budenznek az az ajánlata, hogy kölcsönt kérjek *Ilminkitől* vagy mástól, számonra nem volt elfogadható.

kezéhez kapja. . . No de se baj; csak legyen Kegyed jó egészségben, a mit reménylek és szívből kívánok. Tudósítani fog engem természetesen mihamarább. Szíves üdvözlettel Budenz J.»

A Berjozovba és Kazánba küldött pénzeokról Budenz sürgönybeli értesítéseket is küldött Kazánba, majd május 14-én a következő levelét bocsátotta útnak ugyanoda «*do vostrebovanjija*»: «Igen tisztelt Barátom Uram! Jelentem, hogy ma megkaptam a kazáni levelét is s örömmel veszem tudomásul egészséges voltát és jó kedvét. Hogy az utóbbit még a pénzbeli baj se zavarja meg, szóljunk mindjárt a nervus rerumról. Épen tegnap küldtem el a Pápai számára kért 110 rubelt és pedig pénzes levélben . . . Ez a levél jóformán még a pénzzel együtt fog érkezni . . . — Most azt látván, hogy még Kazánban érheti küldeményem,¹⁵ holnap ismét fogok Kegyed czimére küldeni 100 rubelt: ha nem kell is mind, Helsingforsban fölválthatja a maradékot, mely nem lesz nagy.

Jó volna mindenesetre, hogy Helsingforsba menjen, t. i. a várost és néhány emberét megnézni. Gondolom Juniusban még otthon találhatja, azontúl már nyaralóba szélednek, vagy másfelé mennek utazni, pl. most Párisba. Pétervártt úgy is meg kell látogatni Radloffot. Helsinkiből természetesen igen jól veheti útját Németországon keresztül, hanem nyári időben ez aligha lehet más czéllal összekötve, mint általános ismerkedés a külső világgal. Ártani természetesen nem árt, a kerülő sem nagy, vagy éppen semmi.¹⁶

Ma este kružok lesz, hol *Setälä* búcsúzik (ki Sz. Pétervárra s onnan a *vepsä*-khez megyen). Szíves üdvözlettel Budenz J.»

Az 1889 május 16-án Kazánba («*do vostrebovanjija*») irányított levél: «Igen tisztelt Barátom Uram! A tegnapi kružokban (a ki pedig Kegyedet unisono üdvözölteti) kérdeztem *Setälätöl*, hogy meddig szoktak a tudós körök Helsingforsban együtt maradni nyári oszolás előtt. Ő meg azt mondta, hogy már Június elején mennek szétfelé — jelesen Almergről, a kivel levelez, tudja, hogy Jun. 1-én szándékozik Párisba menni. Genetz, hír szerint, megint valami orosz útra indul, gondolom a mordvinokhoz. De azért lehet, hogy még megtalál egyiket másikat az ismerősök közül is, hiszen egyszerre mégsem szaladnak el; ott lehetnek: Donner, Ahlquist, Aspelin (kettő van: Joh. Reinhold, az archeologus

¹⁵ T. i. Kazánban az 1889. év tavaszán hosszabb ideig időztem, mint-hogy a továbbvaló utazás előtt ott kívántam befejezni mindama (főképp déli vogul) szövegeknek tisztára való átírását, melyekre eddig időm és módom nem futotta.

¹⁶ Feltűnő, hogy Budenz, ki oly nagy sulyt helyez a kazáni és sz.-pétervári orosz tudósokkal való ismeretségre és a köv. levelében személyenként sorolja elő a finn tudósokat, kiket meg kell látogatnom, a Németországban való utazás tanulmányi értékét kicsinyli. De megtaláljuk ennek magyarázatát abban, hogy a mult század nyolcvanas éveiben alig volt szakképzett finn-magyar nyelvész a német tudósok közt, sőt a törökséggel sem foglalkozott számbajövő tekintély. Azután meg az általános nyelvészeti kutatások képviselőivel s az «ifjú grammatikusok» iskolájával, valamint a fonetikussal sem állott szorosabb kapcsolatban. Pedig ezeken kívül is nagyban foglalkoztatták érdeklődésünket a stockholmi és kopenhágai, főképp pedig a berlini régiségtani és néprajzi múzeumok, melyektől Budenz szinte féltette az ő nyelvészeti szakjába avatott tanítványait.

és Eliel, műtörténész), Godenhjelm (szintén volt Bpsten), a fiatal Krohn (Károly), mind tanár emberek, F. W. Rothsten (a Soumalais-Ugrilainen Seura titkára) s mások is; barátságosan fognák fogadni. S. Petersburgban ne felejtse el Szokolovot is meglátogatni. Egyébiránt ott Kegyed maga is eléggé járatos.

Azt írja Kegyed kazáni levelében, hogy a ládákat Moszkvába szállítván, ott a consulnak akarják átadni. Nem volna-e jobb egyenesen Kazánból hazaküldeni, rendeltetés szerint címezve (Múzeum, Akadémia)? Talán csak van Kazánban megbízható spediteur.¹⁷ Egyébiránt Kegyed ott jobban fogja tudhatni, hogyan lesz legcélszerűbb — és bizonyosan gondja lesz, hogy a gyűjtött kincseket épségben haza is szállítsák.

[Értesítés Budenznek a győri és nagykanizsai gimnáziumokba való min. biztosi kiküldetéséről]. Smirnovnak majd elküldöm a kívánt könyveket. Nagyon jó lesz, ha összekötetésbe lépünk, Legyen szíves az oroči nyelvre vonatkozó könyvet is elküldetni. Legközelebbi levelét várván — szíves üdvözlettel, Budenz J.]»

A Nagykanizsáról Sz. Pétervárra 1889 június 13-án küldött utolsó úti levél: «Igen tisztelt Barátom Uram! Látja Kegyed, hogy nem vagyok otthon, hanem vidéken, az érettségi vizsgálatokhoz kiküldve: Előbb Győrben, most itt; de egy pár nap múlva megint a Naphegyen leszek.

Nagyon megörvendezettett kazáni levele, melyet tegnap kezemhez kaptam, — különösen az is, hogy oly kitűnő egészséggel dicsekedhetik. — Pápaítól is kaptam levelet Moszkvából (Május 27), a melyben fölkér, hogy a ministeriumtól utalványozandó pénzt, ha megint hozzám teszik át, Moszkvába a consulatushoz küldjem el. Mégis csak impracticus ember: azt a nem igen nagy összeget akár tőlem, illetőleg az Akadémiától is kérhette volna — s a dolog brevi manu lett volna elintézve.

A votják szótár kiadását csakugyan elkezdhetjük még ez évben: mert valami új alapítvány került, melynél fogva az I. osztály ez évben 500 frtot kap (a következő évben a II. osztályt illeti), s ezt lehet kész munkák kiadására is fordítani. Én mindjárt elálltam a votják szótárral s ez el is fogadtatott. — Sok egyébről, a mit levelében érintett, majd bővebben, mikor Kegyed hazatért, a mit most már nem sokára remélhetünk.

Setälät már nem találja Spt-ban. *Otkrytoje pisjmo*-ban jelenti nekem, hogy a vepszekhez indult. Csak találja meg Kegyed Radloffot — mielőtt nyaralni megy —, de ő sem fog nagyon messzire menni. — [Kúnos meghádiai nyaralása].

A kružokbeliek bizonyosan tisztelik; de itt is ittunk az egészségére, midőn alkalmilag a vogul utazást szóba hoztam. — Most mindjárt megyek a piarista tanárokkal a szőlőhegyre, mert nagy a hőség és hála istennek az érettségim már túl estünk. *Do svidanijja!* Szíves üdvözlettel Budenz J.]»

¹⁷ Miért bízott Budenz inkább a kazáni «spediteurban», mint a moszkvai konzulban, nehéz kitalálni. Talán tartott a hivatalos eljárásnak esetleg nem kívánatos következményeitől; pl. ha Pápai ládáit Moszkvában, vagy az orosz határon szigorúan megvizsgálták volna.

A Budenz-társaság üdvözlete a vogul tanulmányútról való hazatérésem alkalmából Nagyváradra küldve 1889 július 23-án: kružok, privjětstvuem¹⁸: [Aláírások orosz betűkkel] *Budenc, Kolumbov, Szabó E(ndre)*, [magyarul] *Géresi Kálmán, Szinnyi József (ifj.), Szinnyi Ferencz, Frecskay, Réthy (László), Pápai (Károly), Sármay J(ózsef)*, [törökül] *Kunos*, [cursiv héber betűkkel] *Szabó Károly* [kir. tanfelügyelő].

A további Budenz-levelek (illetve lev. lapok) a Naphegyről — hol Budenznek maga építette s bátyjával, Budenz Lajossal együtt birtokolt villája állott — gyakran változó budapesti címeimre szólnak s tárgyuk többnyire a votják szótár s az előhaladó vogul munkálatok kiadása. Kiválik köztük híreinek jelentőségére nézve az 1889 nov. 14-én kelt következő írás: «Kedves Barátom Uram! A vogul textusok *német fordítását* én is ohajtandónak tartom, csakhogy nem képzeleni a dolgot oly könnyűnek, mint tán *Donner* uram hiszi.¹⁹ Jelesen nem készülhet jó fordítás egyedül a magyar fordítás alapján. Én egyszer csak a *Váta-kum*-ot akartam németre fordítani, s ebben is elég akadékot találtam. Egyébiránt az ügyre nézve a Bizottság határozata szükséges, noha nem kétlem, hogy a fordítás kiadására meg fogja az engedélyt adni. Majd megbeszéljük kedden.

A segélyezés elejtését jónak találtam hasztalanul nem ellenezni. Sőt most újabb okom is van rá, hogy bele nyugodjunk.²⁰ Majd elmondom szóval. Egyébiránt azt határoztuk, hogy a jövő évre Kegyed 1000 frtot az I. köt. honorariuma fejében fölvehessen mint előleget, bármikor tetszése

¹⁸ A. m. «üdvözljük, a kruzsok».

¹⁹ Hogy Budenz honnan véli Donnernek e nézetét, meg nem állapíthatom; de kétségtelen, hogy Donnernek igaza volt, midőn összehasonlító nyelvészeti munkásságunk német fordítását ajánlja. Azok a nagyszerű munkák, melyeket Budenz Reguly gyűjtései alapján a csuvas, mordvin és cseremisiz nyelvekről írt, vajmi kevésbé jutottak a művelt Nyugat tudósainak ismeretkörébe; sőt a MUSz. mellőzésével is inkább érvényesül Donner Vergl. Wbuch der fugr. Sprachen műve.

²⁰ Budenznek e közlése a következő esetre céloz: Midőn visszatérve vogul tanulmányutamról, gyűjtéseimet a Mesternek bemutattam, Ő ismételve emlegette, hogy immár minden gondot félretéve teljes erőmet és időmet a hozott «kincsek» feldolgozására és kiadására kell szentelnem. Intő példa gyanánt állott előttünk erre nézve Reguly szomorú sorsa, ki igen nagyarányú és ami a vogul és osztják gyűjtéseket illeti, megbecsülhetetlen értékű nyelvyanyagot hozott haza; de mindebből éppenséggel semmit sem volt képes maga feldolgozni, mert ezt lehetetlenné tette számára tartós, súlyos betegsége. Ezt a lehetőséget Reguly követőjénél föltétlenül el kellett kerülni s ezért mutatkozott szükségesnek a munka sürgőssége. Hogy Budenz e szándéka valóra váljék, megélhetésemet, ha igen szerény módon is, havi 50 forint akadémiái segéllyel (egy évre) biztosítani kellett. Így történt ez votják tanulmányutam után is (az 1886—87. években) s ez tette lehetővé, hogy két votják főmunkámat aránylag rövid idő alatt megírhattam. Elő is terjesztette Budenz az akadémiái segélyre vonatkozó javaslatát s ezt a Nyelvtud. Bizottság elfogadta, ellenben az Osztály el ejtette: Szász Károly osztályelnök ellenzésére, ki t. i. arra hivatkozott, hogy a vogul kiadványok amúgy is tiszteletdíjban részesülnek s a külön akadémiái segély kétszeres tiszteletdíjat jelentene. Erről a sajnálatos eseményről értesít a Mester azzal a megjegyzéssel, hogy az Ő ellenzése «hasztalan» volna, sőt további kellemetlenséget vonhatna maga után. A segély megtagadásával beállott nehéz helyzetből hivatal vállalása volt a megváltás.

szerinti részletekben — s a kötet elkészültével határozottassék a rendesnél nagyobb honorárium. Szíves üdvözlettel Budenz.»

Több lap szomorú hírt közöl. Ezek: 1899 nov. 21. «Ma reggel kaptam Wikártól telegrammot, melyben jelenti, hogy *Ahlquist* tegnap meghalt. — A szedőtől átvettem az első vogul szedést s adtam neki tavadai textust. Holnap Kegyed átveheti tőlem az Egyetemen. Szíves üdvözlettel Budenz.»

1890, május 25. A ma érkezett Suometarban (máj. 20) gyász hír Kazánból, hogy f. hó 16-án Dr. *Weske* meghalt. Ugy látszik, hirtelen betegség okozta halálát; mert nem rég megjelent munkájának előszava kelt: Kazanj, 20. marta 1890. B. J.

1892, jan. 23. Ma kapom meg Dr. *Gottwald*-tól azt a szomorú hírt, hogy *Ilminski* meghalt 27. Dec. (8. Jan. 92. *Gottwald* erről értesít «auf Bitte der betrubten Witwe»).

Végül álljon még itten két levél a Mester életének utolsó szakából. Az egyik voltaképp *Gyulai Pál*hoz, mint az Akadémia I. Osztályának titkárához van intézve, de a végén engem ajánl a teendők átvételére, miért is *Gyulai* a levelet nekem adta át s ez ekkép került Budenz-ereklyeim közé. Kelt pedig e levél 1891 dec. 5-én s így szól: «Igen Tisztelt Osztálytitkár Úr, Nagy jó Uram! Nagy sajnálatomra, a mai osztályértekezleten nem vehetek részt. Az utolsó napokban holmi tüdő bajba esvén, az orvos most azzal biztat, hogy még némi ideig az ágyban, meg aztán addig ameddig a szobában kell maradnom. Ezért most átküldöm: 1) Igen röviden fogalmazott jelentést *Imre Sándor* munkájáról — meg az anteaktákból a 3 bírálatot. (Megjegyzem, hogy a Hunfalvyénak az eleje igen érdekes nyelven van írva.) — 2) *Thury* szótárának bírálatát. Ezt szándékoztam volt plajbászos alakjából szépen tentával átírni, de jelenleg nem vagyok arra képes. Tessék azt másoltatni s én majd elolvasom a másolatot, hogy nem történt-e lényeges hiba?

Természetesen a Nyelvtud. Bizottságot sem bírom most megtartani személyesen, pedig ideje volna már a költségvetés végett. Azt hiszem, legjobb volna, ha helyettem átvinné valaki (pl. *Munkácsi*) a propositiókat s e célra hozzám fáradna a Naphegyre. A napot tessék azután szükség szerint kitűzni. Kiváló tisztelettel, Budenz József.»

Ezek voltak hozzám 1892 március 24-én írt utolsó sorai (melyeknek vonásain szemmel látható a kéz reszkető mozgása): «Ha teheti, látogasson el, teszem holnap v. holnap után hozzám; egyet s mást megbeszélünk még. Szíves üdvözlettel Budenz József.»

Április 15-én, nagypéntek éjjelén tért át a Mester az örök élet világosságába. Mielőtt földi pályáját befejezte volna, még «megbeszélni» kívánt «egyet s mást» tudományos munkásságunk jövőjéről.

RÁT — RÁNT ÉS RÁZ.

Írta: Erdődi József.

Kertész Manó (Nyr. 65 : 76) felveti ugyan a kérdést: egybetartozik-e a 'süt' jelentésű *rát* ~ *ránt* szópár *ránt* szavunkkal, melynek jelentése 'tracto', de nem dönti el. Szerintem valószínűvé teszi az összefüggést a *rát* ~ *ránt* szópár jelentése, mert köztudomású, hogy a rántás a zsírban való sütésnek olyan módja, melynél az ételt (tojást, húst) sütés közben időnként mozgatják, még pedig vagy úgy, hogy villával forgatják, késsel, kanállal kevergetik, vagy pedig úgy, hogy azt az edényt, melyben sütik, nyelénél fogva rángatják, *rázogatják*. Ebből már sejthető, hogy én nemcsak a *rát* ~ *ránt* szópárt tartom etimológiailag azonosnak a 'tracto' jelentésű *ránt* igével, hanem azt is vélem, hogy e *rát*, *ránt* igék és a *ráz* ige ugyanegy igetőnek más-más képzős származékai.

Vizsgáljuk most először kissé közelebbről a 'süt' jelentésű *rát* ~ *ránt* igét. Ennek *ránt* változatában az *u* nézetem szerint éppen úgy járulékos hang, mint pl. a (*fitos* :) *fintorog*, *fintorgat*, *fintorodik*, (*bozót* :) *bozontos*, (R. *kételem* >) *kételem* (> *kénytelen*), *bakancs*, *bilincs*, *bogáncs*, *cincog*, *gerinc*, *harminc*, *Velence*-féle esetekben. 'Süt' jelentése pedig nézetem szerint másodlagos. Eredetileg csak azt jelenthette, hogy 'tracto'. A nép nyelvében a serpenyőt azért nevezik *rátó*-nak, a hosszú nyelű evezőt pedig *rántó*-nak, mert az egyiket a benne való sütés, a másikat pedig evezés közben megrángatják, megrázzák (és ezért mondják Tunyogon, Szatmár m.-ben: *erigy rántani* 'menj evezni'). Otthoni konyhánkól és a tábori életből jól ismerem a zsírban sült krumpli és más étel oly módon való sütését, hogy a lábost a tűzhely lapján ide-oda rángatják, ill. lefödve két fülénél fogva dűtögetik, föl és le mozgatják. Eredetileg tehát a sütőedény rázása, rázogatósa volt a *rát* > *ránt* ige jelentésének uralkodó képzete, de utóbb a sütés képzete jutott a tudat előterébe és azóta már csak azt jelenti, hogy '(nem nyárson, hanem tepsi-féle edényben) süt'. V. ö. hogy Torda-Szent-Lászlón a hús *rándul* 'sül' és Székelyföldön *elrándul* jelentése 'elpörkölődik' (MTsz.), Temes-Majláton (Temes m.) is *megrándul* a hús 'pörkölődik' (saj. felj.), míg *rándul* köznyelvi jelentése 'verrenken, anzerren, sich übertreten'.

Az edény sütés közben való rázogatósának általában az volt a célja, hogy a hús, burgonya, tojás, v. liszt stb. ne égjen oda az edény falához, tojás v. liszt pörkölésekor, sütésekor az is, hogy ezeknek részecskéi összekeveredjenek a zsírral, amelyben sülnek. Ezt pedig nemcsak az edény rázogatósával, hanem a tojásnak vagy lisztnek kevergetésével, kavargatósával is el lehet érni. Emiatt azonban a *rát* > *ránt* ige azt a jelentést is kapta, hogy 'lisztet pörkölés közben zsírral összekever'. E cselekvés eredménye az 'Einbrenn' jelentésű *rántás* főnév. És innen érthető, hogy az olyan hússzeletnek, melyet kisütése előtt ilyenféle tojás- és lisztkeverékkel bevonnak: *rántott szelet* a neve.

Összefoglalva a jelentés fejlődését, megállapíthatjuk, hogy *rát* > *ránt* jelentése következőképp módosult: '1. ráz, rázogató → 2. rázogatóva süt → 3. kevergetve süt'.

Megerősíti a két szó: *ránt* 'tracto' és *rát* > *ránt* 'frigo' összefüggését a vogul nyelv is, hol az etimológiailag idetartozó *rauti* első jelentése 'ráz, dob, önt' v. ö. *rauti* 'hány, ráhint, szór', *räuti* 'kiráz', *rautili* 'dobál', *rautäsi* 'szór, fölfordít, kiönt'. Ezen 'ráz, dob, önt, mozgat' jelentés mellett azonban van a *rauti*-nak oly jelentése is, mely a főzésre vonatkozik és a magyar *rátani* > *rántani* szópár

jelentésének felel meg: *sāl kēnās raulān* 'hét üstöt kavarj' (értsd: 'hét üstöt kavár főzésekör') (Munk. Vog. Népk. Gyűjt. I:94). Jelentős a következő példa: *mōkē vit-jor räuti* 'lisztet vízzel kever' (Munkácsi NyK. 21:377), mert itt teljességgel látjuk a mai rántás (kavarás-keverés) hasonmását. A magyar jelentésfejlődés 2. foka 'rázogatva süt' egyelőre még nincs kimutatva, de biztos meg kellett lennie. A vogul példák azt is bizonyítják, hogy a magyar *rát* > *ránt* változatok közül csakugyan az első az eredetibb, az utóbbinak *n*-je csakugyan járulékos. A vog. *au-ŕ* *reü-tōhōz* állíthatjuk az osztják *raŕ-ŕ* *roŕ*-tövet, melynek jelentése 'keverni' (Paasonen): K. *roŕmēm*, *roŕmētām* 'sich mischen, trübe werden', *roŕmaltm*, *raŕmattm* 'plötzlich mischen', *roŕntm* 'das Wasser aufrühren, mischen, stammeln, undeutlich sprechen', J. *roŕntm* id. Az utolsó példában esetleg a m. *ránt*, 'ezez <- vizet kavár' szavunk jelentéspárhuzamára kell gondolnunk. A felsorolt alakok határozottan bizonyítják az ugor *rou* / *rau*-tő létezését, sőt bizonyos jelentésbeli következtetésekre adnak alkalmat, mert mutatják, hogy ez a szavunk az ugor „konyha“-nyelvben is szerepelt.

Az ugor szavak töve azonban *rau-* (v. ö. *raupi* 'hull', *rauplāli* 'lecsap-pan', Szilasi NyK. 25:388-89), melyből magyarban szabályosan *rā-* lett (v. ö. *Sāul* > *Sāl* - *Sól*, lat. *Mauritius* > m. *Māroc* > *Mārc* hn., n. *kaufen* > m. *kāfol*, vog. *maŕl* > **māul* > *māl* stb. l. Horger MNy. XXVI:88-89). Ebből először is az következik, hogy *rát* (> *ránt*) képzett ige; képzője nem lehet más, mint a mozzanatos *-t* (pl. *kōszōn*: *kōszōnt*). De másodsor azt is merem feltenni, hogy ugyanennek a tőnek gyakorító *-z* képzős származéka a *ráz* ige. Hasonló képzés az *āz*-ik ige, melyről legutóbb Horger (MNy. XXX:312) írt.

E szócsalád megfelelőit más fgr. nyelvekből nem ismerem.

MAGYAR NYELVTUDÓSOK UTOLSÓ NYUGVÓ HELYE.*

Asbóth Oszkár. Budai Farkasréti temető, 1—1—374. «Asbóth Jani 1887—1905, Asbóth Jankó 1916—1923, dr. Asbóth Oszkár egyetemi tanár, a világhírű nyelvtudós 1852—1920 és neje szül. Hertel Ágnes 1851—1927.»

Budenz József. Budai Németvölgyi temető. 11. parcella. «Budenz József 1836—1892.»

Czuczor Gergely. Kerepesi temető. 1/29—2—18. «Czuczor Gergely író, 1800—1866. A székesfőváros közönsége.»

Gombocz Zoltán. Kerepesi temető. 34—1—88. «Itt nyugszik dr. Gombocz Zoltán. Élt 58 évet. Megh. 1935 május 1. Béke hamvaira.»

Halász Ignác. Rákoskeresztúri izr. temető. 7—1—20. «Dr. Halász Ignác, egyetemi ny. r. tanár, a Magyar Tudományos Akadémiának tagja. 1855—1901.»

Elméje tudással, szíve szeretettel
Teli volt örökkön, mégis sohse telt el.
Sírátja megtörve bús özvegye s lánya
S minden tanítványa áldva gondol rája.»

Pápai Károly. Görzben temették el 1893 nov. 25. (32 éves korában.) «Sírja felett a baráti kegyelet méltó emléket állított a görzi temetőben.»

*) Rubinyi Mózes felkutatta és feljegyezte, hol található az elhunyt magyar nyelvtudósok sírja. Kérjük olvasóinkat, különösen a vidéki városokban lakókat, egészítsék ki ezt a még hiányos jegyzéket.

mely remélhetőleg túlélte a világháború alatt rommá lőtt város szomorú sorsát.» (Lenkei Henrik: Emlékezés Pápai Károlyról, Munkácsi-Emlékkönyv, 131. l.) Egyesek állítása szerint e síremléknek már a háború előtt közvetlenül sem volt nyoma.

Reguly Antal. Kerepesi temető, 1/29—1—2. «Reguly Antal. Szül. jul. 11 1819. Megh. aug. 23. 1859.»

Simonyi Zsigmond. Kerepesi temető. 40—7—8. «Simonyi Zsigmond egyetemi tanár, a Magyar Nyelvőr szerkesztője. 1859—1919.»

Szamota István Rákoskeresztúri temető. Jobb 33. sírbolt (régebben 47—24—20). «Pravigyi Szamota István, nemzeti múzeumi l. ór, nyelvész-történész, a Magyar Tudományos Akadémia nyelvt. biz. tagja. 1867—1895.»

Szarvas Gábor. Kerepesi temető. 26—1—74. «Szarvas Gábor 1832—1895. és felesége Harrer Paula 1852—1920.»

Szilasi Móric. Rákoskeresztúri izr. temető. 2—2—13. «Szilasi Móric egyetemi tanár, a M. T. Akadémia tagja. 1854—1905.

Nyelvünk titkaiba' fürkészvén szent szeretettel
Elméd szórta magod bő aratásra virult.
Ámde ugy oktattál: Kis jóság, csöppnyi nemesség
Tenger hírnévnél méltóbb drága vagyon.
Hit tölté be szived, éltedben tárgyad: igazság
S végső szózatod is áldást esde le ránk.»

Szily Kálmán. Kerepesi temető, 36—1—55. «Nagyszigethi Szily Kálmán. 1838—1924. Nagyszigethi Szily Kálmánné, Egyházasközi Dervarics Róza. 1844—1921.»

Vámbéry Armin. Kerepesi temető. 1/18—1—13. Jeltelen.

Wolf György. Kerepesi temető. 1/34—2—3. «Wolf György.

Szívében magyar szó,
Szavában magyar szív.»

Rubinyi Mózes.

IRODALOM.

Lehtisalo, Über die primären uralischen Ableitungssuffixe. — Az uráli alapnyelv egyszerű képzőiről (MSFOu LXXII).

Igen nagyszabású az az összefoglalás, melynek megírását Lehtisalo tervbe vette, hatalmas munka és nagy eredmény az, amit ebből megvalósíthatott. (Anyagának a vártnál nagyobb terjedelmét látva, bizonyos képzőcsoportok tárgyalásáról lemondott.) A mű szerzője szigorúan elkülöníti egymástól a *képző* és a *jel* fogalmát. Nem szól pl. a többes- és kettős-szám jelöléséről sem és ezek hiányát nem tartja szükségesnek műve bevezetésében megokolni. A hangalakjukban egyező képzőket etimológiailag összetartozókként tárgyalja, anélkül azonban, hogy azonosságukat is minden egyes esetben állítani kívánná. A mű beosz-

tásában is a hangalak a főszempont és ezen belül tárgyalja a képzőket ismeretes négy funkciójuk szerint (deverbalis nomen-, deverbalis verbum-, denominális nomen- és denominális verbum-képzés). A képzők jelentésmeghatározó szerepét illetőleg csak abban a — meglehetősen ritka — esetben von le következtetéseket az uráli alapnyelvre vonatkozólag, ahol az egymással rokon nyelvek adatai erre egészen biztosnak látszó alapul szolgálnak. Jól látja, hogy a képzők jelentéstani vizsgálata az egyes fgr. és szamojéd nyelvekben is még csak megoldandó feladat.

Lehtisalo eddigi munkásságát ismerve azt gyaníthatjuk, hogy ebben a művében szamojéd kutatásainak eredményeit fogja hozzáfűzni a fgr. nyelvtudománynak már megállapított szabá-

lyosságaihoz. Ezeket a megállapításokat — komoly meggondolás alapján — valóban elfogadja, azonban az anyag feldolgozásában mindenütt alapos kritikával jár el. Ahol a nyelvi adatok átírása nem bizonyos, ott kikövetkeztetéseinek érvényét is pontos vagy pontatlan voltuktól teszi függővé. Fgr. vonatkozásban is nem egyszer vet fel új gondolatot, állást foglal, vagy bizonyos nézetek módosítását ajánlja. Pl. szamojéd tanulságok alapján a permi nyelvek *-al-* denom. verbum-képzőjét nem arra a **ð* hangra vezeti vissza, melyből Setälä (NyK. 26) és Szinnyei (NyH⁷ 79, Sprw.² 115) a permi *-l* képzőt magyarázzák, hanem egy **-yal-* alakra, melyben az *-l* deverb. igeképző volna (lsd. 163. l.). Különbözik a fgr. *-l* causativ igeképzőnek eredetére vonatkozólag is különböző feltevéseket tart lehetségesnek (165. l.). A cseremiszi *-š* denom. nomenképzőt Budenz és Wichmann nyomán nem **ks-*ből (NyH⁷ 101; Sprw.² 85), hanem **s-*ből magyarázza (194. l.); a magyar *s* és *s > cs*, vog. *š* gyakorító igeképzőt **šk* helyett **fš-*re vezeti vissza.

Az egyes fgr. nyelvek szóképzésének vizsgálata közben sokkal bővebb anyaggal dolgozik, mint az illető nyelvekre vonatkozó hasonló tárgyú monográfiák szerzői (V. ö. a vogul szóképzésről Szabó Dezső NyK. 34, az északi-osztjakról Schütz NyK. 40., a votjakról Medveczky NyK. 41.). Pl. a vogul képzők tárgyalása során Ahlqvistből és Kannistóból is idéz. Utóbbinak nemcsak nyomtatásban ismeretes anyagából, hanem egyetemi előadásaiból is idéz és szóbeli közléseit is értékesíti.

Kérdéses, hogy milyen okból (talán világhosszra való törekvésében vagy mert nem tartja feladatának a tüzetesebb belemélyedést a kérdésbe) könyvének egyes helyein csak egymás után felsorakoztatva ismerteti forrásait, minden csoportosítás és az eredmények összegezése nélkül, holott ezt sokszor igen szépen meg lehetett volna oldani. Pl. a vog. *u* deverb. nomenképző esetében, ahol szintén külön-külön ismerteti a szerző Kannistónak saját gyűjtésén alapuló osztályozását a képző használatának eseteire vonatkozólag és Szabó Dezsőnek a Munkácsi-féle szövegek felhasználásával elért eredményeit. A szerző gyakran Gombocz egyetemi előadásából idéz, az azt megelőző kutatások megemlítése nélkül. Ezt az eljárást még az sem teszi teljesen indokolttá, hogy

az állítások nagy része itt nyer klasszikus formát és kellő biztosságot.

A mű szerzője fáradságos munkával, éleslátással, szakértelemmel és nagy koncepcióval összegyűjtött és feldolgozott hatalmas anyaga kitűnő vezérfonálul szolgál mindazoknak, akik el akarnak igazodni az uráli szóképzés rengetegében. Következtetéseivel élesítik látásunkat. A bő irodalom, melyet e könyv nyújt, a nyitva hagyott kérdések sokasága (pl. a fgr. **š* képzők 222. l. stb.), a számtalan felvetett probléma és lehetőség, kétségkívül elmemozdító és mindez ösztönzést ad az ezen irányban végzendő kutatásokhoz. Ez a néhány itt felsorolt érdeme is méltán avatja jelentős fontosságúvá Lehtisalo munkáját. Kívánatos lenne, ha a szerző Donner és a saját gyűjtése alapján külön is megírná a szamojéd szóképzés monográfiáját. Ebben a munkában a terjedelem kevésbé korlátozná, tehát bő példaanyagot adhatna, behatóan ismertetethetné azokat a szamojéd képzőket is, melyeknek megfelelője a fgr.-ból nem mutatható ki, alapos vizsgálat tárgyává tehetné a szamojéd képzők jelentéstani szerepét és kitérhetne a jelek és az összetett képzők tárgyalására is.

KNÜPFER LÁSZLÓ.

Könyvek és folyóiratok.

Szécsi Ferenc: Szállóigék. (Universum könyvkiadó, Budapest.)

E. Laugaste: Les noms des sorciers et de la sorcellerie dans les dialectes estoniens. (Tartu 1937. Publications des Archives de la langue estonienne. Nr. 8.)

Vasi Szemle. IV. 1—2. *Ihorváth Tibor Antal: Boszorkányok és boszorkánypörök.* — *Kallós Zsigmond: Regősdalaink rejtélye.* IV. — *Krausz Miklós: Somogyi tájszók.*

Népünk és Nyelvünk. VIII. 12. *Moór Elemér: Pseudogallica.* (A *dézsma, zománc, bolt, malom, molnár* szavakról van benne szó.) — *Kiss László: Nagykőrösi tájszólás.* — IX. 1—2. f. *Fokos Dávid: Színül teljes.* *Horger Antal: Egy érdekes magyar szócsaládról (avik, avat).* *Beke Ödön: Megjegyzések az ormánysági nyelvjárás szókinéséhez.*

KARDOS ALBERT HETVENÖTÉVES.

A múlt év decemberében töltötte be Kardos Albert életének hetvenötödik évét. Kedves kötelességünk, hogy ez évforduló alkalmából mi is megemlékezzünk róla, a Magyar Nyelvőr egyik legrégebb, leghívebb dolgozótársáról. Legelső dolgozata, a göcseji nyelvjárás leírása a Nyelvőr 13. kötetében jelent meg. Egy nyáron, 1881-ben hosszabb időt töltött e nagyon érdekes és kevésbé ismert nyelvjárás területén; szorgalmas és beható megfigyelései alapján részletes leírását adta a nyelvjárásnak. Ez a több mint félszázaddal ezelőtt készült dolgozat ma is leggondosabb nyelvjárastanulmányaink közé tartozik. Munkásságának iránya azután inkább az irodalomtörténet felé fordult, de mindvégig hű maradt a nyelvtudományhoz is. Alig van a Nyelvőrnek olyan évfolyama, amelyet finom megfigyelésre és kitűnő stílusérzékre valló kisebb cikkei ne gazdagítottak volna. Azt óhajtjuk, hogy még sokáig élénkítse a Nyelvőr hasábjait dolgozataival.

Balassa József

NYELVMŰVELÉS

Sásdy-Schack Béla. 1859—1936.

E rovatunkban meg kell emlékeznünk Sásdy-Schack Béla elhunytáról. Irodalmi és közéleti munkássága más téren volt ugyan nagyjelentőségű, de sokoldalú elfoglaltsága mellett is mindig a legnagyobb figyelemmel kísérte a magyar nyelvtudományt és a nyelv helyességének és szépségének ellenőrzését egyik legfontosabb kötelességének tartotta. A magyar kereskedelmi műnyelv javulása elsősorban az ő munkásságának köszönhető. Mint közgazdasági szakíró és mint a kereskedelmi iskolák főigazgatója mindig tanította és példájával elősegítette ezt a javulást. A kereskedelmi levelezés kézikönyvét és az ő szerkesztésében megjelent Kereskedelmi és Ipari Lexikont is ennek a feladatnak szolgálatába állította.

BALASSA JÓZSEF.

Nyelvezet. Milyen különös szó ez! Nem elég, ha azt mondjuk, hogy egy regénynek vagy költeménynek szép vagy magyaros a nyelve; ha nagyon dicsérni akarják, azt mondják, hogy milyen kiváló, milyen szép, költői, magyaros a nyelvezete. A Nyelvújítás szótára szerint már Calepinus szótárában előfordul «dictatio» értelemben. Azontúl sehol sem fordul elő, csak a nyelvújítás idejében bukkan fel újra stílus vagy stilisztika értelemben. De már akkor is kigúnyolja P. Thewrewk József a szót. Reám mindig kellemetlenül hat, ha a *nyelv* szó helyett használják, hiszen semmi szükség sincs rá, mert mindig elég, ha megdicsérjük Vörösmarty, Arany János vagy Ady nyelvét.

K. L.

Az oda nem való «való». Ha figyelemmel kísérjük a helytelen szólások és szavak használatát a köznyelvben és az irodalomban, láthatjuk, hogy minél rosszabb, különösen minél lomposabb vala-

mely stílushiba, annál gyorsabban terjed. Csak néhány év óta figyelem, hogyan terpeszkedik el a *való* mindenütt, ahol nincs rá szükség. Nem mulik el egy nap sem, hogy lapjainkban, nyilvános szónoklatokban többször ne találkozzunk vele, s legújabban belefurakodik jobb és gondosabb íróink stílusába is, pedig csaknem mindig elkerülhető. Ime egy kis gyűjtemény: «Betiltották a francia önkéntesek Spanyolországba *való* utazását», írja egy napilapunk. Ebben a *való* felesleges, elhagyandó. — Egy másik napilap írja a hír címében: «Meghonosítják a filmmel *való* tanítást». A cikkben írója helyesen mondja: «bevezetik a filmoktatást», majd alább: «lesz oktatófilm előadás.» — A Pokoli Színháznak a Nemzeti Színházban *való* bemutatása után bankettet rendeztek.» Ebben a mondatban a *való* helyett azt kellett volna írni: *történt.* — «...ha tovább folytatják a NEP éharcosai a tüzzel *való* játékot.» A cikk későbbi részében már helyesen írják: «be fogják szüntetni a játékot a tüzzel.» — Egy nyelvész könyvében: «...mildőn nyelvünk ómagyar korszakának nagy vonásokban *való* jellemzésére teszünk kísérletet.» Itt is helyettesíthetjük a *való*-t a *történi* szóval; de még helyesebb, ha átalakítjuk az egész mondatot: mildőn megkíséreljük nagy vonásokban jellemezni nyelvünk ómagyar korszakát. — Egy kiváló orvosprofesszornak Vörösmarty lelki életéről szóló cikkéből idézzük: Fiala költők társaságában *való* szíves időzése», helyesen: szíves időzése fiatal költők társaságában. «Vörösmarty alakjainak túlélményi formában *való* feltüntetése, szembeugró.» Ezt is így kellett volna írni: Vörösmarty alakjainak feltüntetése túlélményi formában... S a németből szolgailag fordított *szembeugró* helyett is helyesebb: szembeszökő. — Egy jeles írónk könyvéből: «A népi nyelv művészi magaslatra *való* emelése.» «A költemény..., melyet még Pozsony felé *való* vándorlásában írt.» Mind a két esetben a *való* felesleges és elhagyandó. — Egy kitűnő irodalomtörténettudós művében olvas-

suk: Csak töredékesen indult meg a magyarul *való* írás.» Ebben is felesleges a *való*.

Különböző írók műveiből válogattuk ki ezt a kis gyűjteményt, hogy lássuk, mily gyorsan és veszedelmesen terjed az olyan stílusnyavalya, amelynek alapja a gondolkodás lustasága és — amint már többször mondtuk — a nyelvi lelkiismeret hiánya.

BALASSA JÓZSEF.

Amikor a jót is hibáztatják. Az Irodalomtörténet» f. évi 1. számában Kozocsa Sándor bírálja Illyés Gyulának Petőfiről írt könyvét. Stílusáról azt mondja, hogy pongyola. A kifogásolt «elírások» egyike sem bizonyítja ezt. A három példa közül legmulatságosabb a harmadik. «A határozatlan névelőnek pesties használatára is van példa: az öreg Petrovics *egy* rettegsben él Szabadszálláson.» — mondja a bíráló. (Miért pesties az, ami neki nem tetszik?) Sokszor halljuk olyanoktól, akikben nincs élő nyelvérzék, hanem csak meg nem értett szabályok szerint bírálják mások stílusát, hogy az *egy* határozatlan névelő használata magyartalan és elhagyják ott is, ahol szükség van rá. Aki helyesen olvassa a kifogásolt mondatot s az *egy*-re teszi a hangsúlyt, érzi, hogy csakis így helyes. Igenis így mondjuk: *egy* félelemben, *egy* rettegsben, *egy* izgalomban élt, *egy* víz volt a ruhája.

B. J.

Olvadás közben. Napilapjainkat olvasva tollhegyre szúrunk néhány bántó magyartalanságot: «*Nincs hidege* (értsd: nem fázik) a hóban a budai hegyek közt», írja egyik napilapunk. — Az emberek — legtöbbször *ál mukban* — lenyelik a hamis fogsorukat is» (Ha *ál mukban* nyelik le, az nem baj, csak alvás közben, valóban ne nyeljük le. A hamis fogsor előtt az *a* névelő használata is helytelen, mert így azt jelenti, hogy hamis fogsorukat is lenyelik, nemcsak az igazit.) — Ezt is egy napilapban olvastuk: «*Részegen fogta el* a detektív a nagykanizsai igazságügyi palota betörőjét.» (Ki volt részeg, a detektív vagy a betörő?) — «Ha a so-

főr látja, hogy valami olyan szerencsétlenségre van kilátás, amely az életét veszélyezteti, mindent elkövet, hogy kiugorjon a kocsiból.» (Ezt a kifejezést: «kilátás van valamire», csak akkor használjuk, ha valami jóról, kellemesről van szó. Ebben az esetben így kellett volna írni: ... ha valami szerencsétlenség fenyegeti. Az időjárásjelentésekben is olvassuk néha: javulásra nincs

kilátás; ehelyett: javulás nem remélhető. — A posta bélyegzőjén, amellyel a levélbélyegeket érvényteleníti, többek közt ez is olvasható: «Küldemények címében utcát, házszámot írjuk ki.» Ilyen magyartalanságot nem volna szabad a postának hivatalosan terjesztenie. Helyesen így kell írni: Küldemények címében az utcát és a házszámot írjuk ki.

B. J.

MAGYARÁZATOK.

Randevú. Hartnagel Erzsébet 1791-ből keltezi e szó első magyar nyelvi előfordulását; társasági szóként szerelmi vagy egyéb megbeszélte találkozójelentésben bizonyára nem régebb nyelvünkben, ám katonai műszóként már a XVII. század közepe táján él a műveltek és magasabb katonai parancsnokok ajkán. Vitnyédi István, a költő, Zrinyi bizalmasa, a szentgotthardi csata esztendejében, 1664-ben írja: «Ügy vagyon híre, circa 15. aprilis az Nyulas mezején lenne az egész hadaknak *randevujok*» (Vitny Lev. 2:273). Bercsényi leveleiben is találkozunk vele: «Ügy látom, csak Léva az *randevoj*» (Arch. Rák. 4:255, 1704-ből). Egy 1743-ból való kézirat katonai műszótárunk így magyarázza szavunkat: «*Rendez vous* azt a helyet nevezik így a hová a Militia bizonyos napon öszve rukkol és gyülekezik.» (Muz Hung. Oct. 6.) KERTÉSZ MANÓ.

Az *nekem derogál*. (V. ö. Nyr. 65:131.) Ügy látom, hogy Kallós Ede egészen helyesen tárgyalja ennek a magyar kifejezésnek keletkezését. Az 1645-ből származó példa: «Az ő felséges voltának derogálna, kisebbségére volna» teljesen megegyezik ezekkel a francia példákkal: Calvin: *L'homme mortel usurpe l'office de Dieu, et derogue à sa majesté*, quand il se fait juge de ses prochaines; Montaigne: *cela ne desroge à la gloire de ces anciens aucteurs*; Bourdaloue: *Maxime qui, bien loin de deroguer à la grandeur des souverains*

de la terre... (A példák Littrénél, *dérogere* címszóban). Olaszul: *derogare alla dignità di taluno* (Tommaseo-Bellini: *questo nel vero è un derogare alla virtù di quel gran cavaliere*). A tulajdonképpeni jelentés a jogászi: *dérogere à une loi, derogare a una legge*, amint Tomm-Bell. helyesen magyarázza: *Derogasi alla legge, propriam. con altra legge, secondo il senso del rom. Rogare Indirizzarsi al popolo legislatore.*» A *dérogere* ige a franciában abszolút értelemben használatos: *dérogere à noblesse*; pl. *Le commerce dérogeait, il faisait que le noble qui commerçait n'était plus noble*; körülbelül azt jelenti, hogy a kereskedelem nem volt a nemesi ranghoz illő. Tehát az *nekem derogál* elő volt készítve; *quelque chose déroge + quelque chose déroge à ma noblesse* > valami *nekem derogál*. A *nekem* mellé talán odagondolták: «nekem, mint nemesembernek.» Megemlíthetem még, hogy egy fiatal arisztokrata, aki nem tudott jól németül, 1905—6-ban Bécsben így használta ezt a két kifejezést: *das derogiert mir* és *das fumigiert mich*, s ezen nagyon mulattak. Az első most már világos előttem, a másik kevésbé.

(Baltimore).

SPITZER LEÓ

Alattvaló, följobbvaló. Az *alattvaló* történetét már régen megírta Melich János (MNy. 12:193); az ő fejtegetéseiből tudjuk, hogy ez öszszetétel két tagja csak újabban forrt szoros egységgé, mert a bir-

tokviszony hordozója az első tag volt és hajdan így beszéltek: «en *alattam walo...* jobbagym (RMNyE 2:281, 1571-ből); «az *alattad való néped*» (RMKT. 3:5); «az *alathunk walo* gyalogok» (RMNyE. 2:246, 1577-ből). Az *alattvaló* Melich szerint vagy tapadás útján vált ki az ilyen kapcsolatból: «a Nagyságod *alatt való*», «az úr *alatt való*» (GazdTörtSz. 8:219), vagy pedig a nyelvújítók tudatos alkotása. E megállapításhoz csak azt akarom hozzáfűzni, hogy az *alattvaló* önálló szóvá létele előtt az *alatt* névutó az *alá* és *alól* névutóval együtt más kapcsolatban is milyen szemléletesen tudta az alárendelt állapotot kifejezni; íme két példa: «Ez levél vivő jámbor Pap János *én alám jött* Szekulára lakni, az én birodalmam alá adta magát; jött az török pártról, volt Zeleméri Lászlónak *alatta valója* (LevTár 2:53, 1588-ból); «holott azt írja Kd, hogy Tóth Jurkó nevű ember, avagy az Kd jobbagya *Kd alól elszökött* volna és hogy itt *alattam lagnék*» (uo. 212, 1618-ból).

Az *alattvalónak* jelentésbeli elentéte ma a *feljebbvaló*; csakis néhány kései adattal tanúsíthatom, hogy a régiség ezt a fogalmat is az *alatta való* szerkezeti párjával fejezte ki; egy viszonylag kései gazdaságtörténeti emlékből azt olvasom, hogy a gazda «jó vigyázásban és rendben tartsa *alatta valóit*», később pedig ezt: «ha pengig valamelyik cselédlegény nem gondolván azon *fölötte való gazdaemberrel...*» (GazdTörtSz. 5:21, 1739-ből). Egy 17. századi adat pedig az az mi előttünk iaronk és *jellettünk való*»-ról beszél (Bal: CsIsk. 392, NySz). Az utolsó mondat *előttünk járónk* kapcsolata az *előljáró* szavunkra figyelmeztet bennünket; kétségtelen, hogy az *előljáró* 'Vorgesetzter' már nagyon régi szava nyelvünknek, hiszen már a Nagyszombati Kódexben olvashatjuk: «Es ha mind az confessoroknac es doctoroknac volnal *előliaroyoc*» (108); ám e szó mellett sokáig élt az *alatta való* szerkezeti párja is, amelynek azonban a mai nyelvben nincsen folytatása: «R. P.... nem volt az hadnak *elette járó*» (TörtTár

Újf. 12:556, 1556); «*elottvnk walo jaroth* ki wewe ez wilagbol» (Lev. Tár 2:69 1567-ből); «az pasanak menne zanciakia vagion mint *elettek iaro* vagiok» (LevTár 1:150, 1555-ből); «ezre oktassa az vrainmath k. mert k. *eleottek iaro*» (uo. 1:154, 1555-ből).

Ezekhez hasonló mondattani természetű összetétel az *ennivaló*, *innivaló*, amelyeknek szintén az első tagján fejezték ki régen a birtokos kapcsolatot: «Az gargyantol kenieret es *enik valot* kerenek» (VirgK. 48); «kőműves, vagy asztalosok, vagy ácsok ha lennének *ennik valójára* ő kegyelmének gondja legyen» (GazdTörtSz. 6:325, 1630-ból); «adni kell nekik *innyok való pénzt* 20, avagy 25 dénárt» (GazdTörtSz. 1:165).

A *lábbeli*-nek második tagja nem igenév ugyan, mégis joggal tárgyalható ebben az összefüggésben; régen ezt is így személyragozták: *lábambeli*, *lábaddeli*, *lábabeli*, amint az itt következő adatok igazolják: «Csak fejr ruhából és *lábombeliből* fogatkoztam meg». (GazdTörtSz. 9:353, 1629-ből); «a fehér ruhából igen megfogatkoztam s *lábombeliből* is» (uo. 354); az ilyen inasnak semmivel nem tartozik az ura egyébbel, hanem csak *lábabelivel*» (uo. 8:213). KERTÉSZ MANÓ.

Nincstelen. Erdélyi Lajos ezt a kifejezést a logikára való hivatkozással hibáztatta (MNY. 16:30). Szerinte a *nincstelen* szóban „két tagadás — s így állítás van“. Tolnai Vilmos és Németh Gyula nyomban (MNY. 16:91) bebizonyította, hogy Erdélyi érvelése téves, a kettős tagadás, mely a logika szerint állítás, a nyelvben nyomatékos tagadás is lehet (hiszen ilyen eredetű pl. a magyar *senki sem*, *semmi sem* is), és rámutattak egyúttal arra is, hogy egyfelől népi szó a *nincstelen*, másfelől más nyelvekben is — hasonló észjárás alapján — egészen hasonló kifejezések keletkeztek. *Nincsetlen*, *nincstelen* és továbbképzésük: *nincsetlenség* — mint tudjuk — sokféle használatos a nép nyelvében (I. MTsz., Nyr. 48:160, MNY. 16:91, 17:56, Haller: A légrádi tájnyelv 29 stb.). A szó keletkezésének módjára rávilágít a hasonló képzésű, ugyanilyen jelentésű *semmitlen* szó is (I. pl. MTsz., Nyr.

21:315, NyF. 16:17). A két képzés pedig ugyanolyan pleonasztikus tagadást tüntet fel, mint a már többször tárgyalt *semmi nélkül* (pl. *én már meghalok, hanem nem hagylak titeket se semmi nélkül*; 1. Simonyi: Nyr. 13:246, MHat. 2:237, Kertész: NyF. 21:24 stb.).

Említettük már, hogy hasonló észjárás alapján más nyelvekben is fejlődtek a m. *nincstelen*-hez hasonló kifejezések.

Németh Gyula a *csagatáj joksiz* 'szegény' szóra utal, amelynek jelentése szószerint 'nincstelen' (MNy. 16:91). (Vö. Radloff 3:408 csag. *joqsiz* 'arm', tar. csag. *joqsizlik* 'die Armut'.) De hivatkozhatunk finnugor nyelvekre is. A zürj. *abutem* jelentése Wiedemann szerint 'ohne etwas, umsonst, ohne Grund — arm, dürftig, ungenügend — Mangel', az én feljegyzéseim szerint *abutem tor* 'olyan dolog, amely egyáltalán nincs, lehetetlen dolog', Rogovnál *abutem* 'beзъ ни́его' ('semmi nélkül'), a votj. (Munkácsi) *ovoltäm* jelentése 'haszontalan, hiábavaló; semmiség, haszontalanság, hiábavalóság'; mindkét szó jelentése tkp. 'nincstelen'.

Sokkal gyakrabban találkozunk 'semmi nélkül' jelentésű szólásokkal (l. pl. Budenz NyK. 2:21, Mészáros 2:171, Simonyi Nyr. 13:246 stb.; Paul Prinzipien⁴ 171, Sanders: Wörterbuch der Hauptschwierigkeiten 221 stb.).¹

Nem helyeselhetjük tehát Erdélyi Lajos véleményét, mikor azt írja (id. h.) a *nincstelen* szóról, hogy „ki kell dobni... ezt az élettelen, betolakodó szót.”

FOKOS DÁVID

Nyelvtörténeti adatok. 1. *Fakadás*. A nyitramegyei Menyhén mondják: a *fakadások* felindútak: a rügyek duzzadni kezdenek (Nyr. 33:470). Már Calepinusnál megvan e jelentés: gemma — *Fakadás*, *bimbo*, *szöm*. Egy 16. sz. végéről való konyhakertészeti kézikönyvben több példát is találunk e jelentésre: azon is az új ágakon az

¹ Érdekes példája a pleonasztikus tagadásnak a török (Brockelmann) *tyyma!* 'hallgass!'. Minthogy *tyin-* jelentése 'hallgatni', *tyyma* tkp. azt jelenti, hogy 'ne hallgass!', a szó azonban ép ellenkezőleg „mit unlogischer Negation“, mint Brockelmann megjegyzi, 'hallgass!' jelentésben használatos. A tagadó képző nyilván a 'ne beszélj!' félek analógiájára került a szó végére.

kit akarsz oltani egy levelet se hagyj, sem *fakadást* (Radvánszky, Családelet 3:52); de *fakadást*, egyebet ne hagyj lenni rajta, hanem csak az vesszőszálon, kit oda oltottál (51). Vö. az szelid fát sohult ki ne hagyjad *fakadni*, harmadik esztendőre jó szelid gyümölcs termővé változik a vad fa (51): akkor kell ezt művelni, mikor egyéb szőlője is *fakad* (54). L. NySz.

2. *Fen*. A *fen* igének nemcsak a *ken-fen* ikerszóban van 'ken' jelentése, hanem magában is, ha az adatok elég gyéren buzognak is. A NySz. Csuziból és Gvadányiból idéz adatot, Simonyi Kazinczyból (Nyr. 46:53), Szily K. Arany Hamlet-fordításából (MNy. 19:68), Rubinyi Mikszáthból (Nyr. 35:290). Cziffra (István) 1816-ban megjelent Szakács-könyvében számos adatot idézhetünk erre a jelentésre: *fennd rá a'* vegyületet III. *fennj bé* egy lábast zsírral igen jól 115. *fennd meg a'* kinyomott leveleket mind a' két oldalán 210. *fenny bé* egy tortasütőt viasszal, vagy frissen zsírral 214. a' dióbeleket *fennd bé* fejezje hóval v. habbal 209. a' vegyületből *fenny reá* egy kis újni vastagságút szép simán, a' közepén egy kicsit magoskábban. még egyszer egészen *fennd bé* jól elkotort tojással 165. *fennd meg* vajjal 173. *fennd bé* az óldalát tojással 213.

3. *Fergetyü*. A MTsz e szónak ötféle jelentését idézi, ezek közül azonban a régi nyelvből csak az egyik van kimutatva: 'a szekérnek első tengelyére alkalmazott forogható fa, amelynél fogva a szekér eleje ide s tova fordulhat'. Az erre a jelentésre vonatkozó adatokat az OklSz közli tulajdonnévben 1515-ből, köznévből 1544 és 1566-ból. Az OklSz azonban szavunkat olyan jelentésben is idézi, amelyre viszont nincs adatunk a népnyelvből: 'tympantum dentatum; das Kammrad in der Mühle: Instrumentum ferreum pro mola vulgo *fergettio* 1586. A NySz egyik jelentésre sem közöl adatot, pedig az utóbbi megvan Pápai Páriz magyar—latin szótárának pótlékában: *Fergetyü a' malomban*: Tympantum dentatum. *Fergetyü fogai*:

Dentes tympani molaris. A latin—magyar részben: Tympanum: *Dob*. T. dentatum: *Bél kerék a' malomban*. Az utóbbi értelmezése a magyar—latin-rész pótlékában: *Köta molaris*. A szó származására nézve vö. Beke, *Nyr.* 40:295.

4. *Füles*. Egy 1736-ban Győrben kelt inventáriumban fordul elő sem a NySz-ból, sem az OklSz-ból nem ismert jelentéssel: Egy *fülesben* és egy iskatolában lévő gerebenezett bécsi len (*Tört. T.* 1908:138). A kiadó szerint jelentése kosár. Valóban a győrmegyei Szigetközben ma is használt szó: *füles* két fülű, nagy kerek kas (*Dunaszentpál, Nyr* 8:523), *vesszőfüles, zsuppfüles* vesszőből v. szalmából font *füles* (*NyFüz.* 38:29).

5. *Komor*. Vágd meg az harsát szép aprón, azután borsold, gyömbérezd, sáfrányozd meg, főzd meg, ... vonogasd az nyársra, ... igen hirtelen eleven szénre tartsad, hogy *megkomorodjék* az nyárson (*Radvánszky, Régi magyar szakácskönyvek* 244). — A kiadó szerint a *Galgóczi-féle* másolatban 'megkeményedjék' áll, s eszerint a *komor* eredeti jelentése 'kemény' lehetett. Vö. ezzel a NySz köv. adatát. *Paraszi komor keménységgel* fel fegyverközött tanétoz (*Zvon.*). *Calepinusban* is: toruus — *Komor, kemony tokintetü, torue* — *Komoron kemeny tekintessel*.

6. *Pácol*. Fekete *páczolt* új ágy No. 1. Fekete *páczolt* superlatos ágy No. 2. vörösen *páczolt* ovett asztal No. 1. Fekete *páczolt* viselt nyoszolya No. 2. (1690, *Radvánszky, MCSaládelet* 2:399). 1 fekete *páczult* almárium (1736, *TörtT* 1908:140). Zöld v. vörös színű *pácolt* csonttal kirakott kés hüvelestül (1794, *Nyr* 38:266). — Mint konyhai kifejezés későbbi keletű. A régi szakácskönyvekben nem akadtam nyomára, csak *Cz(iff-ray) I(stván)* 1816-ban megjelent *Szakács-könyvében*: *páczold bé* 1-2-3 nappal előbb 181. *Hust bé-páczolni*. A' *bépáczolás* által mindenféle húst, ... kivált vad húsokat sokáig nyárson is, télben pedig igen sokáig cl lehet tartani 258. — Főnévi alakban is: *páczban* párold meg 55; süsd

meg nyárson, locsold meg téjfellel és jó *páczzal* uo. *Vadhúshoz pácz* 137. Az OklSz és a NySz nem ismeri (vö. *Nyr* 10:365). *Veszelszki* idejében még nem lehetett nagyon elterjedt, mert ő zárójelben kiteszi a jelentését: A' szömöltsöt e' fü leve el-veszti, ha véle *páczolják* (áztatják) A' növény-plánták stb. 1798, 366. l. Először szótározva *Sándor István Toldalékában* (1808): *Pácz*. *Muria*. *Beitze*. *Páczolni*. *Macerare aceto*. *Gergelyfi András* 1809-ben megjelent *Technológia c. könyvében* is. Se *mész*, sem egyéb *senyvesztő páczokkal* (*Nyr* 14:358).

7. *Pár-tüz*. A' szén a' legjobb *pár tűznek*, és a' száraz tölgyfa (*Cz(iff-ray) I(stván) Szakács-könyve* 1816, VI). *Forrald fel pártüzön* 60. *Felyül több pár tüzet tégy mint alól* 70. *Pár tűzön főzsd fel* 87. *Tedd a' begrét pár tűzre* 132. (Vö. *Tégy felyülről több eleven szenet*, mint alólról 78. *Tedd más fél fertály czukorral, és egy fertály vajjal együtt eleven szénre* 90). A *MTsz.* szerint a *pár* *Baranya* megyében, a *pártüz* pedig *Tiszadobon, Hajduszováton, Hegyalján és Szatmár vidékén* használatos 'parázs' jelentésben. Az OklSz és a NySz nem ismeri.

8. *Péra*. Dunántúl a 'nöstény állat (kül. kanca, tehén) külső nemi része (vulva)' *MTsz.* A NySz a *péra* szót csak eredeti 'pera, Ránzen' jelentésében ismeri. Kétségtelen, hogy említett népies jelentése van a *Laurus Alexandrina*, csapfű, földi borostyánfű *pérafű* nevében, mint *Melius* írja *Herbariumában* (1578): *Aszszony-ember teste fű, Pera fű* neue à *Bábáknál*, és az *Olaszoknál*. — Az elnevezést megmagyarázza használata: *Ha à gyökerét è fűnec meg szárazstod porra töröd, edes borba, vagy Malos'aban meg iszod, Hamar szűlést téssen, könnyebiti à szűlést... Es à fűne az Aszszony-ember le szűllot Matrayát fel viszi ha rea kötöd* (185a).

9. *Sivoly*. Egy *derékalv héjastul, lepedöstül, egy sivoly héjastul*. Két felszedéses *sivoly héj*, vereses. Egy *kékes sivoly héj*, len, vereses (1658, *MCSaládelet* II 333). A NySz-ban egy adat ugyaninnen: *Egy derekalv héjastól lepedöstül, si-*

volyostól, pokróczestól. Jelentését sem Radvánszky, sem a NySz nem tudja megállapítani. Annyi bizonyos, hogy valami ágynemű volt. Talán újabb adatokból meg lehet majd állapítani, hogy mi.

10. *Subka.* Egy fekete bársony *subkát* 3 rend prém rayta test színű gubás bársonnyal béllett. Egy fekete virágos bársony *subkát* 5 rend prém rajta az elein test színű gubás bársony. Egy szederjés atlasz *subkát* (1626, MCsaládelet II. 242). A NySz nem idézi.

11. *Szarvas.* A kiflit a Rábaközben a MTsz szerint *szarvasnak* nevezik, és már Kassai is följegyezte Pécsről. Legrégibb adatunk a szóra Komárom város 17. szbeli árszabályzataiban fordul elő: 1 pénzes *szarvas* 6 latos légyen, 2 pénzes *szarvas* 13 latos légyen. 1 pénzes *szarvas* 9 lat, 2 pénzes *szarvas* 18 lat (1696) Győri Tört. és Rég. Füz. 3: 284-5. A szó a német *Hörnchen* 'ein Gebäck in Form eines kleinen Hornes' (Grimm) fordítása. Pápai Páriznál (1708) van azonban *Szarvas kalás*: *Crustulum bicorne* és a MTsz idézi Háromszékből: *szarvaska* 'szarvasfánk (ágasbogás sütemény tojásos tésztából)'.
 12. *Szerszám.* Ismeg egy fő lovat minden *szerevel szamaival* (1560, Budai basák levelei 10). Minden nálla való *szerezszámi* es marhaitól meg fosztottanac (Heltai, Nyr 45:249). Eggy pap öltöző aranyas minden *zerewel zamaval* (1553, OklSz. vö. Simonyi Nyr 43:190).

13. *Szigorú.* A MTsz. szerint a népnyelvben 'sovány, satnya, szegény, nyomorgó, hitvány, nyomorult stb.' jelentése van. A NySz szerint a szóra az első adat Pápai Páriz szótárának Bod féle kiadása (1767), ahol *afflictus*; bekümmert, betrübt jelentése van. Összefüggő szövegből nincs is adata. A következő mondat 1724-ből való Cserei Mihály jegyzőkönyvéből: jobb lett volna még gyermek korában meghalni, mintsem ily *szigorú szegénységre* jánni (Tört. Tár 1903: 515).

BEKE ÜDÖN.

Silány. E szót hiába keressük az OklSz.-ban vagy a NySz.-ban, a régi nyelvben semmi nyoma. A MTsz.-ban azonban különös hangalakja van: *sivány*. Jelentése itt: 1. elviselt, elkoptatott, elnyűtt (ruha, szerszám) (Dunántúl, Marcal mell. Fehér m.) *Sivány a ruhám* (Tolna m.); 2. 'hitvány, süány, rossz' (*Sivány gyócs*: hitvány, ritka szövésű, rossz anyagú gyoles. *Sivány partéka*. *Sivány muzsika*. Vas, Tolna, Fehér m.). Az a kérdés mármost, a *sivány* és a *silány* egy szó-e, s ha igen, melyik az eredetibb hangalak. Csüry Szamosháti Szótára szerint *sivatag* 'sivár, silány'. Pl. *Csupa ety sivatag káka mek siska ez a széna. Egész télen nem attam az ökörnek egyebet, csak sivatag szalmát.* Nagyszalontán is *sivatag kenyér* 'ízetlen, gyenge gabonából készült kenyér' (Nyf. 69:42). A *sivatag* szó eredetéről már többször írtam (Nyr 53:67, 58:154, 61:42, 63:62), s kimutattam, hogy alapszava a *si(v)* ige, s ugyanennek származékai a *sivó-homok* 'futóhomok' (Heves m. Nagykún-ság, Cegléd) összetétel előtagja, s a *sivány* 'terméketlen futóhomok' (Cegléd, Kiskúnhalas, Szeged MTsz. (Nyr 31:466), *sivány-homok* Heves MTsz. *homok-sivány* Halas Nyr 32:398). A jelentésre nézve vö. *sivány-föld* 'rossz, terméketlen föld' (Heves m. MTsz.); *sivó tők* 'éretlen dinnye' (Kisújszállás MNy 14:212). Ezek után nyilvánvaló, hogy a *sivány* és nem a *silány* az eredetibb alak. Azonban szó sem lehet hangváltozásról, hanem a két változat viszonyát úgy kell felfognunk, hogy a *sivány* *v*-je kiesett, az *l* azután analógiás úton került bele, mint ezekben: *szivó-kés*, *szivó-kés* (Vas, Baranya m.), *sziú-kés* (Pápa), *sziukés* (Vas m. Hodos), *szió-kés* (Baranya m.), *szijó-kés* (Somogy m., Vas, Baranya m.), *szijó-kés* (Somogy m.), *szijjó-kés* (Cegléd), *szijjó-kés* (MTsz. Vas m. MNy. 9:284), *sziló-kés* (Csallóköz. Dunaszerdahely) 'kétnyelvű vonókés', *sziló-pad* 'faragópad, amelyen a vonókéssel dolgoznak' (uo. MTsz.); *szivács* (Rábaköz, Vas m.), *sziács* (Dunántúl, Vas m. Göcsej, Balaton mell.), *sziács* (Vas m., Zala m., Somogy m., Baranya m.), *szilács* (Borsod m., Gömör m.) 'gyaluforgács v. vonókés'.

késsel csinált forgács; vesszőhasítvány' MTsz. A *silány* és *sivány*, *sivó*, *sivatag* összetartozását hirdette már CzF is, de más szavakat is idevon. Érdekes, hogy a *sivány* hangváltozatának tartja a *zsvány* szót is, melyet először Baróti Szabó szótározott (1792). Ezt a magyarázatot Gombocz is elfogadta (MNY 7:37), s szerinte eredeti jelentése 'mihaszna-, semmi-, rongy-ember' lehetett. Ha azonban tekintetbe vesszük, hogy a régi nyelvben a *sivatag* jelentése 'iszonyú, rettenetes, zordon' SzD. 'horrendus; schrecklich, entsetzlich' PPB. (vö. *sivatag pogányok, parasztok, erdők* NySz), akkor valószínűbbnek látszik, hogy a *zsvány* eredeti jelentése 'félelmetes' volt.

BEKE ÜDÖN.

Magyar szóból német név. Ismeretes, hogy a régi közös hadseregben szolgáló magyar parasztfiúk mennyi német szót és nevet forgattak ki. Így lett pl. A *Wachparade*-ből *vakparádé*, az *Erzherzog*-ból *ércherceg*, *Lichtenstein*-ből *Lik István*. De ennek fordítottjára is van egy nagyon érdekes eset. Buda elfoglalása alkalmával egy vitéz török tiszt fiával együtt a császáriak kezébe került. Neve *Mehemet* volt, de mivel félkezű volt, a magyarok *Csonkabég*-nek nevezték, s e néven ismerték őt mindenütt. *Csonkabég* 1696-ban megkeresztelkedett, birtokot és magyar nemességet kapott, s 1702-ben megbízták egy huszár ezred szervezésével. Az ekkor kibocsátott hivatalos iratok nevét így írták: *Leopold Joseph Tschunkabeg*, az egyik hivatalos rendelet azonban már *Tschunkenberg*-nek nevezi őt, s e név *Czunkenberg* alakban állandó nevévé lett, s fiát e néven nevezték ki osztrák bárónak (Takáts, Régi magyar kapitányok és generálisok 375).

BEKE ÜDÖN.

Tüdővész. Ezt az orvosi szót a NyUSz szerint a hírhedt Bugát alkotta 1833-ban. A *tüdővész* először a Magyar Tudós Társaság német-magyar Zsebszótárában (1835) fordul elő. Márton József szótárában még *tüdejéveszett* (1803), *tüdőveszélyes* (1823) van. A *tüdővész* azonban nem válik Bugát szegyéncé, mert nyelvileg kifogástalan

alkotás. Igazolja az is, hogy a *vész* ige is használatos a tüdővel kapcsolatban: A'kinek a *tüdeje vész*, a' (fülvirág, medvefű) porát mézzel keverve egye (Veszelszki 73, 1798). A' Juhászok és birkások; a'melly juhainknak *tüdejek vész*, és kehessek, a' lapú gyökerét apróra meg-vagdadják, és abrakba beadják nekik (uo. 88).

BEKE ÜDÖN.

Adatok a gyermeknyelvhez.

Gyurka többnyelvű. Fräulein délután cirkuszba viszi Gyurkát. Már szól a muzsika, amikor megérkeznek. Nemsokára jönnek a remek bohócok és még remekebb lovacs-kák. Gyurka gyönyörűségét csak Fräulein okvetetlenkedése zavarja, mert hol azt kérdi, nem fázik-e Gyurka, hol meg le akarja venni a kabátját. — Gyurka végre megsokalja és erélyesen, hogy a közelökben levők mind meghallják, kijelenti: *Hagyjon engem békémet!* Nekem sem nem nincsen hidegem, nekem sem nem nincsen melegem, nekem csak van *langyosom*.

Kitaláció. A Dankó Pista ucca táját, kivált a Mátyás teret nyári délutánokon ellepik a népzene füstösképű művelői. A pihenő dádék körül sok a rajkó s játéuk nem a leghalkabb. Az előbb Laji ráfogta Zsigára, hogy ő csörta el a labdát.

— Mi? — süvölti Zsiga és előre kiontja szavai nyomatakát — ez a legújabb *kitaláció!*

JOZEFOVICS SARI.

Analógia a gyermeknyelvben. Ötödik évébe járó unokám már zavartalanul számol 1—10-ig, de érdeklődik nagyobb számok, főképp házszámok iránt is. Azokat még így olvassa: 14 = negyvenegy, 15 = ötvenegy, 17 = hetvenegy. Egyszerre csak szeme elé tűnik 11; egy kissé gondolkozik a fiú s aztán rámondja: *egyvenegy*.

K. A.

Töteszt. A BécsiKben fordul elő ez az ige: *totèzli* o gradiLat az èros rakaşon : figit gradum super munitionem 265; *totèztem* èn gradiLomat az èroşeitejen : figam gradum super munitionem 271. A NySz. ezt — kétségkívül helyesen — a *tövik* ige származékai közé sorolja, azonban Kovács Márton (Simonyi, Nyr. 45 : 260) azt mondja róla, hogy a székeley

tökaszt 'fúr, szúr, akaszt (vmibe bele a hegyével)' változata „a *k*-nak sajtászerű hasonulásával“. Véleményem szerint nem kell itt hangváltozást föltenni, mert az első *t* is műveltető képző, s olyan képzéssel van dolgunk, mint a *fútat*, *bútat*, *rótat*, *szótet*, *lőtet*, *nőtet*, *szítat*, *vítat* (TMNy. 431), tehát tkp. annyi, mintha ma azt mondanánk: *töveszt*. A szintén régi, lövést jelentő *tökél* (*tekél*) és *tökít* (*tekít*) igékben képzőbokok vannak, melyek első tagja a mozzanatos *k*, második pedig az *-ál él* és az *-ít*. Ugyancsak a mozzanatos *k* képző van a székel *tökéd* 'fúródik, akad (vmibe bele a hegyével, pl. nyíl)' MTsz.; 'akad, öklel' BSzabó (1792). *Tökéd a nap*: tűz (Brassó m. Hétfalu); MTsz. *odatökéd* 'odatűz, odasüt (a nap)' uo. Nyr. 34 : 50.

BEKE ÖDÖN.

Cipők. Az EtSz szerint a *cipő* kicsinyítőjére az első adat 1783-ból való, de az idézett növénynevet Benkő Csapó József 1775-ben megjelent Új Fűves és Virágos Magyar Kert c. könyvéből vette: *Maria tzipökje* vagy *Tzipellője*. *Calceolus Mariae*, *Damasonium*: *Helleborine*, *Marienschuh*, *Wildendlein*, *Unserfrauenschuh*. Hozzá fűzi Csapó: Ez tsudálatos fű, mert a' virága pontban olyan, mint egy eszten-dős kis gyermeknek a' sárga kis *tzipötskéje* vagy *tzipellője*; Ezen virágnak az elein két felől egy hosszú veres virág leveletske vagon, mellyek olyak mint *tzipökön* lévő piros pántlikák, mellyekkel azok öszve köttettnek» (179). Itt fordul elő először a *cipőcske* kicsinyítő alak is. BEKE ÖDÖN.

Egy elfelejtett szép virágnév. Furcsa, hogy milyen kevesen mondják már a krizantémnek szép magyar nevét. Nem is szólva azokról, akik ezt az idegen elnevezést sem jól ejtik ki — mert elég gyakran hallunk *krizantin*-t —, szebb lenne ezt az ősszel, főképp Erzsébet-nap havában, szerény-kecsesen, vagy pompázón virító növényt becsületes itthoni nevével nevezni: *Erzsike-virág*-nak. JOZEFOVICS SÁRI.

A *mert* kötőszó történetéhez. Ismeretes, hogy a *mert* kötőszó eredeti alakja *miért*, s erre a régi nyelvben számos adat van. Simonyi (MKöt. 3:229) azonban a Gö-

csejből is idéz ilyen változatot: ne tegye azt, *miér* megveri azért az úristen. Bár ez is régi alakja a *mert*-nek, azonban ez, véleményem szerint mégsem a *miért* változata, hanem a *mért*-nek, mert ez az *ie* csakis az *é* göcseji kiejtése, mint a következő adatban is: Ne zabard az ökröt, *miér* megbök (Nyr. 12:95). Az Őrségből Simonyi *métt* (Nyr 2:176), *mett* (324) alakot közöl. Hetésből pedig: *mét*-et (1:423, 2:323). Azonban az Őrségben is van ilyen alakja: Ményonna, *mét* agyon lön (7:420). Aszonta, hogy hijjak neki kaszálukat, hogy a düllejit mégkaszálhossa, *mét* attu fé', hogy esü lész (468). *Mét* ütötti még? Mény inne, *mét* megütlek (uo.). BEKE ÖDÖN.

Az *i* képző régi alakja. Ismeretes, hogy az *-i* melléknévképző eredeti alakja *-é* volt, s azonos az *-é* birtokképzővel (vö. TMNy 680, NyH 7106). Újabban Melich is közölt a képző régi változatára fontos adatokat, melyek azt mutatják, hogy a képző *-é* alakja a legutóbbi időkig élt, pl *nádé*-kasza 'nadvágó kis kasza' Sopron m. MNy. 10:381, *kövé* 'kövi hal'. Bernolák 1791 (vö. kwy SchlSz. *kouiet* 1544 OklSz): *Télé* virága 'Winterblumen', zöld *télé* 'Wintergrün'. Tseh Márton 1656 (MNy 11:417, 18:206). Ugyanilyenek a következők is: *Euse* VR ma 'Ösi' (1215-ből, MNy 22:363); *zekefyw* 'camomilla' (15. és 16. sz. határáról, MNy 21:141) vö. *székifü* Szolnok-Doboka m. uo. szikifü, szikivirág; Herman O. Nyr. 45:184; Csüry szerint a *székefü* előtagja a *szék* szó teljesebb alakja¹); *Thengere selew* — *Passulae* (tengeri szőlő) 16. sz. Dorstenius *Botaniconának* a panonhalmi főapátság könyvtárában levő bejegyzései közt (kiadta Toldy F. Ért. a nyelv- és széptud. kör. II. 7:73); *réghé* 'régí' 1724 Székesfehérvár MNy 8:76.

B. Ö.

¹ A *szék* a növény nevében nem a *szik*só, hanem a tojás *széke*, mert a virág közepe sárga, köröskörül pedig fehér.

A kiadóhivatal értesítései.

A Magyar Nyelvőr előfizetési ára egész évre 5 pengő. Külföldi előfizetők számára 6 svájci frank, 40 cseh korona, 160 lei.

Félévi előfizetést nem fogadunk el.

A legközelebbi szám 1937 május havában jelenik meg.

Telefón: 1-222-29.

Postatakarékpénztári számla:

Dr. Balassa József 2560

A MAGYAR NYELVÖR

szerkesztősége és kiadóhivatala

Budapest, V., Klotild ucca 10/A.

STEMMER ÖDÖN

Tudományos és művészeti antikvárium
Budapest, V. Gróf Tisza István ucca 14

Megjelent:

10. sz. könyvjegyzék

HISTORIA HUNGARICA

I.

a) Magyarország a honfoglalás előtt.

b) A magyarság eredetétől az államalapítás koráig.

II.

Magyarország az államalapítás korától a szatmári békéig.

TARTALOM:

<i>Kallós Ede</i> : A latin participium imperfectum magyar álképződményei	1
<i>Dénes Szilárd</i> : A pesti ucca nyelve az irodalomban	3
<i>Munkácsi Bernát</i> : Budenz-ereklyék. IV.	5
<i>Erdödi József</i> : Rát — ránt és ráz	15
<i>Rubinyi Mózes</i> : Magyar nyelvtudósok utolsó nyugvóhelye	16
Irodalom: Lehtisalo: Über die primären uralischen Ableitungssuffixe. (Knöpfler László).....	17
Könyvek és folyóiratok	18
<i>Kardos Albert</i> hetvenötéves	19
Nyelvművelés: Sásdy-Schack Béla. (Balassa József.) — Nyelvezet. (K. L.) — Az oda nem való «való». (Balassa József.) — Amikor a jót is hibáztatják. (B. J.) — Olvasás közben. (B. J.)	19
Magyarázatok: Randevű. (Kertész Manó.) — Az nekem derogál. (Spitzer Leó.) — Alattvaló, följobbvaló. (Kertész Manó.) — Ninestelen. (Fokos Dávid.) — Nyelvtörténeti adatok. (Beke Ödön.) — Silány. (Beke Ödön.) — Magyar szóból német név. (Beke Ödön.) Tüdővész. (Beke Ödön.) — Adatok a gyermeknyelvhez. Gyurka többnyelvű. Kitaláció. (Jozefovics Sári.) Analógia a gyermeknyelvben. (K. A.) — Tőteszt. (Beke Ödön.) — Cipők. (Beke Ödön.) — Egy elfelejtett szép virágnév. (Jozefovics Sári.) — A mert kötőszó történetéhez. (Beke Ödön.) — Az i képző régi alakja (B. Ö.)	21

MAGYAR NYELVŐR

SZARVAS GÁBOR ÉS SIMONYI ZSIGMOND FOLYÓIRATA

Megjelenik havonként
a nagy szünetet kivéve

Felelős szerkesztő és kiadó
BALASSA JÓZSEF

Szerkesztőség és kiadóhivatal
Budapest V.
Klotild ucca 10/A.

AZ ORSZÁGOS NÉPTANULMÁNYI EGYESÜLET HIVATALOS LAPJA

RÉGI KATONAI MŰSZAVAKRÓL.

Írta: **Kertész Manó.**

A harmincéves háború meg az utána következő néhány évtized csak úgy ontja a magyar katonai nyelvbe az idegen eredetű műszavakat. Ekkor lesznek hadi életünkben otthonossá olyan román nyelvi (olasz, francia, spanyol) katonai kifejezések, amelyeknek a németben már legalább százestendős multjuk van. De már ekkor átkerülnek hozzánk olyan műszavak is, amelyek a német hadi nyelvben csak az imént bukkantak fel. Jobbára nem új fogalmat fejeznek ki ezek az új szók, hanem régi magyar elnevezést szorítanak ki, ezért a régi magyar elnevezés szempontjából is érdemes ez idegen hadi műszók életét megfigyelnünk.

A fr. *bagage* «katonai poggyász» jelentéssel a 17. század elejétől fogva él a német nyelvben; nálunk a 17. század végén bukkan fel ugyanilyen jelentéssel latinosított alakja, a *bagázsia* (TörtTár 1887. évf. 1683-ból; l. EtSz.). A Rákóczi-korban a táborig poggyásznak már ez a mondhatni hivatalos kifejezése és ez marad az egész 18. századon át: «Hat ágyumát nyerték el és kevés *bagázsiámat* is» (HadtörtKözl. 3:450, 1704-ből); maga méltóságos udvara *bagázsiája*» (TörtTár 1882. évf. 1707-ből); az ellenség egész *bagázsiáját* elindítván» (HadtörtKözl. 3:710, 1734-ből); «G. Nádasdi az ellenség táborába bé-üt, és abban a' Királyi *Bagáfiát* el-foglalja» (Házi és Uti Uj Kalend. 1771). Pedig több kifejezése is volt a magyarnak erre a fogalomra; a 16. században Heltai tanúsága szerint *keteputá*-nak nevezték: «ki futamánac a táborból, hátra hagyván minden szörszámokat, és *keteputakat*: «relictis impedimentis» (Krón. 120., Bonfini 1770. kiad., 530); «hogy ha szabadon el akarnác őket boczátani, minden ö *keteputáckal*, tehát fel adnác az várat: *salvis corporibus et impedimentis*» (uo. 127., Bonf. 542). Ez a *keteputa* — amelynek eredetével még nem foglalkoztak, de amely nyilván egy az «ostromgép» jelentésű l. *catapulta*-val (azt is a poggyással együtt szállították) — még a 17. században is él ilyen jelentéssel (NySz); ám ekkor már inkább a *portéka* e fogalom kifejezője: «rakott szekerekből es lovakbol s egieb *portekajokbol* egy nehany száz tár szekeret hanytak az Dunaba» (Bethlen G., MTörtTár

4:220, 1621-ből); «az ellenség minden egész hadával, *partékájával* megyen» (Kemény J., TörtTár 1880 évf. 41, 1644-ből); «a hadak cselédit és *portékáit* szállították embereim hajóra» (Thököly. Mon Script. 15:134, 1693-ből). Nevezték a poggyászt *szer*-nek is, igaz, hogy csak a «könnyü» jelzővel: «Ezek az seregek igen *könnyü szerrel* lesznek, két avagy három kocsijoknál talán több sem leszen» (Bethlen G., Poldev. 134, 1619-ből). Kemény János a *partéka* mellett *tehernek* is nevezi a poggyászt: «[az út] *terhes* tábornak igen akadályos» (TörtTár 1880. évf. 313); «az Fárasztó hegy alatt hagyván cselédünket és *terhünket*» (uo. 284); «nagy akadály, hogy *terhestől* és gyaloggal vagyunk» (uo. 278). — Ezeket a szavakat szorítja ki a *bagázsia* abban a korban, amikor a poggyász latin nevét is szívesen használják a magyar szó helyett: «az elmaradott *impedimentomim* eleiben küldettem lovas s gyalog seregeket» (MonScript. 23:14, 1689-ből); «az hadak cselédjít az *impedimentumokkal*» (uo. 15:134, 1693-ből); a Rummy kiadta Babocsay-féle Fata Tarczaliensia «tábori impedimentumait» kifejezésének magyarázatául a kiadó ezt írja: «*tábori butorait*» (Mon. 1:74, 1815-ből); ez időben a *bútor* hivatalos neve katonai poggyásznak, mert az 1809-i Lovasság Regulamentumában is ezt olvassuk: *Bútyor*: Gepäck; a *Tábori bútyorok* (52).

A bagázsias szekerek legfontosabb rakománya a hadak élelme volt. A német katonai nyelv erre a fogalomra már a 16. században az olasz *provianda* szót vette át *proviant*, *profant*, *profand*, *prafant* alakban (Grimm: WB., Heyses Fremdwörterbuch); az olasz szó a középlatin *providenda*, *provenda* mása és eredete szerint azt jelenti, 'amiről gondoskodni kell'. Eleinte nyilván mindenféle hadi élelmet értettek rajta, ám a németben is már korán a kenyérré korlátozódik a jelentése; ezt mutatja az ilyen katonai iratban előforduló kifejezés: «*Proviant* oder *andere Victualien* und Waren» (Mitteil. des k. Heeresmus. 1. Heft 69, 1708-ből). Nálunk a 17. század elején bukkan fel először, mindjárt 'kenyér' jelentésben, ámbar éppen a kenyérral való szembeállítására nyilván mutatja, hogy nem általában kenyeret, hanem katonai célra, meghatározott módon sült kenyeret jelent: «Györött *kenyeret* söttetett, *profontot* is» (Illésházy, MonScript. 7:97). Magyarul a 17. században és 18. elején jobbra *profont*, de előfordul *profant* és *profunt* alakban is: «Javalljuk az *profantnak* Bécsbe való fölvitelérül való inventióját Kdnek» (Bethlen G. Lev. 119, 1620-ből); «*profantház*, *profantmester*» (HadtörtKözl. 19:281, 1704-ből); «minden személyre három font húsa egy hétben, minden napi jól sült *profunttya* mellé» (Rákóczi Regulamentuma I. lap, 1707-ből); «mulatásomnak leginkább ezek valának okai, tudniillik: az vizek áradási, *profontom* szerzése, hogy Ujvárig *megkenyerezhessem* az hadat» (ArchRák. 3:13, 1710-ből). A szó igei származéka két formában volt használatos: «Ujvár secure *profuntéroz*tassék» (HadtörtKözl. 8:442, 1710-ből); Kemény János önéletírásában *megprofontol* és *proviantol* (102, 104); a szónak ez utóbbi irodalmibb alakja szór-

ványosan Rákóczi korában is előkerül (*proviantol*, ArchRák. 4:256), az állandó hadsereg felállítása után pedig egészen kiszorítja a hivatalos használatból a régi, magyarosabb alakot: «*profiant szekeret*» (HadtörtKözl. 4:570, 1734-ből), «*proviánt szekerek*» (no. 6:559, 1742-ből). A *prófont* csak összetételeiben tartotta meg eredetibb jelentését: a «fő prófont mester» (TörtTár 1880. évf. 777, 1636-ból) nemcsak a prófuntról, hanem minden egyéb élelemről gondoskodott; elrendelik, hogy jelentsék, mennyi búza és bor van «az ő Felsége prófont házai»-ban (HadtörtKözl. 2:291, 1660-ból).

A kereskedőket, akik a hadhoz csatlakoztak és élelmet meg egyéb árut adtak el a katonáknak, így emlegetik régi írásaink: «az Calmarok kik elest es egieb szükseges marhat hoznak» (Hadtört. Közl. 4:151, a 17. sz. elejéről); «a táborra élést vagy egyéb eladó marhát hozók» (uo. 12:158, 1645-ből). Ezt a nehézkes kifejezést szorítja ki a *markotányos* szó, amely a 17. század végén bukkan fel *markotány* alakban: «*markotány-szekerek*» (Thököly, Mon. Script. 23:36, 1689-ből). A Rákóczi-kor emlékeiben már *markotányosokról* is olvasunk (ArchRák. 9:438), a 18. század harmadik tizedétől fogva pedig ez lesz a szó állandó alakja: *marquetanus*, *markotányos*, *markotányosok* (HadtörtKözl. 11:324, 16:267, 4:570, stb.). Érdekes, hogy az 1767-ből való Páriz-Pápai-Bod-féle szótár még csak a *markotány* alakot ismeri. A szó őse az olasz *mercantante* 'Händler', amely a 16. sz. közepén katonai műszóként kerül a németbe *Markadanter*, *Marckedenter*, *Merkatander*, *Mercodenter*, *Marketender* alakban (Kluge).

A hadaknak zárt rendben való vonulását régen így fejezték ki: «ha ellenség találkoznék a' *menetelben* valamely seregre ütni...» (HadtörtKözl. 12:159, 1645-ből); «*rendbeli menetel*» (uo. 4:150, 17. sz. eleje). Ám a 17. század végén a bujdosók hadi szabályaiban már ezt olvassuk: «*mars* azaz *menés közben*» (uo. 7:570, 1678-ből); a magyar szóval való értelmezés nyilván mutatja, hogy ekkor a francia eredetű szó (*marche*) nálunk még nem volt közkeletű, hiszen a német hadi nyelvben is csak a harmincéves háború idején honosodott meg (Kluge); ám a Rákóczi-kor e fogalom kifejezésére már sohasem használ magyar szót; «erős *marschok*» (HadtörtKözl. 3:110, 1706-ból); «Károlyi Edelény felé való *marsa*» (ArchRák. 3:8); a szó származékai: *marsirol*, *marsiroz*, *marsirozás* is akkor bukkannak fel (HadtörtKözl. 1:149, ArchRák. 4:572). Ugyancsak a Rákóczi hadában lesz közhasználatú a *marsruta*: «Lábodi csinálta meg az *mars-ruttát* Ujvárig» (ArchRák. 4:17); «én nem tudok *mars-routtát* küldeni: mert hiszem, ha Sallónak gyün, Marótnak és Tapolcsánnak — minek már onnan az *mars-rutta*? Mindenkinek egy napi útja lesz (uo. 305). Ennek a *marsrutának* is van magyar előzője: «*seregek menetelének rendi*» (erdélyi hadak, 17. sz., HadtörtKözl. 8:154).

Ám nem mindig előre ment a had, néha vissza is kellett vonulni; a visszavonulást hajdan *visszaszállásnak* nevezték: «Mi az oka, hogy ő Nagyságának (I. Rákóczi Györgynek) vissza kellett

szállani . . . *Visszaszállásának* pedig oka, mert noha jó szívvel megütközött volna derekasán az ellenséggel, de az budai vezér értvén, hogy az törökök is némelyeket az német zsákmányosokban elfogtanak, intette arra az vezér, ne tartaná gyalázatnak az *visszaszállást* (HadtörtKözl. 19:119, 1641-ből). Kemény János még beszél ugyan «az *visszaszállásnak* okairól» (TörtTár 1880. évf. 306, 1644-ből), de már jobbára idegen szóval fejezi ki ezt a szomorú hadi mozdulatot: «az *retirada* magyarul lassú futás, ahhoz kedvünk bizony dolog nem igen vala, de már így lőn némely okokból» (uo. 33); «jobb-e *retiradát* az bányavárosok felé csinálni, avagy az török földére (uo. 28). Ez a szó a spanyol *retirada*, amely bizonyára francia közvetítéssel (*retirade*) jutott el a német, majd a magyar hadi nyelvbe; igei származéka is volt (*retiradálni*), ám ezt a Rákóczi-kor és az utána következő néhány évtized már a francia *se retirer* magyarításával fejezi ki: «Ő kegyelme *retirálván magát*» (ArchRák. 4:542); «lassú lépéssel *magát retilálta* be Békésbe» (Éble: Károlyi Ferenc 1:262, 1735-ből); de a *retirada*, *retirád* tovább él, sőt nálunk is új jelentéssel gyarapszik: «estve az *retirada* után», vagyis 'takarodó' után (HadtörtKözl. 13:147, 1722-ből). Egyébként a 18. század német szóval is él a visszavonulás kifejezésére: «ha nem *czrukkoltatnának* bennünket» (ArchRák. 9:594); [a porosz] az országa felé *czrukkolni* kezdett immár» (Éble i. m. 1:494, 1741-ből.) Végezetül hadd idézzem még egy 1743-ból való kéziratoss katonai műszótárunknak a *retirada* franciás alakjához fűzött mosolykeltő értelmezését: «*retraite* az ellenség armadaja szemelátára betsületes futás» (MusHung. Duod. 6).

A PÁSZTORÉLETRŐL.

Írta: Luby Margit.

Herman Ottó után merészség is hozzányúlni a pásztorélethez, illetve az azzal összefüggő szokás- és babonakörhöz. Egy jogosultság van erre csak, ha sikerülne ezzel a pár sorral felhívni a figyelmet arra, hogy a pásztorság hiedelem- és babonaköre még ma is sok érdekes és feljegyzésre érdemes anyagot szolgáltathat. Egész babonakörre való anyag kínálkozik Szatmár, Bereg és Szabolcs vármegye, csökevényeiben még élő, pásztorsága körében. S ezeknek a babonáknak legfőbb értéke, hogy élnek.

Az itt közölt adatoknak csak egy része babona. Ezek szólnak arról, hogyan kell a jószágot tanyahelyéhez kötni, szétszéledéstől, bogárzástól megóvni, vagy éppen ellenkezőleg, hogy lehet szétzüllesztetni, a pásztor keze alól elszélesztetni. A másik rész jellemző a pásztoember természetmegfigyelésére és ékes példája annak, hogy a magánosságában némaságra kárhoztatott pásztor milyen lélek- és egyéniségformáló erőt tulajdonít a kimondott szóba foglalt névnek.

A babonás adatokat Nagy Bertalan nagyari gulyás (Magyar Szatmár vármegye, Fehérgyarmati járás kisközsége), Majoros András csarodai kerülő és pásztor (Csaroda kisközség, Bereg vármegyében) és Tivadari László tunyogi gulyástól (Tunyog kisközség, Szatmár vármegye, Mátészalkai járás) jegyeztem fel.

Nagy Berti elmondja a következőket:

A komorói öreg gulyás, Farkas József 1933-ban, mikor a Cserháton vót legeltetni, azt magyarázta nekem, hogy ha akarok olyan gulyás lenni, hogy az én marhám sose menjen el a tanyáról éccaka, menjek el ugyancsak éccaka látatlan tudatlan (ne lássa, ne tudja senki) egy vizimalomhoz. Annak a tiltójából némán vágjak le a bicskámmal három szikáncsot. Azt ássam el a tanya közepibe. Ugy egy tenyérszerű vékony kis földréteg alá. Akkor a jószág nem megyen el.

A mároki Gulácsy tanyán szógált egy Bakó Mihály nevű gulyás. Ennek olyan tudománya vót, hogy a keze alól sose széledt el a jószág. Ha bogárazott is, csak odagyúlt a csordakút körül.

Ez a gulyás tavasszal, mikor először kihajtott, körüljárta a legelőt. Azután a kút mellett elásott valamit, hogy mit, azt még a fia se tudta, de most is ott kell még annak lenni, — a rontószernek, — mer a gulya ma is tartja a régi regulát, pedig a gulyás már rég meghótt.

Másszor meg, mikor a naményi (Vásárosnamény) vásáron a sok gulyás keze alól mind szétszaladt a jószág, Bakó elővette a pipáját, rágyújtott, valamit beletett, nem tudni mit, de neki együtt is maradt a jószága mind egy szálíg.

Régi pásztoember — mondja Nagy Berti — ma is szívesen ád a fiatalabbnak öreg sírvájásokban tanált emberi koponyát. Ha a jószág sebesen jár, tüzet raknak a mezőn, úgy fordítják a tüzet, hogy a füstje a koponyán keresztül menjen a jószágra. «Füst járására állítják a jószágot.» Akkor annak nem szabad elmenni.

Vót egy csekei gulyás, Almási — vagy öt esztendeje hótt meg. Azt mondta, hogy ű meg tudja babonázni a jószágot. Ha a legelő négy sarkára négy lopott vasjáromszeget leszúr, akkor az a jószág a legelőn, ha pásztor nélkül is van, akkor is «megjár». De az is jó, ha saroglyaláncokat lop a kintháló gulyás és azt ássa el ugyanígy.

Nagy Berti szerint az is jó, hogy veress egeret fészkestül elszárazst az ember. Mikor a gulya szépen el van terülve, akkor megfigyelni merről fúj a szél. Ugy kell az egészzet tüzre vetni, hogy a füstje a marhára menjen. A füst bejárja az egészzet. Ezt attul kell csinálni, hogy a jószág megálljon és ismerje meg a pásztorát.

Ha teménnyel* körülfüstölik a legelőn a jószágot, mondja Majoros András, akkor a jószág a tanyahelyén marad.

Nagy Berti hozzáfűzi, hogy hallott ű olyan tudós gulyásról, aki úgy megtanálta füstölni két oldalrul a jószágot, hogy az lepe-

* A. m. tömjén.

dőnyi helyen megállott. Csak ott legelt, nem mozdult onnan akármit is csinált vele a pásztor.

Ha a pásztornak tudós ellensége van, akkor az megronthatja a gulyát. Mert ha kőrishogarat széd az, s annak a füstjét óvatosan, — úgyhogy a pásztor ne tudjon róla, ráereszti a legelő széliről széllal a jószágra, az úgy megronthatja a jószágot, hogy az attul elbogarzik. Azon a nyáron a jószág nem engedékeny.

A vén Tivadari azt mondja, hogy ha a gulya közepibe kilenc pöcsiket élvezen beásnak a földbe, akkor a gulya mind szétszalad. Addig szalad, mígcsak a kilenc pöcsiket ki nem vették a földből.

Nagy Imre igáskocsis hallotta, hogy ha kecskekörömmel megfüstölik a gulyát, úgyhogy a szél a jószág felé viszi a füstöt, a mind elszalad. Gulyástul tudja. De az is hozzátette, hogy csak a haragosával teszi meg a gonoszabbja.

Nagy Berti tudja, hogy ha szamárkörmit meg szúróskutya búrít tűzre vetik, s füstjét a jószágra eresztik, annak a füstjítul elszalad a jószág nagyon messzire.

Tunyogon mindenki tudja, hogy a daróci L. tanyán lakik egy pásztor. «Tudákos. De nem mondja el a tudományát. Elég szép a Jákey nagyságos úr vagyona (vagy 1500 hold), de nem adná érte. A felesége azt izente, hogy ne is tessék próbálgatni megtudni, hogy mért nincs az ő ura juhába kullancs. Tanáljuk ki, ha tudjuk. Igen akaratos ember. Szembeszáll mindenkivel.»

Ezt az utolsó adatot részben annak a megvilágítására hoztam fel, hogy mennyi küzdelemmel jár az, amíg ennyit is összeszed az ember a pásztorbabonából. Mennyi ellenállást kell leküzdeni, bizalmatlanságot bizalomná változtatni — amíg az ember valamit is feljegyezhet. S amellet kétségbeejtő, hogy a néprajzi adatok gyűjtésének tizenkettedik órájában a gyűjtés rendszeresen megszervezve ma sincs.

A jószág tereléséről Nagy Berti a következőket mondja: Arravaló a jó csatrang, hogy segítsen a pásztornak a jószágot terelni. Hogy mi a csatrang? Az a kolomp meg egyéb harang, amit a pásztor a gulyabeli marhán hordat. De jó legyen a csatrang, mer arrul ismerszik meg, ki az igazi pásztor. A jó csatrang egymás alá dógozik, mint a jó harang. De meg arra is megfigyeléssel kell lenni, hogy az helyesen legyen elosztva. Mer amelyik tinó úgy jár, mint egy gyalogbéka, arra nem való csatrang. Jó járású jószágnak kell azt viselni, akinek a nyakába iramra szól a harang. Ugy szóljon mint a hegedűhúr. Ha aztán azt látom, hogy egyik mindig a kárt akarja felismerni, azt mondom: — Megállj! Teszek rád egy kongót.

Pár hétig rajta a kongó. Mindjárt terelem, mihelyt a kongó szól rajta. Most aztán egy másik veszi gondolóra a dolgot, másakra akasztom. Jó pásztoembernek előrébb kell járni a gondolatjának, mint a tehetségének. Mer ha a gondolatom nem jár elébb, engem a jószág a buta fejével megcsal.

A béres ökör a leghuncutabb a világon. Az csalja meg az embert legeltetésnél legelébb. Éjjeli őrzésnél meg a bivaly. Éccaka az barangol el legjobban. A bivaly egyszer a színére, másszor a gazságára éccaka állítja talpra a gulyást. A gyenge karámnak neki-dörzsöli a farát, mán ki is dőlt.

Azért a kintháló pásztor a feje alá fűzfadücsköt szokott tenni. Mer se nagyon kemény, se nagyon puha ne legyen a fejeajja. Nem szabad mélyen aludnia, mer abbul kára lehet, de nem szabad álmatlannak se lennie, mer akkor meg nappal nem állja a figyelmét. Ezért aztán keményfadücskő nem lehet a fejeajja, de puha párna se.

A tehén őrizésre világra olyan mint az asszony. Ugy értem, hogy a gonoszsága az asszonyéhoz húz. A bornyú gyerektempóval jár. A magyar bika meg világra, akárcsak egy apának a gondolkodása. Vót három olyan bikám, hogy amikor a jószág szélén járt a táblán, az kiállt a tábla szélire. Szembe a tehenekkel. Eddig jöttök nem tovább. Forgat.

Magyar bika csak az ember hibájából romlik el. A svájcer 5—6 éves korára már hamis. Megbizhatatlan. Elromlik a magyar fajta is, ha a pásztor az istállóba láncra veszi, oszt oktalanul semmiért üti, veri. Ok nélkül nem szabad a jószágot ütni. De amint hibázott, abban a szemrebbenésben oda kell vágni. Egy pillanatot se szabad késni. Mer ha ésszel felfogott embert ütök, annak megmondhatom, hogy tegnap hibáztál, de a jószágnál ha elkéstem a percet, nem érti, hogy mit vétett.

A pásztornak ismerni kell névrül minden jószágát. De a jószágnak is értenie kell a nevét. A jószág, akár az ember, a nevének kiviseli a természetét.

A gyerek alakul a névhez. Egy Julcsa nevű asszony sohasem Piroška. A neve is hason rá, az természetes, Amilyen a neve, olyan annak a viselete.

Elnyújtja most hosszúra a szót — A máli a —, más a kimondása is, s most pattanóra fogja — mint a — Marcsának. A makrancos ló neve Marcsa. Rossz viseletű Zsófit sohse láttam, de jóviseletű Marcsát is keveset. Ha Máriának hívják, akkor kicsit jobb lesz a Marcsa természete, de akkor sem lehet neki hinni.

Ma már zavarosak a nevek is, mint a világ, de a Zsófi nevű ma is a legjámborabb.

Férfiba a Lajos a legjobb. Legrosszabb a Józsi. A mind olyan, hogy mindenféle elvet használ. Velem beszél, egy akaraton vagyunk. A tenyerébe néz, mire háttal fordul, már a kezefejét nézi.

Hát így kap nevet a jószág is. Jobbszabású jószág. Nézem. Ejnye be nyalka. Nyalka lesz a neve. Jó is, szép is a formája, — Virág.

Van olyan, hogy az emberhez is igyekszik csápolni, vagy hogy nem hagyja, hogy a másik elhúzza az ő porcióját, az — Kardos.

Kaphat aztán nevet a szarva állása után. Így lehet Badár, Pus-kás, Horgos, Villás, Kajla, Csákó.

Rózsit szoktunk adni egy svájcernak, — magyarnak soha. Mert magyar ember a svájcert csak a hasznáért tartja, de nem fül hozzá be a szivünkbe semmi édesség, mint a magyar marhához.

Én azt hiszem, hogy sok pedagógus tanulhatna a magyar pász-tortól, hogy kell a gondjaira bizott lelket megfigyelni, vezetni.

NYELVTUDOMÁNYI MUNKÁSSÁG FINNORSZÁGBAN.

Írta: **Beke Ödön.**

A finnugor nyelvtudomány helyzete sokkal nehezebb, mint pl. az indogermán, sémi vagy török nyelvtudományé, mert míg ezek a nyelvek több évezredes nyelvemlékekkel rendelkeznek, addig a finnugor nyelvek közül még a magyarnak sincs 1000 éves nyelvemléke, a finn, észt és a zür-jén mindössze csak pár száz éves emlékekkel dicsekedhetik, a többi nyelv-nek pedig egyáltalán nincs régibb irdalma. Természetes, hogy ily körülmények közt fokozott jelentősége van az élő nyelv kutatásának. A rokon népek nyelvének és néprajzának tanulmányozására már a 19. században vállalkoztak magyar és finn tudósok, de igazi lendületet ezek a kutatások a helsinki-i Finnugor Társaságnak 1883-ban történt megalakulásakor nyertek. Több évtized alatt a nyelvészeknek és etnográfusoknak egész sora kereste föl nemcsak a finnugor, hanem a szamojéd és altaji népeket is, s nem egy kutató 4—5 évet is töltött a hely színén.

Természetes, hogy ennek a több évtizedes kutató munkának az eredménye a tudomány történetében egészen egyedülálló. Még magyar nyelv-járástanulmányokat is végeztek a finn tudósok, melynek eredménye nem-rég jelent meg Wichmann posthumus művében, az északi moldvai és hét-falusi csángó nyelvjárások szótárában. Kéziratban van azonban még a hoz-zánk legközelebb álló rokon népek között gyűjtött nagycéltű anyag, Kannisto hatalmas, kbl. 120 ívet kitevő vogul népköltési gyűjteménye; már készül német fordítása, s így hamarosan sajtó alá kerül. Kannistonak nagy szótári gyűjtése is van, kbl. 60 ívnyi anyag, s most már ennek megszer-kesztése kerül sorra. Az osztják szótár (50 ív), melyet Karjalainen hagyatékából Toivonen rendezett sajtó alá, már szedés alatt van, s nemsokára a finnugor nyelvészek kezében lesz. Kannisto és Karjalainen nagycéltű vogul és osztják dalgyűjteményt is hozott magával, kiadásukra Väisänen vállalkozott. A nyelvészek és etnográfusok nagy néprajzi anyagot is gyűj-töttek, így Kannisto vogul hímzéseket, gyöngy- és bőrdíszítéseket hozott magával, melyek az osztják hímzésekkel együtt Vahter Tyyni segítségével fognak megjelenni. A néhány éve elhunyt nagy finn etnográfusnak, Sire-liusnak, a vogulok és osztjákok tárgyi néprajzát ismertető, kbl. 75 ívre rúgó hatalmas munkája 20 ívnyi atlaszal együtt szintén kiadásra vár. A többi finnugor tárgyú gyűjtésből kiadatlan még Paasonennek kbl. 50 ívnyi mordvin szövege, s 30 ívnyi szótári gyűjtése, de született mordvinok is küldtek kbl. 15 ívnyi szöveget. A Társaság Ravila turkui egy. tanárt

bízta meg a sajtó alá rendezéssel, s a szövegek hamarosan szedés alá is kerülnek. Paasonen ufai cseremiszt szótárának (kbl. 10 ív) kiadásával Siro Paavo fiatal nyelvészt bízta meg a Társaság, ennek befejezése után pedig Wichmann szótári gyűjtését (30 ív) fogja szerkeszteni. Wichmann hagyatékában nagy zürjén és votják szótári gyűjtés is maradt, melyeknek sajtó alá rendezését Uotila vállalta el. A zürjén szótár már készül, s 1—2 év múlva hozzáfoghat a votják szótár szerkesztéséhez. Nagy lapp szótári anyag kiadásáról is gondoskodik a Társaság. Itkonen T. kólai-lapp (40 ív) és Lagercrantz svéd- és norvég-lapp szótára (30 ív) már szedés alatt van. A nemrég elhunyt Äimä enarei-lapp szótára (30 ív) még kiadóra vár.

A néprajzi anyaghoz tartozik Suvorin cseremiszt, Väisänen mordvin és Itkonen lapp népdalgyűjtése, továbbá Sireliusnak a zürjének tárgyi műveltségéről szóló monografiája (25 ív).

Ennek az óriási anyagnak közkinccsé válása rendkívüli módon előreviszi a finnugor nyelvtudományt. De nagy szamojéd anyag kiadása is szerepel a Társaság munkatervében, amelynek közzététele az urali nyelvtudományra nézve elsőrangú fontosságú. Lehtisalo 30 éves jurákszamojéd szótára már szedés alatt van, most dolgozik szövegein (10 ív). A tudomány óriási veszteségére oly korán elhunyt Donner Kai szamojéd gyűjtésének kiadását a Társaság szintén Lehtisalora bízta. A hagyatékban 40 ív osztják-szamojéd szógyűjtés, 20 ív szöveg, 23 ív kamaszini sz. szótári anyag, 40 ív szöveg, 20 ív jensiszi osztják szótári gyűjtés, 1 ív szöveg van. Dalgyűjtésük is kiadásra vár.

A keletitengeri finn nyelvek közül is nagy szótári anyagot gyűjtöttek a finn nyelvészek. Ki van már szedve Kettunen 40 éves lív, készül Kujola 25 éves lúd szótára, amely Donner, Kalima, Kaukoranta, Ojansuu és Toivonen gyűjtését is tartalmazza. Kettunennek van még mintegy 20 ívnyi vepsz és 8 ívnyi vót szótári gyűjtése. Tsvettkoff nevű vót származású tanítványának szintén van kbl. 25 ívnyi gyűjtése. Setälä hagyatékában is maradt 10 ív lív, 5 ív vót, ugyanennyi vepsz szótári anyag, s Tunkelonak is van kbl. 10 ívnyi vepsz szótári gyűjtése. A már megjelent keletitengeri finn és finnugor szöveggyűjteményeket föl sem sorolom, de annak bizonyosságául, hogy a Finnugor Társaság más nyelvek kutatására sem sajnálja az áldozatot, rá kell mutatnom Ramstedtnak, a nagy finn orientálistának, tavaly megjelent hatalmas kalmük szótárára.

A Finnugor Társaság a maga erejéből ennek a felbecsülhetetlen értékű, de egyben óriási terjedelmű anyagnak a kiadására képtelen lett volna, azonban a finn kormány 10 éven keresztül évi 600.000 finn márkával (kb. 60.000 P) támogatja a terv végrehajtását. Ez az összeg nemcsak a nyomás költségeit fedezi, hanem lehetővé teszi, hogy a finn tudósok minden szabad idejüket a tudományos munka szolgálatába állíthassák, sőt szükség esetén segédmunkaerőt alkalmazhassanak. Így pl. Kannistonak egy tehetséges fiatal nyelvész, Liimola segédkezik hatalmas munkájában, aki emellett a rendelkezésére bocsátott anyag alapján egyben a vogul mássalhangzók történetén dolgozik, a magyar nyelvtudomány szempontjából rendkívül fontos munkán. Paasonen hatalmas mordvin gyűjtésének kidolgozásában Ravilának Turkuban három hallgatója segédkezik, kik közül az

egyik lapp származású. Ez a dolgozásmód nemcsak abból a szempontból fontos, hogy a szóban forgó munkák hamarabb elkészülnek, hanem egyúttal a fiatal munkatársak számára nagyszerű iskola a megismerkedésre a tudományos munka módszereivel. A Finnugor Társaságnak egyik nagy érdeme az ifjú tudósnemzedék nevelése. Erkölcseleg és anyagilag támogatja őket tudományos munkásságukban. Így pl. Liimola említett munkájának elkészítésére 36.000 FM. (kb. 3600 P) támogatást kapott. A kiváló lappológus, Itkonen T. öccse, Itkonen Erkki 2100 P-t kapott a keleti lapp nyelvjárások névragozásrendszerének a kutatására, Virtanen E. A. ifjú etnográfus pedig 600 P-t a finnországi lappok jogviszonyainak a tanulmányozására.

A Finnugor Társaság keletitengeri finn nyelvi szöveg- és szótárkiadványain kívül készül egy nagy karjalai szótár a Finn Irodalmi Társaság keretén belül. A karjalai nyelv, melynek csak nyelvjárása a némelyek által külön nyelvnek tartott aunusi dialektus, legközelebbi rokona a finn nyelvnek, azért ennek a nyelvnek az ismerete a finn nyelv szempontjából rendkívül fontos. Ámbár a karjalaiak legnagyobb része Oroszországban lakik (a tulajdonképpeni Karjalán kívül a novgorodi és tveri kormányzóságokban is), a Ladoga-tótól északkeletre a mai Finnországban is van karjalai nyelven beszélő lakosság. A karjalai szótári anyag gyűjtése már több mint 40 éve megkezdődött. Az osztják nyelv korán elhunyt kiváló kutatója, Karjalainen indította meg a gyűjtést még egyetemi hallgató korában, 1894-ben. Azóta a gyűjtés, bár megszakításokkal, állandóan folyt, így nagy anyagot gyűjtött Alava, Kujola, Ahtia. A háború után Orosz-Karjalából több mint 10.000 karjalai menekült került Finnországba, s ezektől is rendkívül nagy anyagot gyűjtöttek a Társaság ösztöndíjasai. A Társaság 1930-ban Leskinen Einot bízta meg a szótár szerkesztésével és a gyűjtőmunka további vezetésével, s ő már közölt is próbamutatványt a *Virittäjä* 1934. évfolyamában. A szótár kb. 100.000 címszót fog tartalmazni, s egy évtized múlva már meg is jelenhet. Leskinen három füzet karjalai szöveget is kiadott, csak az a kár, hogy nincsen hozzájuk finn vagy német fordítás.

A Finn Irodalmi Társaságnak nagy érdemei vannak egyéb téren is a finn nyelvtudomány körül. Ez a társaság kezdte meg a finn néprajzi szótár anyagának a gyűjtését is 1895-ben Setälä tervei szerint, Tunkelo vezetésével. A háború kitörése megrendítette a munka anyagi alapjait, de a nyelvtudósoknak, első sorban Kannistonak sikerült a nagyközönség érdeklődését a nagyszerű nemzeti vállalkozás iránt fölkelteni, úgyhogy hamarosan 250.000 finn márka gyűlt össze. Ekkor, 1916-ban megalapították a Finn Nyelv Szótára részvénytársaságot. A pénz értékének csökkenése következtében azonban az egybegyűlt tőke úgyszólván majdnem teljesen megsemmisült. Ekkor a közoktatásügyi minisztérium, a helsinki-i és a turkui egyetem, a Finn Irodalmi Társaság, a Finnugor Társaság, a Finn Tudományos Akadémia, az Anyanyelvtársaság megalapította a Szótáralapítványt (*Sanakirjasäätiö*), amely 1924-ben nagy államsegéllyel újra fölvehette teljes erővel a munkát. Az Alapítvány jelenleg évenként kb. 60.000 P támogatást élvez, amely lehetővé tette alapos nyelvészeti és néprajzi képzettségű, állandó, fizetési gyűjtők alkalmazását. Az Alapítvány mun-

kálatainak a vezetői jelenleg Rapola, a finn nyelv egyetemi tanára, és segédjei Hakulinen nyelvész és Vilkuna etnografus. Munkájukat háromtagú igazgatóság ellenőrzi, melynek jelenlegi tagjai Toivonen, a finnugor nyelvtudomány, Kalima, a szláv nyelvészet tanára és Uotila, egy. m. tanár, a permi nyelvek kiváló szaktudósa.

Érdekes változások történtek a gyűjtőmunka módszerében is. Eleinte egy gyűjtőszótár alapján ábécé-rendben történt több mint 50 községben a szókincs gyűjtése. Ez a lélektelen eljárás azonban helytelennek bizonyult, nemcsak azért, mert egyaránt úntatta a kérdezőt és a felelőt, hanem azért is, mert éppen a legritkább szavak, amelyek a szótárból hiányoztak, elkerülték a gyűjtők figyelmét, épúgy a ritkább jelentésárnyalatok, de még hamis adatok, t. i. a felelő által ismert, de a beszédben még sem használt szavak is belekerültek a gyűjteménybe.

A modern nyelvtudomány tudja, hogy tárgyismeret nélkül nincs szó-kutatás. Aki a nép szókincsét ismerni akarja, annak ismernie kell a nép egész életét, foglalkozásait, lakóhelyét, szerszámait stb. Át kellett tehát térni a tárgyi csoportok szerinti kérdezésre. A gyakorlatban ez úgy történt, hogy Kannisto terve szerint a legnagyobbfinn szótárt, Lönnrot finn-svéd szótárát, 10 példányban címszavanként fölvagdosták és az egyes címszókat fogalmi körök szerint csoportosítva füzetekbe ragasztották. Mint-hogy azonban minden szó nem illik bele valamelyik csoportba, ezért az elvont kifejezések, melléknévek, viszonzyszók stb. gyűjtésére szükség volt egy harmadik módszernek, a hallgató eljárásnak az alkalmazására, amikor a gyűjtő figyeli a nyelvjárást beszélő egyének beszédét, esetleg irányítja is, hogy a keresett szó, jelentés, szóhasználat felszínre kerüljön. A szótári anyag összegyűjtése után, kiegészítésül aztán szükséges lesz az ábécé-szerinti kérdezés is.

A gyűjtők három csoportot alkotnak. Az állandó gyűjtők, kiknek száma 10, finnszakos, egyetemi végzettségű fiatal emberek, magisterek, akik fonétikai és néprajzi külön tanulmányokat is végeztek, még pedig nemcsak elméletileg, hanem gyakorlatilag is, még pedig úgy, hogy a szemináriumi gyakorlatokon részt vett egy-két, valamely nyelvjárást hamisítatlanul beszélő, rendszerint idősebb parasztember vagy asszony, akik egy-egy félév alatt az egyetemi hallgatóknak nyelvmesterül szolgáltak. Az egyetem kísérleti fonétikai intézetében is pontos hangtani föl vétel történt ezek kiejtéséről, s ez az illető nyelvjárás tanulmányozója számára nagy könynyebbséget jelentett. Ezenkívül a nyári szünetekben néprajzi és nyelvészeti tanulmányokat rendeztek a különböző vidékekre a néprajz, nyelvtudomány, néha a fonétika professzorainak vezetése mellett.

A finn nyelvterületet 23 körre osztották, minden körben egy-egy gyűjtő kb. 4 évig végzi a gyűjtést a legalkalmasabbnak talált helyen, fölhasználva minden alkalmat, hogy jelen legyen mindenütt, ahol a népéletet bemutató esemény történik, még pedig nemcsak jegyzőkönyvvel, hanem fényképező készülékkel is. Bizonyos szakismeretet kívánó területeken szakgyűjtőket alkalmaznak, akik egy-egy tárgykör szókincsét a hozzátartozó tárgyi ismeretekkel együtt gyűjtik a nagy gyűjtő állomások között fekvő falukban. Ilyen tárgykörök pl. a természettudományok, a mezőgaz-

daság, a mitológia, a születés, házasság, betegség, halál fogalomköre. Kisebb szakszótárak szókincsét gyűjtik a finn szakos egyetemi hallgatók is szülőföldjükön. Az Alapítvány szakemberekkel egyes fogalomkörökről útmutatókat is készítettetett a gyűjtés megkönnyítésére, ilyenek pl. a néphitről, házassági szokásokról, a halálról, a szénagyűjtésről, az állatok és növények neveiről, a len- és kenderszövésről, a talajégetéssel járó földművelésről, a lószerszámokról, a régi közlekedő eszközökről (sok képpel). Az egyetemi hallgatók 1936-ban többek közt a következő tárgykörökből gyűjtöttek becses nyelvi anyagot: halászat, pásztorélet, lakoma, fauszta-tás, malom, aratás, helynevek, háztartás, főzés, kézimunka, csűr, stb. A gyűjtött szavak száma csak ebben az egy évben 10.347-re rúgott. Az egyetemi hallgatók tartományok szerint alakult egyesületei is értékes gyűjtéseket végeznek nyári szülőföldtanulmányaik keretében. A múlt évben 18.487 szóval gyarapították az Alapítvány gyűjteményét. Ezek az egyesületek a nép közt is rendeztek versenyeket szólásmódok és közmondások gyűjtésére; a verseny eredménye több, mint egymillió adat volt.

A nép érdeklődése is nagy a szótár iránt. Ez már akkor mutatkozott, mikor még az anyagi eszközöket gyűjtés útján iparkodtak előteremteni. Nemcsak a műveltebb társadalmi osztályok, hanem valóban az egész nép vett részt az alaptőke jegyzésében, pl. szállítók, kereskedelmi utazók, kereskedősegédek, vendéglősök, pékek, tímárok, vargák, stb. A gyűjtés munkájából is kivessi a részét az egyetemi tanártól a parasztig minden társadalmi osztály. Az alapítvány külön folyóiratot ad ki *Sanastaja* (= szógyűjtő) címmel a gyűjtés föllendítésére, amelyben szintén vannak kérdések egyes szócsoportokra, így az utolsó számokban a csillagok neveire, a fejrevalókra, a mértékekre, a színekre, régi dobozokra, stb. Állandó rovat «Érdekes szavak» címen a fogalomkörökbe nem mindig besorozható ritka és régi szavakra való kérdezősködés, azután a «Szóladikó», amelyben a levelezők adatain alapuló kérdések kapnak helyet. Némelyik gyűjtő maga is kérdezősködik, hogy egyes ritka szavak másutt is használatosak-e. Ez alkalmat ad szóföldrajzi nyomozásokra is. A múlt évben 102.280 adatot kapott ily módon az alapítvány. A levelezők közt vannak olyanok is, akik évek óta lelkiismeretesen felelnek minden kérdésre, amire csak tudnak, anélkül hogy igényt tartanának díjazásra. Minden gyűjtő egyenlő nagyságú papírost kap és borítékot, melyet bélyeg nélkül föladhathatnak.

Az Alapítvány vezetősége állandóan érintkezésben áll a főgyűjtőkkel, nemcsak levél és körlevelek útján, hanem helyszíni látogatással is, s ilyenkor megfigyeli a gyűjtés munkáját, szükség esetén bevezeti vagy irányítja is. A karácsonyi szünetekben a gyűjtők számára összejöveteleket tartanak, amelyeken előadások hangzanak el, s megbeszélik a gyűjtés közben szerzett tapasztalatokat és fölmerült problémákat. Az előadások meg is jelennek a *Virittäjä* folyóiratban.

Jelenleg 12 nagy tájszótár van készen, s további 4 hamarosan elkészül. Némelyik 60.000 szót is tartalmaz. 1940-re a szótárak legnagyobb része elkészül, s akkor hozzáfognak a nagy finn népnyelvi szótár szerkesztéséhez. A szótár berendezéséről fogalmat alkothatunk Hakulinen és Vilkuna próbacikkeiből, amelyek a Szótáralapítványnak a Finn Irodalmi Társaság

centenárium alkalmából 1931-ben kiadott közleményeinek I. kötetében jelentek meg. A Szótáralapítvány két, értékes, néprajzi és néprajzi dolgozatokat tartalmazó kötettel ünnepelte a társaságnak a finn nyelvudomány körül szerzett érdemeit, amelyek közül a II. kötetet az akkor még a turkui egyetemen működő Rapola professzornak tanítványai írták.

A Finn Irodalmi Társulatnak köszönhetjük majd a finn nyelvjárási térképek elkészültét is. Erre a nagy munkára Kettunen vállalkozott, aki hét nyáron át autóval és motorkerékpárral beutazta az ország finnlakta területét, s a gyűjtött anyag alapján több száz térképen megrajzolta a finn nyelvjárások hangtani és egyes alaktani sajátosságainak elterjedését. A térképeket kiegészítő magyarázatok 30 ívre fognak rúgni, s betetőzik a *Suomen murteet* című 1930-ban megjelent kétkötetes munkáját, amely a nyelvjárási olvasókönyvet és a finn nyelvjárások leírását tartalmazza.

Ez év elejétől kezdve a Szótáralapítványhoz tartozik a *Suomen suku* finnugor intézet is, amelyet Setälä alapított 1930-ban. Az intézet célja a finn és finnugor népek nyelvének és ősi műveltségének kutatása. Első sorban a finn etimológiai szótár elkészítésén dolgozik az intézet, de egyben gyűjti az anyagot a finnugor nyelvek összehasonlító szótárához. Az intézetet nagy csapás érte Setälä elhúnytaival. Jelenlegi vezetője Toivonen, a finnugor nyelvtudomány tanára, segédjei Itkonen Erkki lappológus és Pakarinen Elvi, a finn növényiszótár gyűjtője.¹ Az intézet a múlt évben 25.000 P állami támogatást élvezett, s ugyanennyit kap az idén is. Ámbár az intézet a Szótáralapítvánnyal egyesült, továbbra is önálló osztályként működik, saját költségvetéssel és munkatervvel. Az állam nagy érdeklődéssel viseltetik mindkét intézmény iránt, s ez nemcsak anyagi támogatásban nyilvánul, hanem abban a figyelemben is, amellyel működésüket kíséri. Magam jelen voltam, mikor az országgyűlés művelődésügyi bizottságának és a pénzügyi bizottság művelődési osztályának tagjai látogatást tettek az akkor még egymástól független két intézetben, a látottakon a legnagyobb elismerésüknek adtak kifejezést, s biztosították a két intézet vezetését az országgyűlés további támogatásáról.

A Finn Irodalmi Társaság 1929-ben még egy szótár előmunkálatait indította meg, a finn irodalmi és köznyelvi szótárét (*Nykysuomen Sanakirja*), melynek főszerkesztője Airila M., s kivüle még 6 magister dolgozik az anyaggyűjtésen és a szerkesztés munkáján. Ez a vállalkozás is jelentős állami támogatásban részesül: a múlt évben 29.500, az idén 47.000 P segítséget kapott. A szótárt hat vaskos kötetre tervezik, egy-egy kéthasábos kötet terjedelme meghaladja majd a 750 lapot. A szótár egyben a nyelvhelyesség tekintetében is példatárul akar szolgálni. A munkálatok bámulatos gyorsan haladnak, már 1932 december havában kiadtak egy háromíves mintafüzetet az *A*, 1935 áprilisában pedig egyíves mintaszedést az *E* betűből.

Befejezésül még megemlítem, hogy a finnországi svéd nyelvjárások tájszótárának munkálatai is folyamatban vannak. Finnország lakosságának kb. 10%-a svéd anyanyelvű, s a demokratikus finn állam ezt a vállalkozást is támogatja anyagilag. Az idén kb. 7000 P-t kapott a szótár szer-

¹ A szótáron kívül térképeken is szemlélteti a népies növénynevek elterjedését.

kesztősége, amelynek új, fiatal és tehetséges tagjai barátságos kapcsolatban és állandó érintkezésben vannak a finn tájszótár szerkesztőségével. A finnországi svédok aránylag sokkal gazdagabbak, mint a finnek, s így a svéd nyelvet beszélő lakosság nagyobb anyagi áldozatot tud hozni tudományos célcokra, mint a finn. De mindkét nép minden anyagi erejét megfeszíti ebben a nemes szellemi versenyben. Hogy értékelni tudjuk, mire képes az ország lakossága a tudományért és a műveltségért, elég, ha megemlítjük, hogy a helsinki-i kétnyelvű (finn és svéd) állami egyetemen kívül Turkuban, a régi fővárosban, van egy külön finn és egy külön svéd nyelvű magánegyetem, amelyeket teljesen a társadalom tart fenn. S ez a társadalom egységes a tudomány pártolásában, mert az egyetemek fönntartásában anyagi erejéhez képest egyaránt részt vesz a gazdag gyáros és az egyszerű földműves. Egy finn Széchenyi joggal mondhatná: «Nem vész el az én népem, mivelhogy nem tudomány nélkül való!» Irigyelnünk kellene északi rokonainkat, de legyünk inkább büszkék rájuk.¹

ADALÉK A KÉTFÉLE MAGYAR *E*-HANG TÖRTÉNETÉHEZ.

Írta: Fokos Dávid.

Mássalhangzóinknak finnugor vagy ugor korbeli, már csak a rokon nyelvek segítségével felderíthető történetével számos hangtörténeti munka foglalkozik, magánhangzóink legrégebb történetéről azonban ma is igen keveset tudunk. Annál fontosabb minden adat, mely magánhangzóink történetére, eredetére fényt derít vagy az eddigi — csekély számú — eredményeket legalább megerősíti.

A következőkben a magyar *e*-hangok történetének ismeretéhez akarunk egy kis adalékkal hozzájárulni.

Hangtörténetünknek egyik fontos megállapítása az, hogy a magyar *e*-hangok kétfélesége, a nyílt *e* és a zárt *ë* különbsége, már finnugor alapnyelvbéli sajáttság, vagyis „a rokon nyelvek tanúsága szerint finnugor alapnyelvbéli kétféleségnek maradványa“ (Szinnyei MNy. 22:164). A zártabb *ë*-hangnak a rokon nyelvek-

¹ V. ö. Kannisto: Das Publikationsprogramm der finnisch-ugrischen Gesellschaft. Setälä: Das finnisch-ugrische Institut «Suomen suku». Donner K.: Die Erforschung der finnischen Dialekte. (JSFOu. 46) Krohn I.: Die Sammlung und Erforschung der Volksmusik in Finnland (MSFOu. 67). Donner K.: Über sprachgeographische Untersuchungen und ihre Ausführung in Finnland (FUF 21). Zolnai: Hogy készül a finn népnyelv nagyszótára (MNy 21). Hakulinen: A finn nyelvjárási szótár előmunkálatairól (uo. 30). Vilkuna: Vorarbeiten für das Wörterbuch der finnischen Dialekte. (Studia Fennica I). Leskinen: Von den Vorarbeiten des Wörterbuches der karelischen Sprache (uo. II). Karjalan kielen Sanakirjan artikkelien luonnoksia (Virittäjä 1934). Suomalais-ugrilaisen Seuran vuosikertomus v. 1934, 1935. Az utóbbit kefelenyomatban Liimola volt szíves rendelkezésemre bocsátani. Ezen kívül használtam a Szótáralapítványnak a közoktatásügyi minisztériumhoz intézett múltévi, s az Alapítvány igazgatóságához a folyó évben intézett jelentését, melyeket Rapola és Hakulinen volt szíves rendelkezésemre bocsátani, továbbá a Suomen suku és a Finnugor Társaság munkaprogrammjára vonatkozó iratokat, melyeket Kannistótól kaptam. Részletfelvilágosításokat köszönhetek még Hakulinennek és Pakarinen Elvinek.

ben általában mások a megfelelői, mint a nyíltabb *e*-hangnak. (L. pl. Balassa NyK. 24:259, Munkácsi NyK. 25:172, 257, Setälä SUS. Aik. 14₃:38, Wichmann FUF. 12:128, 136, Losonczy NyK. 44:373, Szinnyei NyH.⁶ 50, MNY. 22:164, Gombocz: Magy. tört. nyelvtan, Hangtan II. 43, Melich MNY. 16:122 stb.)

Már Munkácsi is rámutatott arra, hogy a kétféle magyar *e*-nek a zürjénben és a votjákban is szabályosan más-más hang felel meg. Így pl. az *élni* (~ *il*) szónak, melynek *é*-je eredetileg is zárt *ë*, a zürjénben *olni*, a votjákban *ulini* a megfelelője, ellenben az eredetileg nyílt *e* (> *ê*) hangot tartalmazó *fél* (~ *felet*) szó a zürjénben *pel*, a votjákban *pal* alakban jelentkezik.

Arra, hogy — mint a most említett *élni* szó esetében — a magyar zárt *ë*-nek a zürjénben *o*, a votjákban pedig *u* felel meg, sok biztos példánk van (l. pl. Munkácsi id. h. 173, Losonczy id. h. 385, Wichm. Vok. 64, 74, 84; ezek a példák könnyen szaporíthatók), de azért ez a hangmegfelelés mégsem mondható általánosnak. Hiszen egyfelől figyelembe veendő, hogy 1. a magyar *ë* nem mindenkor eredeti finnugor vagy ugor **ë* folytatója; így gyakrabban eredetibb *i*-ből fejlődött (l. Melich NyK. 39:20-26, Gombocz BTLU. 152 stb.), 2. egyes esetekben első szótagbeli *ë*-nek általános nyíltabbá válásával (> *e*) is kell számolnunk (l. Balassa id. h. 371, Szinnyei NyK. 44:116, Melich MNY. 16:122, 22:164, EtSz. 1:1522, Horger MNY. 23:135), a most említett vagy más okok miatt tehát néha mások a magyar *ë* permi megfelelői (l. pl. Losonczy NyK. 44:385, 390), másfelől meg 3. a zürj. *o*, votj. *u* is sokszor más eredetű (l. pl. Gombocz NyK. 39:248, 250, 261, 273, Wichm. SUS. Toim. 21:28, 34, Uotila Kons. 242, 373, 374, 411 stb.), sőt — és ez a legfeltűnőbb — 4. kétségtelen példánk van arra is, hogy ezek a zürj.-votj. hangok eredeti magyar nyílt *e*-hangnak is megfelelhetnek: így a magy. *fő* (*fé*-, *fé*- ~ *feje*) szónak, melynek *e*-je a finn *pää* tanúsága szerint is nyílt *e*, a zürjénben *pom*, *pon*, a votjákban *pum*, *puŋ* 'Ende, Spitze' felel meg (l. pl. Wichm. SUS. Toim. 21:22, Uotila 241), hasonlóan a finn *tähkä* 'kalász' szónak¹ megfelelője a zürjénben *toš*, a votjákban *tuš* 'szakáll' (l. Wichm. FUF. 12:135, Uotila 324).

Mármost abból a szempontból, hogy a zürj. *o* eredeti zárt *ë*-nek, de eredeti nyílt *e*-nek is megfelelhet, rendkívül becses az az adat, melyet Lytkin Vaszilijnak egy 1930-ban megjelent kis cikkében találunk. Lytkin cikke („Kratkij obzor dialektov komi jazyka“, azaz A zürjén nyelv nyelvjárásainak rövid áttekintése; l. Zapiszki Obscsesztva izucsenija Komi Kraja — Bulletins de la Société Scientifique d'Étude de la Région de Komi, 5. füzet, Usztyszisizsolvyszk — *Siktiv-kar* 1930, 31-40. l.), amelyet csak mostanában volt alkalmam elolvasni, azt a meglepő közlést tartalmazza (id. h. 32. l.), hogy a felsőszisizsoli nyelvjárásban a zürjén nyelv rendes nyílt *o* hangja mellett mint külön foném az *u*-hoz közelálló, zárt *o* is használatos. (A felsőszisizsoli nyelvjárást a grivai, uzsgai és kajgorodoki volosztban beszélik; az utóbbihoz tartozik Kobra falva is, a Vjatkába ömlő Kobra folyó felső folyásánál.) Lytkin azonban megjegyzi, hogy ez az *o* kezd a használatból kivieszni.

Lytkin négy szópárt mutat be, amelyben az *o* nyílt vagy zárt volta egymás-

¹ De lehetséges, hogy ebben a szóban másféle nyílt *e*-vel van dolgunk, mint a *pää* 'fej' szóban (vö. a megfelelő mordv. *pé* 'vég' és *tikše* 'fű, növény' alakokat); l. Setälä SUS. Aik. 14₃:38 s kk. — Többféle őszosztják és ősvogul *e*-hangot állapít meg Karjalainen és Kannisto is. — L. még Wiklund: Urlapp. Lautlehre 179, 184. l. (finn *ä* zártabb *e*-ből is fejlődhetett, finn *e* viszont nyíltabb *ä*-ből is keletkezhetett); l. továbbá különösen Lehtisalo: Über den Vokalismus der ersten Silbe im Juraksamojedischen 81 s kk. és Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Uralischen vom qualitat. Standpunkt aus FUF. 21:28-55.

tól különálló szavakat jellemez: felsőszisz. *korsá* 'fürdősoprü' és *korsá* 'keresek', *pqn* 'kutya' és *pon* 'vég', *kqs* 'száraz' és 'derék (Kreuz am Körper, Mitte des Körpers)' és *kos* 'köz', *śor* 'rúd' és *śor* 'késő'.

E szavak közül többnek ismerjük fgr. megfelelőit és így meg tudjuk állapítani, hogy *o* hangjuk milyen eredetű.

A zárt *q*-val hangzó *kqs* 'derék' és *pqn* 'kutya' szavakban eredeti zárt *ë*-vel van dolgunk.

Az első szó (*kqs* 'derék') minden nyelvjárásban *o*-val hangzik, töve *kosk-* (l. Wichm. FUF. 11:220, Uotila 317), a keleti-permi (pontosabban: kámai-permi; l. Fokos Nyr. 59:31) nyelvjárásban Genetz szerint *kusk* az alakja, votják megfelelői *kus*, *kis*, *kus*, finn mása *keski* (l. Wichm. WotjChr. 469. sz., Paas. MordwChr. 227. sz., Setälä Verw. 54; — a magy. *küszöb* szó ezektől különválasztandó). (A 'száraz' jelentésű zürj. *kqs* magánhangzója méiy hangra megy vissza, mint a megfelelő cser. *kukχšā* 'száraz' mutatja; vö. Uotila 15-16, 318, Lehtisalo id. m. 92. A 'köz' jelentésű zürj. *kos*, töve *kost-*, — votj. *kusjip* nem azonos az előbb említett *kos*, *kosk-* 'derék' szóval; l. Wichm. WotjChr. 470. sz., Setälä id. h., — másképp: Wichm. FUF. 11:220, Uotila 311, 317.)

A másik szó, a 'kutya' jelentésű *pqn*, Genetznél *pun*, a votjában *puni*, *puini*, *piñi*, *piñi*, a finnben *peni* (vö. Uotila 275, 413, Melich MNy. 16:122, EtSz. 2:202).

A nyílt *o*-val hangzó szavak közül *korsá* 'keresek' valószínűleg nyílt *e*-re megy vissza éppúgy, mint a megfelelő magy. *keres* első *e*-je; eredeti nyílt *e*-vel van dolgunk a 'vég' jelentésű *pon* szóban is (— votj. *pum*, *puñ*, finn *pää*).

(A 'fürdősoprü' jelentésű *korsá* szó *q* hangja eredeti mély hangnak a folytatása; *kor* 'levél': *korēs*, *korsá* 'leveles' —> 'lombos nyírfavesszőből kötött fürdősoprü; Laubbesen, Badebesen', Gen. *kuris* 'Laubbesen'; vö. votj. *kuar* 'levél', finn *korva* 'fűl', l. Wichm. WotjChr. 502. sz., Paas. Beiträge 209, a képzőre nézve l. Wied. Gramm. d. syrj. Sprache 61, Fuchs KSz. 13:85, 98, FUF. 18:214. — A 'rúd' jelentésű *śor* — finn *sarja* szintén mélyhangú; vö. Wichm. WotjChr. 891. sz. Toim. 21:58, Lakó NyK. 48:440. — A *śor* 'késő' szó eredete még ismeretlen.)

Lytkin 8 példája közül tehát négyben a magyar *ë*-*e* viszonyával teljesen párhuzamos állapotot találunk, úgy t. i., hogy kettőben a zárt *q* eredeti zárt *ë*-nek, kettőben a nyílt *o* az eredeti nyíltabb *e*-nek a folytatása (vagyis magy. *ë:e* = zürj. *q:o*); Lytkin többi négy példája ebből a szempontból nem nyújt tanulságot, mert *o* hangjuk vagy nem *e*-hangra megy vissza, vagy ismeretlen eredetű.

A felsősziszolai zürjén nyelvjárás tehát ma is különbséget tesz a fgr. alapnyelvi nyíltabb és zárt *e* folytatásai között és ebben a nyelvjárásban valóban megtaláljuk a magyarázatát annak a feltűnő jelenségnek, hogy a magy. *fej* szó zürj. másában az eredeti *e*-nek hogyan felelhet meg a zürjénben *o*, mindamelltt hogy ez a zürjén hang rendszerint a zárt **ë*-nek a folytatója: a *fej* szó zürj. másában a felsősziszolaiban nem zárt *q*, hanem az eredeti nyílt *e*-nek megfelelően nyílt *o* hango találunk.

De nemcsak a felsősziszolai nyelvjárásban találjuk meg az *e*-hangok alapnyelvbéli kétféleségének a nyomait. Genetz keleti-permi alakjai is kétféle megfelelést mutatnak; a nyílt *e*-vel hangzó *fej* szavunk zürj. megfelelői: *pom*, *pon*, felsőszisz. *pon* és a keleti-permiben is *pon*, ellenben a zárt *ë* hangot tartalmazó zürj. *pon* 'kutya' szónak (~ felsőszisz. *pqn*) Genetznél *pun*, a *kos*, *kosk-* 'derék' szónak pedig (— felsőszisz. *kos*) szintén *kusk* felel meg a keleti-permiben. (Eppígy pl. *négy* ~

finn *neljä* ~ zürj. *ńol'* : Genetznél *nul'*, *ńul'*, de Wichm. szerint is P. *ńol'* I. Wichm. FUF. 15 : 4, Uotila 430.) Wichmann is kereste az okát, hogy a keleti-permiben miért felel meg a többi nyelvjárás *o*-jának rendszerint *u*, sok esetben azonban *o* (I. Wichm. Vok. 66. 1.). Ámbár sok esetben a két sor összekeveredése elmosta az eredeti különbségeket (pl. a nyílt *e*-re visszamenő *toš* 'szakáll' Genetznél *tuš*, viszont a zárt *ě*-t tartalmazó *kěll* ~ zürj. *kol-* Genetznél is *kol-*, a *fěszěk* ~ finn *pesä* Genetznél *poz*), vagy más-más hangzóváltási sorral kell számolnunk, eddigi fejtegetéseink mégis rámutattak egyik okára annak, hogy miért találunk a keleti-permiben *u*-t a többi zürjén nyelvjárás *o*-jával szemben.

Sőt a zürjén nyelvterület egy harmadik részében is megtaláljuk a kétféle *e* gyér nyomait, nevezetesen az izsmai nyelvjárásban. Itt t. i. szintén látunk ugyanilyen előzményekre visszamutató kétféle *o*-hangot.

Az izsmai nyelvjárásban meglehetősen összekeveredett a kétféle sor, nagyobb mértékben, mint a keleti-permi nyelvjárásban; mégis abban, hogy az izsmai zürjénben is kétféle *o*-t találunk és a zárt *o* nem egy esetben eredeti zárt *ě*-re megy vissza, joggal az eredeti kétféleségnek láthatjuk nyomait.

Zárt *ě*-re megy vissza az izsmai *o* pl. ezekben : I. *pońm-* 'kutya' (Uotila 275), *požem* 'fenyő' (Toiv. FUF. 19:112; de vö. Leht. FUF. 21:40), *kolē* 'kell' (Wichm. FUF. 15 : 9, Syrj. Volksd. 6, 9, 11), de eredeti nyílt *e* helyén is állhat izsmai *o*, pl. I. *poń* 'vég' (Uotila 241), *toš* (*tošk-*) 'szakáll' (Wichm. FUF. 12:135, Uotila 324). Azonban az izsmai nyílt *o* is lehet eredeti zárt *ě* folytatója, pl. a következőkben : I. *ńol'* (Wichm. FUF. 15 : 4), *ńol'* (Uotila 430) 'négy', *ńni* 'élni' (Wichm. FUF. 15 : 10) ~ *olis* 'élt' (Wichm. Syrj. Volksd. 2, 6), de nyílt *e*-nek is megfelelehet, pl. I. *vošõńi* 'elveszni' (Wichm. Syrj. Volksd. 8) (~ magy. *vész-, vesz-*).

A fgr. nyílt és zárt *e*-hang különbsége tehát, amely a magyarban és általában a fgr. nyelvekben megőrződött, a zürjénben is kimutatható. Az *e*-hangok kétfélesége a zürjénben azonban nemcsak abban a körülményben ismerhető fel, amelyre már eddig is rámutattak, hogy t. i. 1. az eredeti zárt **ě*-nek a zürjénben általában *o* felel meg, hanem abban is, hogy 2. a keleti-permi nyelvjárásban az eredeti zárt **ě*-nek sokszor a zártabb *u* (az eredeti nyílt *e*-nek pedig a nyílt *o*) felel meg; továbbá 3. a felsőszlsoi nyelvjárásban ma is egymás mellett él a nyílt *e* folytatásaként a nyílt *o* és a zárt *ě* folytatásaként a zárt *o* hang, végül 4. hasonló a helyzet az izsmai nyelvjárásban is, ahol azonban ez a különbség ú. l. keveredés következtében elmosódik.

A fgr. **ě*, **e* (**ε*) tehát a zürjénben ugyanolyan (vagyis középső) nyelvállású labiális mélyhanggá fejlődött, azaz 1. a zárt **ě*-ből (bizonyosan **ε*-n keresztül) zárt *o* lett. Ez részint megmaradt, részint a nyelvterület egyik részében nyiltabbá (*o*), másik részében zártabbá (*u*) vált (azaz : **ě* > **ε* > *o*; *o* > *o*; *o* > *u*). 2. A nyílt **e*-ből bizonyos esetekben (valószínűleg **ε*-n keresztül) nyílt *o* lett, amely ma is így hangzik. De megfelelehet ennek az **e*-nek *e* is (**ε* > **ε* > *e*), pl. zürj. *ledž* 'bögöly' ~ magy. *légy* (~ *legyet*) (I. Szinnyi NyH.⁶ 44, Toivonen FUF. 19 : 178), *pel* 'fél' ~ magy. *fél* (I. Wichm. FUF. 15 : 44, de vö. Wiklund id. m. 194, Zsirai MNy. 22 : 176, Donner : Über die anlautenden labialen Spiranten und Verschlusslaute im Samoied. u. Uralischen 153—4, EtSz. 2 : 189).

Sokszor azonban más zürjén hang felel meg az eredeti nyílt **e*-nek; pl. magy. *jég* ~ finn *jää* ~ zürj. *ji*; finn *äimä* 'tű' ~ zürj. *jem* (Uotila 75, Lehtisalo id. m. 110) stb. Ennek a sokféleségnek oka — mint már fent említettük — az

hogy többféle *e*-hanggal és többféle hangzováltási sorral is kell számolnunk (vö. különösen Lehtisalo FUF. 21 : 35, 51).

(Még csak egy-két szót akarunk a votják hangviszonyokról szólni. Itt említett zürjén példáink közül az **ě* > zürj. *o* eseteiben a votjában az *u* hang mellett gyakran *u*, *i*, *î* hangot is találunk, pl. a zürj. *uol* 'négy', *pon* 'kutya',¹ *kos* 'derék', *poz* 'fészek'¹ votj. megfelelőiben, az **e* > zürj. *o* eseteiben meg csak votj. *u*-t látunk a zürj. *pom* 'vég', *leđž* 'bögöly' votják megfelelőiben, de van példa az ellenkező megfelelésekre is; pl. **ě* ~ votj. *u* a zürj. *olnî* 'élni', *požem* 'fenyő', *kol-* 'kell' votják megfelelőiben).

Természetesen még igen sok kérdés vár tisztázásra az *e*-hangok története körül a finnugorságban általában és magában a zürjénben is. Ezekre a kérdésekre feleletet csak újabb átfogó és beható tanulmányoktól várhatunk. Annyit azonban sikerült megállapítanunk, hogy az a mai állapot, amikor zürjén *o* eredetileg zárt és eredetileg nyílt *e*-hangnak is megfelelhet, csak másodlagos fejlődés eredménye és hogy a zürjén nyelvjárások egy része ma is megőrizte az eredeti kétféleséget.

FOROG IGÉNK VOGUL MEGFELELŐJE.

Írta : Knöpfler László.

Forog (*forgat*, *fordul*, *fordít*) igéink fgr. eredetű. Szinnyei a votj. *porjal-* 'forog, kering', md. *puvra*, *puvára-* 'csavar, facsar' igékkel egyezteteti (NyH⁷ 149).¹

Pais Dezső egy cikkéből (MNY. 27 : 117) merithető értékes jelentéstani tanulság késztet arra, hogy a szó vogul megfelelőjét a T. *purk'ánt*: *кппит* 'forr' ige övében véljük megtalálni.

Budenz a magashangú vogul *pēr* 'drehen, wenden'² szóval egyeztette. A v. *pēr*-t illetőleg újabban két felfogás uralkodik. Mivel a m.-ban ugyanazt a **fēr-* 'sich drehen' tövet következtethetjük ki a *fērgēteg* szóból (első adat MünchK. 44), mint az újabb keletű *ferde* (1791-ből, NyÚSz.; szótározva Márt. 1804) és *ferditeni* (Fog. 1845-ből), Beke Ö. (Nyr. 40 : 297, 48 : 8) ezzel azonosítja a vog. adatot egyéb fgr. egyeztetések között. Az EtSz. szerint „feltehető, hogy a m. *ferd-* < **fērd-* 'sich drehen' *d* gyakorító képzős ige talán a *ford-ul*, *ford-it* magashangú párja“.

A m. *forr* 'sieden' — Pais szerint — régebbi for-(og)-ra megy vissza a szóvégi *r* megkettőződésével³ [DebrK. 119 *fooras*, Gyöngyösi: *fór* KJ. 41 (NySz.)]. A *forr* a magas hőfokú vízre vonatkozó értelmét „a tünemény szemléletéből merithető forgó mozgás képzetéből“ nyerte. A jelentéselkülönülés egyidős az *r* > *rr* változással.

A vogulban a következő adatok fontosak a mi szempontunkból: T. *ut purk'ánt*: *вода кппит* (a víz forr), ahol a *-k'* ugyanolyan képző, mint a T. *šurk'ánt*

¹ Érdekes, hogy a *pon* 'kutya' szó szamojéd megfelelőjében is **u* ~ **e* ~ **i* váltakozást látunk (vö. Lehtisalo id. m. 60, 98); a *fészek* szamojéd megfelelője **e* ~ **i* váltakozást tüntet fel (uo. 41, 103; l. még FUF. 21 : 39).

² V. ö. szam. *puoldam*, *puaraldam* 'megfordít'.

³ Talán ennek származéka a vogul *pēr**k* - féreg. A vogul szo ilyen magyarázatának nincs jelentéstani akadálya.

⁴ Az *r* geminációjára v. ö. Zsirai MNY. 23 : 310, Mészöly MNY. 25 : 328, 27 : 279-80.

~ csurog -k'-ja [T. *ul šurk'ant*: вода капят, бежит (a víz csurog, csorog)]. A képzőnek a szótővel szoros összetartozására utal az ige jövő- és multidejű alakja (*purk'a*, illetve *purak's*). T. *ulmi purk'allalim*: воду кипичу (a vizet forralom).

Ha a vogul szó jelentésváltozásának időpontját meg akarjuk állapítani, nyelvemlék hiányában feltevésre vagyunk utalva. Az adatok alapján talán nem látszik merésznek az az elgondolás, hogy két hangalakjában hasonló szó (*pēr-*, és *pur-*)⁴ élt egymás mellett és amikor a *pur*-tőhöz képző járult, akkor ez a *purk'*⁵ ige foglaldott le a 'forr' jelentésre, a 'fordítani, fordulni' jelentésű *pēr* mellett.

IRODALOM.

Lükő Gábor: A moldvai csángók. I. A csángók kapcsolatai az erdélyi magyarsággal. Néprajzi Füzetek. Szerkeszti Györffy István. 3. Megjelent a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával. Budapest. A királyi magyar Pázmány Péter tudományegyetem néprajzi intézete. 1936. Ára 6 P.

A nyelvtudománynak és a néprajznak szoros kapcsolata nyilvánvaló. S hogy nálunk a népnyelv tanulmányozása terén úgyszólván semmi sem történik ahhoz képest, amit külföldön tapasztalhatunk, talán szorosan összefügg azzal, hogy a néprajz is csak mostoha gyermek a tudományok közt. Négy egyetemünkön sokáig egyetlen tanszéke sem volt, csak néhány évvel ezelőtt kapott a szegedi egyetem néprajzi tanszéket, majd ennek megszüntetése árán a budapesti tudományegyetem. Pedig egy tudomány-szaknak az egyetemen való megjelenése együttjárhat annak föllendülésével, amint Györffy professzornak ez a sorozata is mutatja.

Lükő munkája csak első kötete egy tanulmány-sorozatnak, amely a moldvai csángóság néprajzát fogja ismertetni. Lükő 1932—33-ban 8 hónapot töltött Moldvában, s ott nagyértékű nyelvi és néprajzi anyagot gyűjtött. Ez a munkája két kérdést akar tisztázni: 1. a moldvai csángó elnevezés egységes népcsoportot jelöl-e; 2. hogy függ össze a többi magyarsággal. A bevezetésben felsorolja mindazokat a magyar néptörődékeket, amelyeket a csángó névvel illetnek. Ezek közül fontosabbak a Brassó melletti hétfalusi csángók, akik székely eredetűeknek látszanak; már a 14. század elején említik őket az oklevelek. A bukovinai csángók a 18. sz. végén Moldvába menekült székelyek, akiket egy időben telepítettek mostani lakóhelyükre a marosvölgyi és aldunai csángókkal. A moldvai csángók közül is a tatrosvidékiek székely eredetűek, annak is nevezik magukat, ellenben a Románvásár és Bákó környékén lakó csángók mindig magyarnak mondják magukat. Vannak azonban olyan csángók is, akik már nem beszélnek magyarul, csak románul, de katolikus vallásuk elválasztja őket a görögkeleti románoktól. Moldva magyar nyelvű népe ma is magyarnak, a románok pedig *ungurnak* nevezik őket. A Románvásár vidékén lakó csángók a XV. század elején kezdenek az oklevelekben szerepelni. Lükő szerint a magyar eredetű helynevek tanúsága szerint a Moldva és a Besz-

⁴ Azonosságuk nem bizonyítható. Ha alappárral lenne dolgunk, a rokonnyelvi adatok figyelembevételével a mélyhangú alakot tarthatnánk eredetinek.

⁵ A vogul nyelvi adatok Munkácsi V. K.-ából valók.

terce folyók középső és felső folyásánál a XIV—XV. sz.-ban jórészt magyar volt a lakosság, és kisebb-nagyobb térbeli megszakításokkal kapcsolatban voltak a szamos- és tiszavölgyi magyarsággal. Ez a kapcsolat csak a 16. században szakadt meg, amikor a Moldva és a Beszterce mellékén lakó magyarság eloláhosodott. A 15. sz.-ban még magyar volt Moldvabánya vidékének lakossága, mert az oklevelek e korban olyan magyar helyneveket említenek, amelyeknek későbbi román nevei csak fordításai a magyar neveknek. A 16. sz.-ban már csak Románvásár és Bákó környékén voltak magyar faluk, de Moldvabánya lakosságának egy része még a 17. sz.-ban is magyar volt. A régebbi kutatók az egész moldvai magyarságot egy kalap alá vették, s valamennyiüket a Székelyföldről kiszakadt néptöredékeknek tekintették, legföllebb annyit engedtek meg, hogy vannak régebben és újabban kivándorolt székely népelemek. Lükő annak a bebizonyítására törekszik nyelvi, népköltési, népművészeti és tárgyi néprajzi bizonyítékok alapján, hogy külön kell választani a székely eredetű csángókat és a csángó magyarokat. Az utóbbiak a Szamos völgyéből kerültek Moldvába, sőt szerinte a moldvai oláhság is nagyobbrészt a Szamos völgyéből és Máramarosból vándorolt mai hazájába.

Lükőnek azt a megállapítását, hogy a moldvai csángó nem egységes nép, mindenesetre el kell fogadnunk. Az is kétségtelennak látszik, hogy a legrégebbi népelem nem székely, hanem magyar. Hogy aztán ez valóban a Szamos völgyéből vándorolt oda, azt az eddigi anyag alapján nem merném teljesen bebizonyítotttnak tekinteni, s kívánatosnak tartom a további kutatást. Az kétségtelen, hogy Lükő módszere helyes. Okleveles bizonyítékok híján csak nyelvi és néprajzi adatok alapján oldhatjuk meg a kérdést. Azonban ezeket az adatokat egyelőre még tovább kell gyűjteni, hisz maga Lükő is kijelenti, hogy a rendelkezésére álló anyag nem volt elegendő. Igaz, hogy ő már nem tudta fölhasználni Wichmann nemrég megjelent nagy északi moldvai csángó szótárát, de több ilyen szótárra lenne szükség mindazokról a helyekről, amelyek e kérdésben tekintetbe jönnek. Ki kell emelnünk, hogy Lükő a rendelkezésére álló irodalmat kitűnően ismeri, a nyelvtudományt is. Rendkívül tanulságos a nyelvészekre nézve is munkájának az a része, amelyben a moldvai-magyar és moldvai-székely nyelvjárási különbségeket állítja össze, még pedig oly részletesen, hogy maga a hangtani rész 23 lap. Véleményem szerint azonban sokkal győzőbbek lennének a szóföldrajzi adatok, mert a különböző nyelvjárások hangtörténete egymástól függetlenül is fejlődhetik hasonlóképpen. Kár, hogy a szóföldrajzi adatok száma nagyon kevés, s nem is mind bizonyító erejű. A legfontosabb idevágó adatok a következők: *Rér* 'sógor' ma csak Szlavóniában használatos és Moldvában is *lér* alakban. A *bab* az erdélyi székelyeknél *fuszujka*, *faszujka*, az északi moldvai csángóknál *bob*. A többi adat nem sokat bizonyít, de én is megtoldhatom kettővel. A *hársfa* neve az északi moldvai csángóknál *hárszfa*, a székelyeknél *száldokfa*. A MTszban levő *szadopfa*, *szaldékja* nyilván moldvai székely adatok. Meg kell azonban jegyeznem, hogy ez a név Szatmár megyében is előfordul Nagykaroly vidékén *zodogfa* alakban. A szó eredeti alakja *száldob* volt. A *Morus* neve a Dunántúl (de Komáromban is) *szédérfa*, a Duná-

tól keletre *epërfa*, az északi moldvai csángóknál azonban megint *szedere* és *kerti-szedere*. Semmi adatunk nincs arra, hogy a szláv (nem szlovén) eredetű *zsir* szó helyett eredetileg a *fel*-t használták, sőt, mint a mátyusföldi és szamosháti *ludvaj* bizonyítja, valószínűleg a *vaj* jelentett mindenféle zsiradékot. A *süvöltő*, mint a MNy-ben kimutattam, már megvan a Gyöngyösi-Szótártöredékben. A mátravidéki *süvütős* 'gyűrűs zsidó' nem jelenthetett eredetileg furulyaárust, hanem furulyázó zsidót. Az *öltő* eredeti jelentése nem 'pár' volt, hanem, mint Nyr 63:46 kimutattam, 'amit egyszerre felöltenek, összetartozó ruhadarabok', azután más 'összetartozó tárgy', tehát a pár is. Wichmann szótárában az *öltő* nemcsak 'pár' (*iggy öltő szeru* 'egy pár csizma'), hanem *iggy ő. ronygyo* 'egy teljes öltözet', *iggy ő. szekiér-kerek* 'egy szekér négy kereke'. A szamosháti nyelvjárásban: 1. 'öltözet, rend'; 2. 'rész, csoport'. A *szütkü* 'keskeny, hosszukás, rövidkantáros szőrtarisznya' Wichmannnál *szütkő*, Szilágy megyében *szütykő*. Az bizonyos, hogy ez csak a *szütyő -kő* képzős kicsinyítője lehet (vö. *sütkő* és *süldő* Nyr. 45:13), de az már valószínűtlen, hogy a *szatyor* rokonságába tartozik. A sündisznó székely *disznószőgy* (a 16. sz.-i Kolozsvári Glosszában *zolgj dizno, olv. szölgy disznó*) nem függ össze a *sün*, *sül*, *szül* szóval (vö. Balassa Eml. 20), s éppoly valószínűtlen a *sövény* és *sző*, *sömör*, *szemölcs* és *szem*, *sörény* és *ször*, *senyved* és *szenved* (vö. Nyr 61:94) összetartozása. Az *e*, *ez* névelő nem az *a*, az magashangú alakja, hanem, amint ez az *az* mutatónévmásból fejlődött, az előbbi azonos az *ez* mutatónévmással.

Érdeklődéssel várjuk Lükő további kutatásait, s reméljük hogy végre nálunk is nagyobb arányokat vesznek a tájszógyűjtések. A nyelvtudomány nagyon hálás lenne, ha nyelvi anyagát is minél előbb közzé tenné, akár külön, akár valamelyik nyelvészeti folyóiratban.

BEKE ÖDÖN.

Wichmann csángó szótára.

Yrjö Wichmanns Wörterbuch des ungarischen Moldauer Nordcsángó- und des Hétfaluer Csángódialektes nebst Grammatikalischen Aufzeichnungen und Texten aus dem Nordcsángódialekt, herausgegeben von *Bálint Csüry* und *Artturi Kannisto*. (Helsinki 1936. Suomalais—ugrilainen Seura.)

Húsz év múlt el azóta, hogy a finn-ugor nyelvtudomány nagy kárára korán elhunyt nyelvtudós, Wichmann Yrjö egy fél évet töltött a moldvai csángók között és gazdag szógyűjteménnyel és nyelvtani anyaggal tért vissza. A gyűjtött anyagot előbb néhány érdekes hangtani tanulmányban

használta fel. A magánhangzók történetével a Nyr-ben (37. k.), a mássalhangzókéval a NyK-ben (37., 38. k.) és a MNy-ben (4. k.) foglalkozott; a FUF-ben pedig (7. k.), csángó nyelvjárásbeli megfigyelései alapján próbálja a fokváltozást a magyarban is kimutatni. Az a hatalmas anyag azonban, amelyet tanulmányútjáról magával hozott, mindeddig kiadatlan maradt. Wichmann halála után nehéz volt a gyűjtött anyagot, amely több ezer cédulán volt feljegyezve és csoportosítva, a kiadás számára rendezni és előkészíteni. Két kitünő nyelvtudósnak, a finn Kannistonak és a magyar Csürynek együttes munkája tette csak lehetségessé,

hogy ez az értékes anyag a magyar nyelvtudomány számára hozzáférhetővé lett. A Finn-ugor Társaság bőkezűségének köszönhetjük, hogy a könyv megjelenhetett.

Wichmannak nagy gyakorlata és tapasztalata volt már a népnyelvi kutatás és gyűjtés terén, midőn a moldvai csángók nyelvének tanulmányozására elindult. Első tanulmányútja (1891—1892 és 1894) a votjákok közé vezette; 1901—1902-ben a zürjének között, 1905—1906-ban a cseremiszek között töltött hosszabb időt. A csángók között főfeladatának a szókincs lehetőleg teljes összegyűjtését tekintette. Oda érkezése után azonnal hozzáfogott a Magyar Tájszótár, Ballagi Teljes Szótára és egy magyar-román szótár segítségével végigmenni az egész magyar szókincsen. Ez a kérdező, szótár segítségével kutató eljárás nem a legjobb módja a népnyelvi szógyűjtésnek. Csak a rendelkezésre álló idő rövidsége és Wichmann nagy tapasztalata és nyelvészeti tudása menti ezt a módszert és védte őt meg az ilyen eljárás mellett könnyen becsúszó tévedésektől. A nyelvtani anyagot is paradigmák lekérdezése és feljegyzése útján gyűjtötte. A feljegyzett szöveg kevés: 179 közmondás és szólás, néhány rejtvény és lakodalmi versikék. A szavakat és szövegeket Wichmann a FUF fonétikus átírása szerint jegyezte fel. Ennek két nehézsége van. Az egyik az, hogy megköveteli a kiejtés legaprólékosabb sajátságainak pontos megfigyelését és feljegyzését azonnal a hallás után. S ha az írás igazán pontos akar lenni, tekintetbe kellene venni az egyéni kiejtés sajátosságait is. Wichmann egyik megalkotója volt ennek a nagyon pon-

tos, de a mellékjelek halmozása következtében bonyolódott írásnak. Természetes, hogy ő nagyon otthonos volt az írás alkalmazásában, de kétséges, s ez a másik nehézség, hogy akik az ő csángó gyűjtését használni akarják, szintén járta-sak-e ennek a fonétikus írásnak olvasásában. Aki finn-ugor nyelvészettel foglalkozik, annak ismernie kell ezt, a mi nyelvtudományi irodalmunkban általánosan használt fonétikus írásmódot. De azok, akik csak magyar nyelvjárástanulmánnyal foglalkoznak, nem tudnak eligazodni ennek az írásmódnak nehézségeiben. A sajtó alá rendező két nyelvtudós nem tehetett egyebet, mint hogy változatlanul bocsátotta sajtó alá az egész anyagot úgy, ahogy Wichmann feljegyezte, azon változtatniok nem volt szabad. A fonétikus írásban közölt címszó felismerését úgy könnyítik meg, hogy mellette közlik az illető szót a köznyelvi írásmód szerint, de a példamondatokat és a szövegeket csakis átírásban közlik. Ép ezért szükséges lett volna ennek a fonétikus írásmódnak magyarázatát is közölni azok számára, akik nem jártasak a finn-ugor nyelvtudomány irodalmában, de szeretnének megismerkedni ezzel a nagyon értékes népnyelvi gyűjtéssel.

BALASSA JÓZSEF.

Széljegyzetek **Wichmann Csángó szótárához.** Wichmann, *Csángó Szótárának* néhány jelentéstani szempontból érdekes adatára vonatkoznak az itt következő megjegyzések. (Az egyes szavakat nem Wichmann fonetikai átírásában, hanem a magyar népnyelvi szövegek szokásos írásával idézzük.)

Szótárunkban azt olvassuk,

hogy a csángók *boboló*-nak mondják a jövendőmondó aszszonyt és *bobol* az, aki kukoricaszemekkel vagy kártyával veti ki a jövendőt. Nyilvánvaló, hogy szavaink a *bob* szó származékai és eredetileg a babbal való búbájoskodást jelentik. Az eredeti babvetés másutt még ma is ismert babona, amint ezt a nagybányai szóláshasonlat is igazolja: *Motyog, mint a babvető boszorkány*. Tolnából pedig ismerjük az ilyen babvető boszorkány motyogását is: *Babot vetettem a Sinai hegyen — kukulj, vakulj!* (Szokásmondások 88).

A *kockár* szónak 'csaló, zsivány, gazember' jelentése is megfigyelni való. A szó nyilván a *kocka* származéka és eredetileg a kockajátékost jelenti; a jelentésváltozás, melyet más területről nem ismerünk, nagyon hasonló a *házsártos* (ered. 'kockajátékos') szavunk jelentésváltozásához. (Szokásmondások 207.)

Az átkozott, gonosz kölyket *csávába való*-nak szidják és azt mondják neki: *mény a csávába* 'eredj a pokolba'. E szólások a közkeletű *benne van csávában* szólással együtt azt a csávát emlegetik, amelyben a timár a bőrt kikészíti; ma már nyilván enyhült a jelentésük, de hajdan ugyancsak kemény szó volt mindegyik, mert hiszen a régi szólás is azt tartja, hogy *nincz oly agh róka, kinek bőre az czáúába nem kerül* (Decsi: Adag. 118), vagyis a 'csáva' csak a halál után következhetik.

A *rëbus* 'rovás' szóról az az érdekes megjegyezni való, hogy a moldvai csángó nyelvjárás egy magyar szónak nem eredeti magyar alakját használja, hanem a magyarból vett oláh szót veszi kölcsön, holott a *rovás*

szó gyökere, a *ró* ige ebben a nyelvjárásban is igen kiterjedt használatú.

Alakjuk és jelentésük miatt egyformán figyelemreméltók e rokonsági viszonyt kifejező szavak: *ös'és* : *ös'éssek* 'Geschwister'; *vére* 'testvér, nővér, Cousin, Vetter'; *vér'és*: *ő v'ellem vér'és* 'er ist mein Cousin'. A *vére* nyilván a *vér* szó 3. sz. birt. személyragos alakja és ebből való továbbképzés a *vérés*; ugyanilyen birt. személyragos alak továbbképzése az *ösés* (< *öse*) is. Ezek a szavak régi idők emlékeiként maradtak meg e nyelvjárásban, amely a viszonylag újabb *tësv'ér* szót is használja. Az *ösés* jelentéstani örököse a hajdani *ösfi* 'testvér' szónak; «*ösösek*», «*ösfiak*», azok akiknek egy *ösük* van; ám ezt az eredetileg 'testvér' jelentésű szót már Molnár Albert szótára 'heres, indigena, domesticus'-nak értelmezi (vö. Nyr 65:3). Ugyancsak már a régiség is jobbra örökösödési, vagyoni jogi vonatkozásban használja az ilyen kifejezéseket: *vérek benne* 'törvényes örökösödési joguk van a birtokhoz', *Almádi-vérek*, *Verecs-vérek* stb. (NySz.). A csángók *ő velem vérés* kifejezést a Székelyföldön így mondják: *ő velem vér* (MTsz).

A régiségben a 'szúr, döf' jelentéssel oly gyakori *gyak* igét szótárunk csak ebben a jelentésben közli: 'immerfort etwas wiederholt sagen, in wiederholten Malen von etwas reden'; az értelmezésből nyilván kimaradt ez: «kellemetlenkedő szándékkal», mert a *gyak* igének ez a jelentése pontosan megfelel a *szurkál*, *bököd*, *nizskál* 'boszszant' jelentésének. Ám még az eredeti jelentésben használt szó igenévi származéka a kerítésből kiálló hegyes karó' jelentésű *gyaka*.

A *sujt* igének az egész magyar nyelvterületen itt van a legszűkebb, még pedig hangutánzó-féle jelentése: 'hajlékony vesszővel csapni, ütni'; a *sujtós* szó értelme pedig 'hajlékony, szívós'. Ez az adat utólag igazolja Horgernek azt az egyébként is meggyőző okfejtését, hogy a *suhog*, *suhint*, *súg* stb. igék meg a *sújt* ige egy családba tartoznak. (MNY. 25:51).

Még a hegedűnek csángó nevééről valamit. Az egész magyar nyelvterületen egy kis madarat hívnak *cinégének*: ott a *cinige* a hegedűnek a neve; *cinigél* 'hegedül', *cinigés* 'hegedős'. Ebből nyilvánvaló, hogy a *cinige* nem szláv jövevény, amint Miklosich véli (Nyr. 11:121), hanem magyar hangutánzó szó és egy feltehető *cineg* igének igenévi származéka; e kikövetkeztetett igéhez hasonlók élnek Dunántúl: *csönög*, *pönög*, *pityeg* stb. Azt hiszem, hangutánzó szó maga a *hegedű* is és nem tartozik finnugor szókészletünkhöz (Munkácsi Nyr. 19:149, NyK 25:257), sem pedig olasz jövevényiszavaink csoportjába (Nyr 22:310). Csakhogy mivel a -g képző olyan jellemző a hangutánzó igékre, a *hegedű* eredeti alakjának is a népi *hedegét* kell tartanunk. KERTÉSZ MANÓ.

Magyar nyelv tudósok utolsó nyugvó helye. Kiegészítő adatok a Rubinyi Mózes fenti című közleményéhez:

A magyar nyelv tudósok közül Debrecenben alusszák örök álmukat:

1. *Lugossy József* — a Cegléd uccai temetőben a temetőcsőz lakával majdnem szemben. Közös síremlék alatt nyugszik rokonaival, Joó Istvánnal és annak feleségével.

A reávonatkozó sírfelirat így hangzik:

Lugossy József

a tudományos academia tagja
a magyar irodalom és keleti
nyelvek tanára
a debreczeni ref. kollégiumban
1812—1884.

2. *Pápay József* — a Hatvan uccai temetőben a bejárat és a temetőcsőzsi lak között az első sorban a második sírhelyen. Fejfáján a fejfákon szokásos következő felírás: A B. F. R. A. Itt nyugszik néhai Dr. Pápay József. Élt 57 évet. Meghalt 1931 Juni. hó 9. Áldás és béke poraira.

KARDOS ALBERT.

Könyvek és folyóiratok.

Kodolányi János: Suomi, a csend országa. Budapest, Csérepfalvi. [A Pesti Naplóban közölt útirajz külön kötetben is megjelent.]

Journal de la Société Finno-ougrienne. XLVIII. A. *Hämäläinen*: Das kultische Wachsfeuer der Mordwinen und Tscheremissen. — *Lehtisalo*: Der Tod und die Wiedergeburt des künftigen Schamanen.

Turán 1936. I—IV. Ünnepi szám a Turáni Társaság negyedszázados jubileuma emlékére. *Bán Aladár*: Az V. finn-ugor kongresszus története. *Sonkoly István*: A mari (csere-misz) szép zenéje.

Kelemen József: Az újabb német nyelvjáráskutatás módszertani eredményei.

Moór Elemér: A község határok alakulása. (A m. kir. Ferenc József Tudományegyetem tudományos közleményei. II. k. 2. f.)

Népünk és Nyelvünk, 1937. 3—4. f.

Moros Ella: Bendegúz «leveske». — *Szabó Kálmán*: A rideg és betyár

szó jelentése Kecskemét multjában. — *Kelemen József*: Egyedem-begyedem... — *Nyíri Antal*: Volt-e jerjünk igealak? — *Erdődi József*: Guba ki!

Vasi Szemle. IV. k. 3. f. *Csaba József*: Néhai Törő Ferenc csákányi takács babonás könyve. — *Kallos Zsigmond*: Regősdalaink rejtélye.

Magyarország a világirodalom-

ban. (Magyarországra vonatkozó idegennyelvű könyveknek és magyar írók idegen nyelvre fordított műveinek jegyzéke.) Az Irodalmi Tájékoztató kiegészítő része.

Új magyar költők. II. Összeállította Makkai László. (A tanítás problémái, szerkeszti *Vajthó László*. 16. szám.) A legifjabb magyar költők — 20 és 30 év közöttiek — antológiája.

NYELVMŰVELÉS

Meddig uralkodott Mátyás király? (1458. I. 24. — 1490. IV. 6.) Erre a kérdésre, aki a magyar történelmet ismeri és aki magyarul tud, csak így felelhet: 32 évig uralkodott, mert 1458 és 1490 között 32 év van. De a magyar rádió bemonatója vagy másképpen ismeri a magyar történelmet, vagy jobban tud magyarul, mert f. évi április 6-án az április 6. napjának történelmi jelentőségéről országgal-világgal azt tudatta, hogy e napon halt meg Mátyás király, *miután 33 éve uralkodott*.

A történettudósok — lehet — elfogadják azt a 72 napot, mellyel Mátyás király uralma meghaladta a 32 évet, egy teljes esztendőnek és így nem kifogásolják a «33 éve» időtartamot, de én a helyes magyarság nevében felszólalok a rádió fenti mondata ellen és felszólalnék akkor is, ha az így hangzott volna: *miután 32 éve uralkodott*.

A helyes magyarság védői már sok év óta küzdünk, de — úgy látszik — még több évig kell küzdenünk az ellen,* hogy egy és ugyanaz az időhatározó ne jelentse a cselekvésnek a kezdetét is, a végét is, hogy az emberek ne beszéljenek és ne írjanak így: 1. Az osztrák kancellár három napja tartózkodott Budapesten s aztán visszautazott. 2. Nem jártunk még tíz perce

sem (a városban) és mintha már tíz napja vándoroltunk volna. (Magyar Hírlap. 1933. IX. 3). Az első mondatbeli időhatározónak helyesen így kell hangzania: három napig; a második mondatbeli két időhatározó pedig nyilván mutatja, hogy az írója nem tudott vagy nem akart különbséget tenni a cselekvés vége, illetőleg tartama és a cselekvés kezdete között, mert mindkettőt azonos szerkezetű időhatározóval fejezte ki.

Nagyon kérjük a rádiót, ne fokozza az időhatározók használatában mutatkozó ezt a zavart, ne sajnálja alkalmazni a kezdetjelentő *óta* névutót és a végjelentő *ig* ragot, mert ha tovább is terjed a birtokviszonyból lett időhatározónak (harminchárom éve, három napja, tíz perce, tíz napja) ilyen zavaros használata, akkor megeshetik, hogy az ár minket, a helyes magyarság védőit is, magával fog sodorni és kezdetről-végről megfeledkezve, mi is így fogunk írni: A nyelvromlás ellen *sok éve* küzdöttünk és még *több éve* hiába fogunk küzdeni. KARDOS ALBERT.

Fakír. A mult század első felében a magyar irodalom is érdeklődéssel fordult a keleti tárgyak felé. Folyóirataink lapjain sűrűn találkozzunk keleties hangulatú elbeszélésekkel, útleírásokkal, városrajzokkal. Minden bizonnyal ennek a romantikus keletiességnek nyomán

* V. ö. «Időhatározók zavara». Balassa-émlékkönyv, 73-7. lp

kaphatott polgárjogot nyelvünkben az arab eredetű *fakír* szó. Szótárainkban nem fordul elő, még az EtSz sem vette föl. Pedig Fáy András egyik elbeszélésében már 1824-ben megtalálható. A szó magyar megfelelői közül (szegény ember, remete, kolduló barát, valóságos vezeklő stb.) Fáy a remete, a világtól elvonult, magányban élő ember értelmében használja. *Érzelgés és Világ folyása* c. levélformában írt történetének grófi szereplője írja: Összel «érzelmimet vizsgálva sugorítván mejjembe, Fakírként bolyongok egyedül — de most a tavasz élesztő párája érzelemközlésre ingerl...» (Kedv-csapongások. Pest. 1824. I. 26. l.) E sorokat már kiszedték, amikor Berzsenyi Dániel egyik költeményében még korábbi adatra találtam. Berzsenyi Fáyéval azonos jelentéstartalommal alkalmazza a szót *Vitkovics Mihályhoz* c. 1815-ben írt költői levelében. Boldogtalannak tartja azt, aki «... csak álma tündérképét kergeti, Mint egy vadonban buidosó fakír.» (B. D. Költői Művei. R. M. K. 39. sz. 249. l.)

ZSOLDOS JENŐ.

Egy rettegésben él. Balassa a Nyr múlt számában (66:20) szóvá tette, hogy helytelenül hibáztatták az *egy*-nek az ilyen kifejezésekben való használatát. Minthogy iskolakönyvekben is láttam már, hogy a szerzők azzal sincsenek tisztában, hogy az *egy* milyen szófaj ebben az esetben, nem árt minél többször hangsúlyozni ennek a kifejezőmódnak tősgyökeres magyar voltát. Kétségtelen, hogy a 'folytonos, csupa' jelentésű *egy* nem határozatlan névelő, hanem számnév, amit kétségtelenül bizonyít a rajta levő hangsúly, hiszen éppen ez különbözteti meg egymástól a különben egyeredetű két szófajt. Az idetartozó példák két csoportba oszthatók, aszerint, amint az *egy* érzéki vagy elvont szónak a jelzője; pl. a) *Egy víz az inge. Egy víz a lábam. Egy vér az arca. Egy seb a feje. Egy sár az ucca. Egy piszok volt az a konyha. Egy gaz a kertjük. Egy virág az udvar. Egy láng lett a földél szempillantás alatt* (Petőfi:

János vitéz). A haza teste mindennütt *egy* sebhely (Tájkép). *Egy út az 'egész táj* (Toldi Szerelme VII. ének). b) *Egy* izgalomban voltam. *Egy* lázban feküdt tegnap óta. *Egy* bú lenne nekik a hosszú öröklét (Petőfi: Szüleim halálára).¹⁾

Az *egy* e használatának eredetiségét bizonyítja a finn nyelv, amelyben egészen hasonló példák vannak: *koko tupa oli yhtä likaa* (partitivus), vagy *yhtenä likana* (essivus) 'az egész szoba egy piszok volt'; *koko katu oli yhtä lokaa v. yhtenä lokana v. yhtenä lokalätäkönä* 'az egész ucca egy sár volt' (lätäkkö 'tócsa, pocséta'); *koko katto oli yhtenä liekinä* 'egy láng volt az egész tető'; *katu oli yhtenä järvenä* 'egy víz (tkp. tó) volt az ucca'; *kasvot ovat yhtenä veriläiskenä* 'egy vér az arca' (läiske 'Klatsch, Klatschen; Geplätscher'); *pöytäliina on yhtenä musteläiskenä* 'egy tinta az abrosz'; *katu oli yhtenä verilätäkönä v. verilammikkona* 'egy vértócsa volt az ucca' (lammikko 'tó, tócsa'); *katu oli yhtenä likamerenä* 'egy sár (tkp. sártenger) volt az ucca'; *kaupunki oli yhtenä tulimerenä* 'egy tűz- v. lángtenger volt a város'; *katto oli yhtenä liekkimerenä* 'egy lángtenger volt a tető'; *puutarha on yhtenä kukkasmerenä* 'egy virág (tkp. v.-tenger) a kert'; — elvont szavakkal: *hänen kasvonsa olivat yhtenä hymynä* 'egy mosoly volt az arca'; *hänen elämänsä oli yhtä tanssia, kärsimystä, puutetta* 'egy tánc, szenvedés, inség volt az élete'; *aviopuolisoitten elämä oli yhtä tappelua* 'a házastársak élete egy verekedés volt'. BEKE ÖDÖN.

Még a helyit is megfújta neki. Olyankor szokták mondani, ha nagyon kedves, ritka vendég járt ott, akit nagyon megbecsültek. Csűrű Szamoshátról közli: *Még a hejjet is mekfújnam: tenyerezen hordoznam, megbecsülém. Még a széket is mekfújják alatta: nagy becsü-*

¹⁾ Az irodalmi példákat már Lehr idézte nagy Toldi-kommentárjában (355, vö. még MNy 7:399).

letben tartják. Az ember azt hinné, hogy ez csak beszéd, amellyel a nagy megtiszteltetést akarják kifejezni. Ha azonban elolvassuk Luby Margitnak A parasztlelet rendje című értékes munkáját, amelyben a szatmármegyei Tunyog és Matolcs életét rajzolja meg, látjuk, hogy ezt szó szerint kell értenünk. A látogatásról szóló részben olvashatjuk: A vendégnek megjelölik, melyik székre üljön, azzal, hogy az asszony azt a széket kötőjével megtörli. Ha férfi kínálja az ülést, azzal, hogy megfogja a széket. Aki nagyon szíves akar lenni az öregebbek közül, az *meg is fújja a széket*. Ha a háziasszony vagy a

lány elmulasztja a széket megtörölni, az nagy illetlenség. Meg is szólják rögtön: «lám milyen piszkos!» Ha azonban a gazda van csak a «házban», vagyis a szobában, az nem törli meg a széket. Méltóságán esnék csorba, ha megtenné. Meg is szólják érte, hogy asszonyi munkába ártja magát. Ha a karos láda le van terítve rongypokróccal, nem kell megtörölni. A megtörlés szertartása csak faulésű ülőalkalmatosságokra vonatkozik. (55). Csúry is írja, hogy a szívesen látott vendégnek széket törölnek s úgy ültetik le. *Még a hejjet is mektürölném* is azt jelenti: a tenyereimen hordoznám, megbecsülném. BEKE ÖDÖN.

MAGYARÁZATOK.

A latin participium imperfectum magyar álképződményei. (V. ö. Nyr. 66:1.) Mindenekelőtt tagadom a *pedant*, *pédant*, *pedante* etimológiáját: olasz **pedare* = *παῖδες* 'nevelni' alaktani szempontból nagyon nehezen elfogadható és nincs is rá adat. A *παῖδες*-től sem vezet út az olasz *pedante*-hoz. En ezért (Archivum Romanicum, 17:412; 1933) az olasz *pedante*-hoz kapcsoltam: *pedone*, *chi va a piedi*, tehát gyalogos, lakáj, aki gazdáját gyalog követi (lat. *pedisequus*, francia *valet de pied*). A *pedante* eredetileg a «Hofmeister», az iskolamesteri és pedánság mellékíze nélkül, amint ezt Huguet is tanítja (*L'évolution des mots depuis le XVIe siècle*, 47. s köv. ll.); az *-ante* végzet mintája *cavalcante* 'lovas'. A 16. században, a művelődés századában azután szatirikusan észrevették a műveltség túlzását és úgy alakult ki a ma szokásos jelentés.

Ami *turbulens*-t (*violentus*) illeti, megjegyzendő, hogy a franciában az *-entus* és *-ens* alakok összekeverése a *turbulemment*, *violemment* határozóképzést hozta létre (**turbulente*-, *violente-ment* helyett). Tobler (Vermischte Beiträge I²) rámutat arra, hogy *violentus*, *opulentus*-nak latin *-ens*-alakjuk is van. Tehát a *virulens*-nek latin támasztéka is van.

Végül az *ornamens*. Bizonyosan hat rá a *corpulentus* > *corpulens* párhuzam, de vajjon nem a francia *ornement* kerülőútján, amely az említett párhuzam hatása alatt **ornamens*-sé visszalatinosított? Mert közélatin **ornamens* nincs és nem is lehet.

(Baltimore.)

SPITZER LEÓ.

Nyelvében él a nemzet. Ennek a gyakran idézett szállóigének legrégebb előfordulását kereste már Tóth Béla is (Szájru! szájra 2. 200 l.) és Tolnai Vilmos (Nyr. 31:61). Ehhez még egy adattal járulhatunk. Tolnai említi, hogy Papp József 1824-ben Örömmünnep címmel kiadta a Magyar Társaság munkálatait s az előszóból idézi: «A nyelv az az eléggé meghálálhatatlan ajándéka az Égnek, a *mellyben minden Nemzet él*». Ugyanennek a könyvnek Előfizetési Jelentésében, a Magyar Kurir 1824 január 20-i számában ezt írja Papp József: «Nyelvünk tanulása szükséges magáért a nyelvért: mert annyi tökéletességgel, mint ez, nem bir sem Olasz, se Német, se Francia, sőt a' Deák nyelv sem: . . . hogy mi értünk magunkért kell tanulnunk: mert minden Nemzet a' nyelvében él és dicséretesebb Nemzeti élete egy Nemzetnek sint, mint a' Magyar-nak . . .» MÜLLER MENYHÉRT.

Élek a gyanúperrel (Nyr. 65:101). E szólás eredetét abban a középkori magyar jogszokásban találtuk meg, hogy a peres felek egyike, hogyha a bírakat elfogultaknak, gyanúsaknak tartotta, ügyének a legfelsőbb bíróság elé terjesztését kérte. Az ilyen perek mindennapos voltának igazolásául arra is rámutattunk, hogy az ügy felterjesztésének megokolására állandó formula alakult ki: «cum in praesentia iudicium suspectorum non sit tutum litigare» (1374): «quia coram iudicibus suspectis non sit tutum causantibus litigare» (1471). Nemrég Madzsar Imre kezembe adta L. Wahrmundnak «Quellen zur Geschichte des römisch-kanonischen Rechtes im Mittelalter» c. munkáját, amelynek két helye is azt bizonyítja, hogy ez a formula, nyilván a peres eljárással együtt, a kánonjogból került a magyar igazságszolgáltatásba. Magister Aegidius formuláskönyvében (13. sz.) ezt olvassuk: «quia periculum est sub suspecto iudice litigare» (1. köt. 5. füz. 5); az ugyancsak 13. századi Martinus de Fano formuláskönyvében pedig ez áll: «quoniam periculosum est sub examine suspecti iudicis litigare» (1. köt. 8. füz. 9). Ha volna jogtörténeti folyóiratunk, ott kellett volna ezt elmondanunk. Ám közvetlenül a kérdéses magyar szólás eredetére vonatkozik az, hogy a *gyanúper* szó latinját, amelyet a hazai emlékekben hiába kerestünk, Martinus de Fano könyvében sikerült megtalálnunk; ebben a formuláskönyvben a gyanús bíró ellen való oltalomkeresésnek *causa suspicionis* a neve (i. h.). Tudván azt, hogy a középkor és újkori hazai latinságban is *causa = per*, a ‚causa suspicionis‘ a magyar *gyanúper* pontos latin megfelelője. KERTÉSZ MANÓ.

Ungon-berken túl van. Van ennek a szólásnak ilyen változata is: *átment Ungon Berken* (Steuer Nyr. 15:150), *bejárta Ungot-Bereget* (Lehr MNy. VII:288), *bejártam érte ungod-berket* (Csüry: Szamosháti Szt.), és ebben általában *Ung* és *Bereg* megyék nevét szoktak látni, de én úgy vélem, hogy ezen szólásnak *Ung* és *Bereg* megyékhez nin-

csen semmi köze. Ha ugyanis *Bereg* megye neve rejlenék a kérdéses két szó másodikában, akkor azt még valahogyan meg lehetne érteni, hogy a megelőző *Ungot* hatása alatt ez is megrövidült, de azt már semmiképen, hogy miért lépett volna a reá hatást gyakorló megelőző *Ung* g hangja ellenére eredeti g-je helyébe k hang: **Ungon-Beregën* > **Ungon-Bergën* > *Ungon-Berkën*! Ez lehetetlen. Nézetem szerint a mai *ungon-berkën* kapcsolat -k- hangja csak annak feltételezésével válik érthetővé, hogy az összetétel utótagja azonos a *berék* szóval. Ez összetétel akkor a következő hasonló jelentésű szólásainkhoz volna csatolható: *hegyën-völgyön túl van, bejárt hegyet-völgyet, árkon-bokron, árkot-bokrot* stb. És ha ez a *berkën* szóalak nem a korábbi *Beregën*-ből lett, akkor persze az *ungon* előtag sem lehet azonos *Ung* vármegye nevének -n ragos alakjával. Hát akkor mi?

A *berék* szó ma már alig mondható köznyelvi szónak, mert jóformán már csak a költői nyelvben használatos, még pedig ‚nemus, Hain, fiatal erdőcske, liget‘ jelentésben, de régebben más jelentése is volt, mégpedig CzF. meghatározása szerint: 1. vizes lapályokat, folyók mellékét ellepő és sűrű bokrokból, tövissekből, vesszőkből álló cserjés erdőcske, 2. ingoványos, náddal, bozóttal buján benőtt lapály. Ez a magyarázata annak, hogy az *illa berek, nádak, erek* szólásban is náddal és vízzel kapcsolatban szerepel a *berék*. Wichmann a *voják ber-gop* ‚Moorpfütze, Sumpflache‘ összetétel előtagjához csatolja és a magy. *berék* szót kicsinyítő képzős alaknak tartja (Ung. Jb. 7:184). Ez is bizonyítja a *berék* szó régi ‚ingoványos, de növényzettel fedett terület‘ jelentését. Ezek után azt hiszem, hogy az *ungon-berkën* összetétel előtagjában is valami hasonló szó rejlik, t. i. az *ingó* szó. Ez a régiségben valóban megtalálható az *ingóberék* összetételben (OkI Sz.) és ez többször is előfordul, ami a két szó kapcsolatának állandó voltát bizonyítja. Ez az *ingó* a vadvizekkel és mocsarakkal borított régi magyar tájnak jellegzetessége lehetett; később az *ingovány* szó lépett az *ingó* helyére (már a XV. sz.-ban, l. Schlägli szójegyzék 750 sz. v. ö. Szily Kálmán MNy. 15:94) és ma már talán a nép nyelvében nincs meg, mert csak a régi tájszótár ismeri: *inkó* ‚ingovány‘.

Korrekturázás közben látom, hogy az Ecsedi-láp környékén az *ingó* szót még

használták a 19. század végén 'libegő, úszó-sziget' jelentésben (Lovassy Sándor: Az Ecsedi-láp és madárvilága fennállása utolsó évtizedeiben Bp. 1931. pp. 31, 32, 33, 39.) Járatos volt még az *ingó-láp* (pp. 30, 35, 36, 41, 47) és az *ingó-kaszáló* megjelölés (p. 33). Miután az Ecsedi-lapot kiszárították, az egykori élet nyelvi emlékei is eltűntek az elmúlt tájformákkal; úgy látszik itt már az *ingó* szó nem él, helyette *libegő-láp*-ot mondanak (Morvay Péter: Ethn. 47:315.). Az Alföldön a Nagymohos az utolsó *ingóláp*, ritka sások fonnak: süppedő, lengő szőnyeget a víztükör fölé... (Berei Soó Rezső, Búvár 3:170.). Azonban a lápi világ már a 18. sz.-ban szűkülni kezdett, mindig kisebb és kisebb területen élt az *ingó* szó és ezzel érthetlenné vált az ország többi lakosa számára.

Eredetileg valószínűleg arról mondták, hogy **ingón-berkén túl van*, aki valahonnan szerencsésen elmenekült. A menekülés útvonalának legveszedelmesebb és legkényelmetlenebb része t. i. az volt, amely ingoványon és süppedékes talajú, sűrű, bokros berkeken vezetett át. Ha ezeken sikerült átvergődni: megkönnyebbülve (vagy esetleg bosszankodva) mondhatták róla, hogy mindenféle *ingón* és *berkén* immár túl van.

Mikor azonban az *ingó* szó 'süppedékes, vizenyős hely' értelemben elavult, akkor a régebbi **ingón-berkén túl van* szólás értelmetlenné vált, ezért könnyen szenvedett hangváltozásokat. Először is az utótag *ë* hangjának hatása alatt az előtag *ó* hangja rövidült meg, aztán a teljesen érthetetlen **ingon-berkén*-ből magánhangzó illeszkedés következtében, *ungon-berken* lett; végül (XVIII. sz.), hogy értelmesítsék, belemagyarították *Ung* és *Bereg* megyék nevét és ezért (legalább Lehr szerint) *bejárta Ungot-Bereget* is mondták.

ERDŐDI JÓZSEF.

Egy-két adat a *rát*, *ránt* és *ráz* kapcsolatához. Erdődi Józsefnek a *rát*, *ránt* és *ráz* igék kapcsolatáról szóló fejtegetését (Nyr 1937. 15. lp.) mindenben aláírom, sőt egy-két adattal próbálom meg is erősíteni. Annak bizonyítására, hogy a *ránt* a *rát*-nak egy *n* hanggal bővült mása, az általa felhozott példáknál találóbbakkal szolgálhatok; ilyen: *kurjogat* (Petőfinél) és *kurjongat*, *zajg*, *zajog* és *zajong*, stb. Erdődi továbbá hosszasan bizo-

nyítja, hogy a *rát*, *ránt* jelentése így fejlődött: 1. *ráz*, *rázogat* → 2. *rázogatva süt* → 3. *kevergetve süt*. Bizonyító példakul említi a konyhából ismert *rántás*-t és *rántott szelet*-et, de elfeledkezik az éppen oly gyakran használt *rántotta* szóról, melynek országszerte, Dunántúl, az Alföldön, a Székelyföldön ez a másik neve: *rátotta*. Én például sokkal többször ettem *rátottá*-t, mint *rántottá*-t.

KARDOS ALBERT.

A közös hadsereg magyar nyelvi emléke az osztrák-németségben. A közös hadseregben szolgált magyar parasztleányok sok német szót vittek haza, a MTsz. tele van velük. Ha azonban a közös hadsereg nyelve német volt is, a Magyarországon szolgáló, tehát évekig hazánkban tartózkodó osztrák katonák is bizonyára fölszedtek magyar szavakat. Ezeknek a nyelvi emlékeknek a gyűjtése nálunk eddig szóba se került, nem tudom, hogy az osztrák nyelvészek törődtek-e vele. Néha osztrák származású íróknál talál az ember adatot, de ezt csak a véletlen hozta felszínre. Werfel *Kleine Verhältnisse* c. 1931-ben megjelent novellájában egy osztrák főhadnagy szerepel, s egy helyen az író a katonasízt beszédjét jellemzi. «Wie schneidig klang es, wenn er einen eigenen Irrtum durch das Wort «herstellt» sogleich widerrief. «Mischung», «Mullatschag», «Durchmarsch», in diesen dunklen Begriffen klirrten Waffen und Champagnergläser». Nem nehéz ráismerni, hogy a *Mullatschag* nem más, mint a magyar *mulatság*.*) Érdemes lenne megvizsgálni, hogy csak a magyar tisztekkel együtt szolgáló, a magyar társaságba bekerült tisztek nyelvére volt-e a magyar nyelvnek hatása, amire éppen Werfel egy másik regénye alapján már régebben rámutattam (Nyr 58:95), vagy eljutott-e egyik-másik magyar szó a hegyes osztrák falukba is. BEKE ÜDÖN.

*) A Magyarországon állomásozó osztrák tisztek használták a *mulatieren* igét is a magyaros mulatozás kifejezésére. *Heute gehen wir mulatieren.* B. J.

Handwritten signature: Erdődi József

Háturja. Kiss Géza nagyértékű ormanysági tájszógyűjteményében fordul elő ez a szó disznó 'hátulja' értelmezéssel. A közölt példa: Öt-tün kéd-é má az idén *háturjos* kapisztát? bizonyítja, hogy itt a disznó orrával van dolgunk, amelynek semmi köze a *hátulja* szóhoz. Az *o-u* hangváltozásra nézve vö. a nyelvjárásban az *orma-urma* szót. Ma csak a disznó orjáról beszélünk, s ez már Calepinusban előfordul (1585): *vinctum — Az orya az diznonak, dizno zold* (MA-nél: *Dizno Oria, Dizno soldor*). Eredetileg azonban nemcsak a disznó hátgerincét jelentette, hanem általánosabb használata volt. Így már a NySz idézi az ÉrdyKből: Egy zeep feyeer kőlykőchke, kynek az *hataa orya* tarka barka volna. *Kőlykőcske* 'kutvakölyök', vö. Calepinusnál: *catellus & catella — Kőlykőtske, kutyotska, catulus — Kőlyök.* A NySzban *agárkölyök, ebkölyök, kopókölyök* összetételeken kívül *oroszlánkőlyök* is van. Murmélius szójegyzékében a testrésznevek közé van sorozva *Spina dorsi — Hata orya* (741). A Schlägli Szójegyzékben szintén a testrésznevek közt még birtokos személyrag nélkül: *spicium (= spina) — hator* (432).

BEKE ÖDÖN.

Cicu. A *cica* származékai és becéző alakjai közt idézi az EtSz ezt az alakváltozatot Kassaiból és Bugátból. Megvan azonban már a Magyar Fűvészkönyvben (1807): «Barka (Amentum). Mikor egy vékony gerintzen feküsznek sűrűn, gyűrűsönn vagy szorosann, vagy a gerintzet kerülgetve, apró pikkelyek, vagy puha hártyák, 's azok alatt a' nemző részek. p. o. Dió, Mogvoró, Káka, Sás. Mikor ezek a pikkelyek puha szőrösök: neveztetnek *Tzitzunak* (Julus)» 27; «barkájának vagy *tzitzujának* szőrei a' magzatnál hosszabbak» (539, kétszer is).

BEKE ÖDÖN.

Félreverik a harangot. CzF. szerint a m. «vész idején rendetlenül, visszasan kongatják.» II. Rákóczi Ferenc leveleiből idézi a NySz: Magával is úgy történt, *félre verték a harangot*, alig szaladhatott. Régen azonban így is mondták: Egy *harangot félén* kezdték *verni*

(TörtT 1883:157, NySz). A NySz értelmezése szerint *félre* 'seitwärts, abseits, weg'; *félén* 'seitwärts'. Kétségtelen, hogy a harang félreverése úgy történt, hogy a harang nyelvét a harangnak csak az egyik oldalához ütötték.

BEKE ÖDÖN.

Tüske. Mindenki tudja, hogy a *tüske* a tövis kicsinyítő képzős alakja, azonban szótáraink a régi és a népnyelvből csak *tövisk* alakot idéznek, *töviske* változat tudtommal egyikben sincs. Egy tréfás versikében a Mátra-vidéken azonban megvan ez is: Kapja a kis kutya, Kiugrik a szaómába; *Töviske* tört a talpába, Ördög bújjon a sarkába! (Nyr 23:284).

BEKE ÖDÖN.

A számnevek ragozásához. Többtagú számokat ma úgy ragozunk, hogy csak az utolsó tagot ragozzuk. A régi nyelvben azonban az egyes tagok külön-külön felvehették az egyes ragokat, pl. Zsendeleket *harminczkét ezret és hat százat* nyolczvannyolcz forinton. Lécz szegeket *kilencz ezert négyszáz hetvenötöt*, tizenkilencz frton, ötven pénzen. Zsendely szegeket *ötvennégy ezret nyolcz százat huszonhatot*, harminczhárom frton hatvannyolcz pénzen (1618, Radv. MCsal. III. 28).

BEKE ÖDÖN.

Kukucskál. Horger szerint ez az ige nem lehet egyéb, mint «a hazai német gyermeknyelvi *kukuk* (ném. irod. *guck-guck*) igének -csál képzős származéka», tehát korábbi *kukucskál*-ból való (MNy 24:272). Ellent mond azonban ennek, hogy a népnyelvben ez ige *kukucsál* és *kukicsál* alakban is előfordul, egy 1637-ből való adatban pedig *kukocsol*: én akkor pedig az ajtónál *kukocsolva* hallgattam (TörtTár 1897:646). A NySz. Heltaiból *kukoczalsz* alakot idéz, de nála, Molnárnál és Faludinál *kakucsál* is előfordul, s a régi irodalomban *kakucsol* és *kakucskál* is használatos. *Kakucs* közellátó jelentésben a Székelyföldről is föl van jegyezve, de Udvarhely megyében ez úgy is hangzik: *kukucsi*. Ez adatok arra vallanak, hogy szavunk első tagjában az *a* volt az eredetibb hang, nem pedig az *u*.

BEKE ÖDÖN.

Cirbolyadió. Munkácsi a vogul *pākw* (*pākw-sam*) szót 'cirbolyamogyoró'-nak értelmezi (VNGy II, 2: 881), s ez nem más, mint a havasi vagy cirbolyafenyő (*Pinus cembra*) ehető magva, mely Márton József szótárában (1803) csak *cirbolyamag*. Patkanov Irtisi-osztják szótárában is *nāgar*, *nāgar* 'cirbolyamogyoró, Zedernuss'. Ennek pontosabb átírású alakja Karjalainen szerint *nāḡar* 'Zedernuss' (némely nyelvjárásban: 'Zederzapfen') OL. 29, Paasonen szerint *nāḡar* 'Zedernuss', finnül: *ketripähkinä* (*pähkinä* 'dió, mogyoró'). Veszelszki (1798) *cirbél-dió* és *fenyő-fa dió* nevét használja: A rajtok termő *czirbél-diók* melegítnek, a héjja jó hurut ellen; ha mezes borban

a' *fenyő-fa diót* iszszák, vagy ugorka maggal öszve-főzik, és úgy iszszák, vizelletet indít (14-15). A' (bojtorján) gyökerét orvoslásra Julius'közepe tájján szedik. Ha ezen gyökérből a' *fenyő-fának diótskáival* öszve-törtt port ... a'vér pökő meg-iszik, a'vér-pökéstől meg-menekedik (87-88). Német neve nemcsak *Zedernuss*, hanem *Zirbelnuss* is, s a *cirbél-dió* nyilván ennek a fordítása. A névmutatóban ezt írja Veszelszki: *Tzirbél fenyő-fa' gyümöltse diója*, s ez az írásmód arra vall, hogy a *cirbél*-t összetételnek tekinti, s második tagjában a *bél* szót látja. Földi Rövid kritikájában (1793) a *Czirbel* alakot használja.

BEKE ÜDÖN.

Renaissance könyvkiadó

Az 1937. évi magyar könyvnapra megjelent:

BALASSA JÓZSEF:

A MAGYAR NYELV ÉLETRAJZA

A könyv tartalma:

Bevezetés: A szavak élete: Szó és gondolkodás. Hány szó van egy nyelvben? A szavak születése és halála. Változások a szó életében. Műveltségtörténet a szavak multjában. A nyelv történeti változásának okai.

I. fejezet. Az ősök: A nyelv eredete. Nyelvcsaládok. A magyar nyelv rokonai. Nyelv és fajrokonosság.

II. fejezet. A család kibontakozik a homályból: A finnugor kor műveltségi állapota. Az új haza felé. A honfoglalás után.

III. fejezet. Az írásba foglalt magyar nyelv legrégebb kora: A magyar nyelv írásba foglalása. A legrégebb írott emlékek. Nyelvük. A Halotti Beszéd. Az Ó-magyar Máriasisiralom.

IV. fejezet. A magyar nyelv a kódexek korában: Mit nevezünk kódexnek? A kódexek írásmódja. Német, olasz és francia szavak átvétele. A kódexek nyelve. Nyelvmutatványok.

V. fejezet. A magyar irodalmi nyelv kialakulása: A könyvnyomtatás és a reformáció. A nyomtatott könyvek helyesírása. Újabb idegen hatások. Az irodalmi nyelv kezdete. Az írók stílusa. A költészet nyelve. Barokk stílus. Az irodalmi nyelv kialakulása. A XVIII. század.

VI. fejezet. A nyelvújítás és ellenszere a népiesség: Érdeklődés a magyar nyelv rokonsága iránt. Révai és Verseghy. A nyelvújítás. A nyelvújítási harc. A nyelvújítás mérlege. A nyelvújítás hatása a költői nyelvre. Az irodalmi népiesség hatása a költői nyelvre. A nyelvújítás hatása a prózai nyelvre. Az új ortológia.

VII. fejezet. A magyar nyelv jelene: A mai költői és prózai nyelv. Helyes magyarság, tiszta magyarság. Népnyelv, nyelvjárások.

Ára a könyvnapon: füzve ... 2 P, kötve ... 3 P

A könyvnap után: füzve ... 3 P, kötve ... 4 P

A kiadóhivatal értesítései.

A Magyar Nyelvőr előfizetési ára egész évre 5 pengő. Külföldi előfizetők számára 6 svájci frank, 40 cseh korona, 160 lei.

Félévi előfizetést nem fogadunk el.

A legközelebbi szám 1937 szeptember havában jelenik meg.

Telefón: 1-222-29.

Postatakarékpénztári számla:

Dr. Balassa József 2560

A MAGYAR NYELVŐR

szerkesztősége és kiadóhivatala
Budapest, V., Klotild ucca 10/A.

STEMMER ÖDÖN

Tudományos és művészeti antikvárium
Budapest, V. Gróf Tisza István ucca 14

M e g j e l e n t :

10. sz. könyvjegyzék

HISTORIA HUNGARICA

I.

a) Magyarország a honfoglalás előtt.

b) A magyarság eredetétől az államalapítás koráig.

II.

Magyarország az államalapítás korától a szatmári békéig.

T A R T A L O M :

<i>Kertész Manó:</i> Régi katonai műszavakról	29
<i>Luby Margit:</i> A pásztoreletről	32
<i>Beke Ödön:</i> Nyelvtudományi munkásság Finnországban	36
<i>Fokos Dávid:</i> Adalék a kétféle magyar e-hang történetéhez	42
<i>Knöpfler László:</i> Forog igénk vogul megfelelője	46
Irodalom: Lükő Gábor: A moldvai csángók. (Beke Ödön.) — Wichmann csángó szótára. (Balassa József.) — Széjegyzetek Wichmann csángó szótárához. (Kertész Manó.) — Magyar nyelv-tudósok utolsó nyugvóhelye. (Kardos Albert.) — Könyvek és folyóiratok.	47
Nyelvművelés: Meddig uralkodott Mátyás király? (Kardos Albert.) — Fakir. (Zsoldos Jenő.) — Egy rettegésben él. (Beke Ödön.) — Még a helyit is megfújta neki. (Beke Ödön.)	53
Magyarozatok: A latin participium imperfectum magyar álképződ-ményei. (Spitzer Leó.) — Nyelvében él a nemzet. (Müller Menyhért.) — Élek a gyanúperrel. (Kertész Manó.) — Ungon-berken túl van. (Erdődi József.) — Egy-két adat a rát, ránt és ráz kapcsolatához. (Kardos Albert.) — A közös hadsereg magyar nyelvi emléke az osztrák némettségben. (Beke Ödön.) — Háturja. (Beke Ödön.) — Cicu. Félreverik a harangot. Tüske. A számnevek ragozásához. Kukucskál. Cirbolyadió. (Beke Ödön.)	55

MAGYAR NYELVŐR

SZARVAS GÁBOR ÉS SIMONYI ZSIGMOND FOLYÓIRATA

Megjelenik havonként
a nagy szünetet kivéve

Felelős szerkesztő és kiadó
BALASSA JÓZSEF

Szerkesztőség és kiadóhivatal
Budapest V.
Klotild ucca 10/A.

AZ ORSZÁGOS NÉPTANULMÁNYI EGYESÜLET HIVATALOS LAPJA

MUNKÁCSI BERNÁT
1860—1937

A magyar nyelvtudományt mérhetetlen veszteség érte: elköltözött az élők sorából Munkácsi Bernát, az összehasonlító finn-ugor és urál-altaji nyelv- és néptudomány nagy mestere, büszkesége.

A nyelvtudománynak rendkívül széles területein, sokféle ágában dolgozott, sok téren volt úttörő és majdnem minden téren maradandót alkotott. A Gondviselés fényes elmével, éles logikával, világos judiciummal, csak kivételes szellemeket jellemző intuícióval ajándékozta meg és ez a fényes tehetsége fáradhatatlan munkakedvvel, törhetetlen energiával, rajongó lelkesedéssel párosulva, tudományának legelső, halhatatlan mesterei közé emelte.

Lelkesedéssel kutatta nemzetünk őstörténetét, mindazt, ami ősi műveltségünkre, nyelvünkre, legrégebb történetünkre fényt deríthet. Elsősorban azt kereste, ami nyelvünkben, műveltségünkben ősi, eredeti, de különös gonddal nyomozta szókincsünknek idegen eredetű elemeit is és kutatásai átvezették a szorosabb nyelvtudomány terén túl a magyar őstörténet és néprajz területeire is. Nyelvünk idegen elemeinek kinyomozásában, idegen népekkel történt régi érintkezések nyomainak felderítésében, a népünket ért legrégebb műveltségghatások megállapításában senki sem volt fáradhatatlanabb és senki sem tudott ezen a téren több és fontosabb eredményeket felmutatni, mint Munkácsi Bernát.

Amit az árja, kaukázusi és bolgár-török műveltség hatás nyelvi emlékeinek felkutatása és ezek segítségével őstörténetünk megvilágítása terén tett, az örök helyet biztosít neki nyelvünk és őstörténetünk nyomozóinak legkiválóbbjai között. De még ezeknél az oly becses kutatásainál is fontosabb az, amit nyelvünk legősibb eredeti elemeinek a kiderítése terén tett, az a felbecsülhetetlen szolgálat, amit a tudománynak a rokon nyelvek, elsősorban a vogul nyelv kincseinek feltárásával, Reguly vogul gyűjtéseinek megfejlesztésével végzett. Munkácsi Bernát Vogul Népköltési Gyűjteménye, Votják Szótára is oly alkotások, melyek hatalmas lépéssel vitték előbbre az összehasonlító magyar és finnugor nyelvtudományt. Ezek a könyvek egyúttal nélkülözhetetlen forrásmunkák, felmérhetetlen értékű kincsesbányák, amelyekhez — amíg lesz finnugor nyelv- és néptudomány — mindig vissza fognak térni; ezek a könyvek örökértékű alapvető munkák, amelyek mindenkor a nyelvtudomány eleven birtokállományához fognak tartozni.

Találóan mondotta egyik legkiválóbb nyelvészünk, hogy évszázadok múlva nyelvtudományunknak ma legragyogóbb nevei is nagyrészt talán csak a történeté lesznek; e fényes nevek a tudomány történetében akkor csak egy-egy — bár jelentős, de addigra mégis bizonyosan túlhaladott — fokozatot fognak jelenteni: de Munkácsi vogul tanulmányútjának eredménye — ez az oly rendkívüli fáradozások, nélkülözések, szenvedések és megfeszített munka árán a tudomány számára meghódított és megmentett anyag — akkor is szilárd, megingathatatlan fundamentum, változatlanul eleven, hatalmas érték lesz.

Nem lehet e helyütt feladatunk, hogy azt a rendkívül széleskörű és oly rendkívül értékes és termékeny munkásságot, mely Munkácsi nevéhez fűződik, részletesebben méltassuk, vagy ennek a munkásságnak akár csak minden irányát bemutassuk. Hiszen hét évvel ezelőtt, mikor a hetvenéves mestert ünnepeltük, mikor tisztelői, barátai, munkatársai és tanítványai a Magyar Nyelvőr ünnepi kötetét, a gazdag tartalmú Munkácsi-émlékkönyvet nyújtották át neki hódolatuk jeléül, végigtekintettünk Munkácsi Bernátnak addigi pályáján, mellyel dicsőséget szerzett magának, tudományának, nemzetének.¹

De akkor még reménnyel és bizakodással néztünk a jövőbe. Akkor még joggal remélhettük, hogy ez a jövő meghozza Mun-

¹ L. Nyr. 59:33—58.

kácsi készülő és tervbevett munkáinak, elsősorban várva-várt Vogul Szótárának elkészültét, megjelenését. Joggal remélhettük, hogy meg tudja valósítani többi tervét is: megírja a Vogul Népköltési Gyűjtemény III. és IV. kötetéhez tartozó magyarázatokat, jegyzeteket, sajtó alá rendezi votják hadifoglyok ajkáról feljegyzett, nyelvi és tárgyi szempontból is igen becses votják szövegeit, megjelenteti ugyanezen hadifogolytanulmányainak folyamán gyűjtött votják szótári anyagát, kiadja hadifogolytanulmányainak másik gyümölcsét: oszét szójegyzékét.

Joggal bizakodhattunk, joggal reménykedhettünk. Hiszen örömmel láthattuk, hogy a kiváló tudós mily fiatalos erővel, bámulatba ejtő töretlen munkakedvvel dolgozik vogul és votják munkáin. Boldogan figyelhettük, hogyan halad a munka és mármár bizonyosra vettük, hogy a Gondviselés kegyelme még legalább néhány évet ajándékoz Munkácsi Bernátnak, hogy ezeket a munkáit be is tudja fejezni.

De fájdalom, a toll immár örökre kihullt Munkácsi Bernát kezéből!

Most már másokra vár az a kegyeletes kötelesség, hogy — ha nem is a halhatatlan mester nagy tudásával, de legalább az ő dicső emlékéhez méltó buzgólkodással, elmélyedéssel, szeretettel és lelkeséggel iparkodjanak a félbemaradt munkákat befejezni és a tudomány számára megmenteni, hozzáférhetővé tenni.

Nagy a magyar nyelvtudománynak és etnológiának a gyásza. Budenz József méltó tanítványát, az összehasonlító magyar nyelvtudománynak egyik legnagyobb mesterét, egyik legragyogóbb képességű, egyik legsokoldalúbb művelőjét ragadta el a halál. De még nagyobb a mi gyászunk, tisztelőinek, barátainak, munkatársainak, tanítványainak a gyásza. Mi Munkácsi Bernátban nemcsak a nagy tudóst és szellemi vezérünket veszítettük el, akinek Setälä szavai szerint (Nyr. 59:62) «a tények, az okulás és eszmekeltés tén» oly kimondhatatlanul sokat köszönhetünk; mi a melegszívű, hűséges, nemesgondolkodású, jó ember elvesztését is siratjuk, akihez oly nagy tisztelettel és szeretettel ragaszkodtunk és akinek emlékére alkalmazni akarjuk azokat az általunk is mélyen átértett szavakat, amelyekkel ő áldozott felejthetetlen nagy mestere, Budenz József emlékének (Bp. Szemle 149:161): Meg nem fogyatkozik, valameddig élünk, az ő nevének áldása ajkunkon és tiszteletének érzése szívünkben!

CSATA, PORTYA.

Írta: Kertész Manó.

Csata szavunk nyilván a 'csapat, kisebb portyázó csapat' jelentésű szl. *četa* magyar mása; az Etymologiai Szótár tüzetes cikkben foglalkozik a régi magyar hadiéletnek e jellemző szavával és ismerteti minden jelentését; ám a becses cikk téved a jelentések felsorolásának sorrendjében: a helyesen elsőnek vett 'cohors, schar, truppe' jelentés után a másodiknak a 'proelium, schlacht', harmadiknak pedig a 'parvum proelium, scharmützel' jelentést veszi, holott kétségtelen, hogy ez a szó századokon keresztül csak kisebb portyázó csapatot és portyázó csapatok vívta kisebb ütközetet jelent és használata 'proelium, schlacht' értelemben nincsen kétszáz esztendő.

Érdemes e szó régi használatát és jelentésfejlődését már csak azért is megvizsgáljunk, hogy ezzel kapcsolatban *portya* szavunk feltűnése is megvilágosodjék. A *csata*, *csatáz* a 16. században az úgynevezett békeidők szava; béke, «frigy» van török és magyar között, de azért egyik fél sem nyughatik, a végvárak vitézei szüntelen mozgásban vannak, hogy a közeli ellenségben kárt tegyenek, főképpen pedig, hogy zsákmányt szerezzenek. Egy-egy végvár, néha több közeli végvár helyőrségének részei alkotják a *csatát*, amelynek *csatázásai* miatt annyi panasz hangzik el török és magyar részen egyaránt; nem nagy létszámúak ezek a csaták: 100–200 emberből állnak, a 400 főnyi már egészen ritka. A *csatának* 'zsákmányszerző, portyázó kis csapat' és 'portyázók kis ütközete' jelentése a hajdani török-magyar panaszokból egészen világos: «Feyer varrol *ket török* elesert megion volt, kire az bözpöremi *ciata* eyel rea talalt, egiketh három loual vittek el» (Bud. Bas. Lev. 1:200); «az komaromiaknak tatayaknak *czvatayok* sem eyel sem nappal meg nem szwnik» (uo. 70); kiknek *ciataiok ragadozasok* sem eyel sem nappal meg nem szwnik» (uo. 73); «a' *czata* te idedben soha meg nem zwnt, nem is zwnik hanem menten megen minden fele» (uo. 350); az saruariak vivariak *zazan ciatara* möntenek uolt» (uo. 169); «vgian ezön egri kapitan... Barciay Janosth lovaggal zazlokkal *zaznal többet* fölkezitötte és *ciatara* wldötte (uo. 189). A *csatázás* rokon valami a rablással, fosztogatással, leshányással, mert hiszen a panaszok többnyire úgy szólnak, hogy a kapitány «niluanvalo *czataszasra* és *toluaylasra*» adott szabadságot (uo. 32), hogy «az... *csatazasok ragadozasok varak ala zaguldasok*» meg nem szűnnek (uo. 132), vagy hogy nincsen szünete «az nagj *cyataszasanak vt alasnak les haniásoknak*» (uo. 41); a kapitányok «csatára küldték» embereiket (uo. 496), vagy «csatát bocsátottak» (uo. 408). Hogy mennyire sajátságos magyar harci alakulat és magyar harcolási mód volt még az egész 17. századon keresztül a *csata*, azt a *csataképpen* terminus technicus is igazolja: «ezek [tatárok, kozákok, lengyelek] beütének Erdélybe egy *csataképen* és egynehány falut ott elégetének, elrablának» (Illésházi, MonScript. 7:79);

«ha a Capitányoknak volt-e hírével és ha ő akarattából mentek-é el *csataképpen* arra az útra?» (Hadtört. Közl. 12:88, 1612-ből); «az hadakban expediáltam *csataképpen* mind lovast, gyalogot» (Thököly, Mon. Script. 23:22, 1689-ből). A fejlett német katonai nyelv sem talál rá német műszót, hanem e gerillacsapatokról és harcaikról így beszél: «die gestrige *Tschatta* ist zu 300 Pferd stark» (Takáts, MNy. 2:131). Hogy a *csata* hajdan kicsi létszámú katonai alakulat és annak fegyveres küzdelme, a nagy ütközet pedig a *harc*, azt az ilyen szembeállítás is mutatja: «azonközbe à Magyaroc mind *czatáznak* és *hartzolnac* vala a Czászár népevel» (HeltKrón. 36); mikor valami nem ismért ellenséggel vagyon hadakozásunk, az kinek hire rettenetes, nem kell az olyannal mindjárt *megharcolni*... hanem alkalmatosságot kell keresni *apró csatákra*» (Zrinyi: HadtudM. 344). Kisorosz, lengyel és szlovén nyelvtörténeti ismeret nélkül is bizvást állíthatjuk, hogy szavunk még a török-magyar küzdelmek során került ezekbe a nyelvekbe; a 'vorposten, lauer, überfall, hinterhalt' jelentés (EtSz.) ezt kétségtelenül igazolja.

A 18. század elején kezdik szavunkat 'nagyobb ütközet' jelentésben használni. Bottyán János levelében a soproni ütközetről szólva, elmondja, hogy ott 339 horvátot és 60 németet levágtak és sok tisztet elfogtak; «azon *csatán* Budacski, karlóczi generalissagból való vice-colonellus elveszett főbb tisztekkel együtt — német sok esett sebbe» (ArchRák. 9:437). Ezrek harca volt, ahol a sebesültek és foglyok mellett 400 csak a halottak száma. Ocskay és Esterházy ezredeinek célszerűtlen fehér mundérja miatt panaszkodik az egyik kuruc főtiszt: «ha valahol találkozik *csatánk* velek — mundérra nézve eleget rontanak meg az enyimekből is» (uo. 9:540); ez az esetleges csata is egész ezredek küzdelme lenne. Babocsay Izsáknak 1700 tájáról való Fata Tarczaliensia c. emlékirata is a 'györkei *csatának* boldogtalan kimeneteléről»-ról szól (Rumy: Mon. 1:45). Hogy nagyobb ütközetet is jelenthet már a *csata*, mutatja egy 1743-ból való kis hadi műszótárunk értelmezése is: «*Action*: viadal, harc, ütközet, *csaté-paté* v. *portai csata*» (Muz. Hung. Duod. 6); 100 esztendővel azelőtt még azt mondták volna: «*csaté-paté* vagy *csata*»; ám szerzőnk korában a *csata* szó már csak a 'portai' jelzővel jelent egészen kicsiny ütközetet. Ez a 'portai' annak a *porta*, *portya* szónak a származéka, amely *csata* szavunkat eredeti jelentésében felváltja. Ám azért, ha mai értelemben vett csatáról van szó, azt szótárunk szerzője még nem nevezi *csatának*, hanem idegen szavakkal él: «General-Feld-Marschall a' *bataillákon*, *treffenekben*, *hartzokon* a' bal szárnyát vezeti.» Az új jelentés végleges kialakulása és a 18. század közepe tájának nyelvi tudata szempontjából sokat mondanak az 1746-ból való Khevenhüller-féle utasításoknak ezek a fordulatai: »a' méll-útban lévő *tsata* avagy *viaskodásrul*» (HadtörtKözl. 15:498); «a *tsata* vagy *hartzban*» (uo. 17:464); egyéb helyeken a *csatáz* és a *viaskodik* szó váltakozva fordul elő: «azonnal mind a' két-szárnya *tsatáz*...

az ellenséggel *viaskodnak* (uo. 15:449). A nemesi felkelés 1809-i szabályzatában aztán a *csata* szó hivatalosan is végkép azt jelenti, amit ma értünk rajta: «valaki magát a' *csata* alól el akarná vonni, az olyan tüstént levágattasson» (LovReg. 102); «a' *csata* után minden százados kapitány megvizsgálja, hány vitéz és ló esett el» (uo. 110). Összetételek már a 18. század végén szavunknak ezt a jelentését mutatják: *csatapiacz*, *csatahely* (1792), *csatamező* (1793), *csatarend* (1801, NyUSz); ám ezért megfigyelni való, hogy ez utóbbi fogalmat a Hazai Tudósítások 1807. évfolyama váltakozva így fejezi ki: *ütközeti rend*, *hadi rend* és végül *tsatarend* (Simai, Nyr. 44:110).

Thököly felkelése idején kezdi *csata*, *csatáz*, *csatázó* szavainkat egész régi jelentéskörükben a *porta* szó *portás*, *portáz*, *portázás* származékaival felváltani. Ez a *porta*, melynek *t*-je csak később jésül (*portya*, *portyáz*), természetesen semmi kapcsolatban sincsen a latin *portával*; egészen más *portások*ról beszél Esterházy Miklós nádor 1630-ban és másokról Thököly 59 esztendővel később. Mikor Esterházy elrendeli, hogy «mindgiart az *portas* louasokat fel wltetvén oda küldhesse az houa mi rendellwk» (MTört-Tár 8:52), akkor a vármegyékre kapuk szerint kivetett katonaságról van szó, amint később maga Esterházy is világosan «az *portak-tol ualo louasok*»-ról beszél (uo.). Ám a régi 'csata' vitézei azok a *portások*, akikről ezt mondja Thököly: «A *portásim*, kiket két felé is küldtettem, megérkeztenek, nyelveket is hoztanak» (MonScript. 23:19). Ez a *portás* ennek az egészen más *porta* szónak a származéka: «Ibraim agát ... negyedfélszáz lovassal újobban *portára* elküldtettem» (uo. 34). Bármekkora hangtani nehézsége van is Melich magyarázatának (DOLw; Balassa, Nyr. 29:419), mégis kétségtelen, hogy ez a *porta* szavunk a német katonai nyelv *partei* (és nem *partie*) szavának magyar mása.

A Grimm-féle szótárnak a *partei*re vonatkozó értelezése tökéletesen egyezik a magyar *portá* fogalmával: «eine kleine heeresabteilung, besonders eine vom hauptheer wirkende streifschär, sowie der streifzug selbst». A már említett katonai műszótárunk a *partei* szót a magyar *portával* értelmezi: «*Parthey porta*: bizonyos számú ellenségre kiütő csatázó vitézség». A német *partei* a Rákóczi-kor magyar harcainak emlékeiben is előkerül: «Gestern ist unser ausgeschickhtes *Hussarn-Parthey* à 200 Pferd starckh zuruckh alhier angelangt» (ArchRák. 9:129). A *partie*, *porta* latino-sított alakja *partia* volt: «*Portázások: partiarum exmissio*» (Rákóczi Reg. I lap). Szavunk eredeti alakja megmarad az egész 18. századon át: «Ha valaki *portára* küldetik» (HadtörtKözl. 16:265 1722-ből); «két s három százból álló *porták*» (Éble: Károlyi Ferenc 1:287); «eledelkeresésre, *portákra* rendeltetett» (Fáber: HadiEmb-Okt. 114, 1759-ből); «*portás hartz*» (Házi és Üti Új Kalend. 1771); *portázni* (BSzD. 1:65, 1784-ből). A *ty*-vel való alakok Márton József 1803-ból való szótárában: «streifen: *portyázni*, streiferey: *portyá-*

zás»;¹ de azért még az 1809-ből való Lovasság Regulamentuma is ezt írja: «portázni: karakoliren».

A *porta* (*portya*) szó feltűnésének magyarázatául nem elégedhetünk meg pusztán annak a megállapításával, hogy a 17. század közepétől fogva az idegen katonai műszavaknak egész áradata özönlí el nyelvünket. E szó feltűnése nyilván szoros kapcsolatban van a *csata* jelentésváltozásával és mindkettő a magyar hadászat gyökeres átalakulásával. A mindennapos végvári küzdelmek megszűnnek és a magyar katonaság a nagy létszámú közös csapat-testekbe olvad. A végvárak jobbára csak viszonylag kis csapatoknak leshányó, zsákmányszerző hadivállalkozását ismerték: ez volt az ő 'csatá'-juk; ám bármily kicsi volt a létszám, a *csata* mindig egy egész, önálló hadrakelt alakulatnak vállalkozását jelentette. Az új katonai szervezetben ezek a harcba bocsátkozó önálló alakulatok nagyon megnőnek, tehát a *csata* is mind nagyobb ütközetté lesz. A régi *csata* és az ezt felváltó *porta* (*portya*) jelentése eszerint csak látszólag egyezik olyan tökéletesen: a *csatában* régen is az egész alakulat vett részt, míg a *porta* etimonja szerint is csak 'rész', a nagyon megnövekedett harcoló tömegeknek külön feladattal megbízott része.

ADALÉKOK SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOKHOZ.

Írta: Fokos Dávid.

1. Ezúttal, egyúttal.

Régen azt, hogy 'kétszer', 'harmadszor', így is mondták: *két úttal* 'bis, duabus vicibus', *harmad úttal* 'tertia vice' stb. (l. NySz. 3:868, Simonyi MHat. 1:388, 452). Ma már csak ezek a szólások használatosak: *ezúttal*, *egyúttal*.

Az *út* szó használata ezekben a szólásokban természetesnek látszik. Elegendő, ha a következő példákra utalunk: *egy úttal két munkát vinni végben*; *eljöve harmad úttal* (NySz.); *egy úttal ezt is elvégeztem* 'azon egy ízben, a többivel egyszerre' CzF. 6:639; *jelentettem, hogy Bécsbe szándékozom, és ezen úttal Pápát is reményilem meglátni* (l. MHat. id. h.); — *két úttal esik nyavalyában, eb is megharapja, meg nem házasodhatik* (uo.); — *három uton kezdee istennec irgalmassagát kernie* (NySz. 3:867).

Annál feltűnőbb, hogy Simonyi ezekben szláv hatást látott. Die ung. Sprache c. könyvének 80. lapján, ahol idegen hatásokról beszél, ezt írja: „Zu ung. *ez-úttal* 'dies-mal' (wörtlich 'mit diesem

¹ A NySz.-nak a BékOkl-ból és KecskTört-ből való *portya*, *portyás* adatai hibásak.

Weg'; *út* 'Weg'), *öt-úttal* 'fünf-mal' vgl. slov. *ta pot, pet potov* (*pot* 'Weg'); *semmi úttal* 'auf keine Weise' (bei Faludi und anderen): slov. *po nobenem potu* usw.⁴

Simonyi azonban megfeledezett arról, hogy ugyanilyen szerkezetet ismer szláv nyelveken kívül a törökség is, sőt más nyelvek is. A törökségben az 'út' jelentésű *jol* szóval pl. ótörök: *alty-joly* 'hatszor' (Thoms. Orkh. II. E 28), anat. *bi jol* 'egyszer' (Räsänen SUS. Aik. 41:58), karacsáj *bir džolda* 'einmal, zusammen', *bu džol* 'diesmal' (Pröhle KSz. 10:149), balkár *bir zol* 'einmal', *o zol* 'damals, bei der Gelegenheit', *ekinci zol* 'zum zweitenmale' (uo. 15:274), oszm. (Radl.) *bir jolu* 'einmal', *ol jolu* 'diesesmal' stb. Vö. még oszm. *ne jolda* 'mi módon' (Kúnos Oszm. Nyelvk. 167), csag. *bir jolj* 'valamely úton, módon' (Abuska 33) stb.; l. még Radloff 3:429.

De nemcsak *jol*, hanem más 'út' jelentésű szó is előfordul ilyen alkalmazásban a törökségben; pl. oszm. *bu säfär* 'diesesmal', *kač säfär* 'wievielmal?' (Radl. 4:504; *säfär* 'die Reise, die Expedition, die Kampagne'), *bu sefer* 'ezúttal, ez egyszer' (Kúnos 239); vö. még balkár *bir izdan* 'auf einmal, zugleich' (Pröhle KSz. 15:226; *iz* 'Spur; Art und Weise; Weg, Umstände, Einzelheiten' uo.). (Vö. Radl. 1:1536.)

Hivatkozhatunk finnugor és indogermán analógiákra is. A fin *n erä* szó jelentése Renvall szerint 'iter in loca remota venatus l. piscatus gratia' (bár alapjelentése 'fogás, zsákmány; Fang, Beute'; l. Setälä Nyr. 59:61) és '-szer' is: *yksi erä* 'egyszer, egy ízben', *yksin erin* 'egyúttal', *kaksin erin* 'két ízben', *joka erä v. erällä* 'mindenikyszer' (Szinnyei), 'quoque itinere i. e. quaque vice' (Renvall). És gondoljunk arra, hogy *semmi úttal* németül nemcsak 'auf keine Weise', hanem 'keineswegs' is. Hasonlóan mondhatja az olasz *quattro volte quattro, tre volte tre* ('négyyszer négy', 'háromszor három') helyett így is: *quattro via quattro, tre via tre* (l. pl. Zingarelli Vocabolario 1691. l.; *via* 'út').¹

Ezúttal, egyúttal stb. szólásainkban tehát természetes jelentésfejlődéssel van dolgunk, olyan fejlődéssel, amely a magyarban más nyelvek hasonló jelentésfejlődésétől függetlenül ment végbe.

2. Hadsereg.

Erről a szavunkról Kertész Manó (a Magyar Katonai Szemle 1934. évi júniusi számában) kimutatta, hogy csak a 19. században alakult a régebbi *hadi sereg* kifejezésből. Érdekes azonban, hogy egészen hasonló magyarázó összetétel (amikor t. i. két rokon-

¹ A héber *pa'am* szóról (pl. *šālōš p'āmim* 'háromszor' Exod. 23. 17) tudjuk, hogy ez az alkalmazása az eredetibb 'Tritt, Schritt; lépés' jelentésre megy vissza (l. Gesenius). 'Ezúttal' a jelentése a *zōlh hapa'am*-nak Gen. 2, 23, éppígy a *bapa'am hazzōlh*-nak Exod. 8, 28 („ezúttal is megkeményíté az ő szívét“ Károli), 9, 14 („ezúttal minden csapásomat reá bocsátom a te szívedre“).

értelmű szó egy egységes fogalom kifejezésére szolgál) a török-ségben és a mongolban is használatos, mégpedig éppen a *sereg* szóval mint utótaggal (*sereg* szavunk tudvalevőleg török eredetű). Müllernél (Uigurica II:69) a következő kifejezést olvassuk: *adyn-larnyng süüsin čärikin* 'der übrigen Heer und Truppe', azaz: 'a többiek hadát-seregét' (*sü* 'das Heer' Radloff 4:794); ugyanott (Uigurica II. 74): *alyu türlüg şyn čäriklärdä* 'aller Arten von Heeren und Truppen'. Hasonló összetételt látunk a kalmük-mongolban is: *emnl tserig* 'Armee' (Ramstedt 121 b), ahol *emnl* jelentése 'Kriegerschar', *tserig*-é pedig 'Kriegsheer, Kriegsmann; Truppen'.

3. Lóhalálában.

Lóhalálában fut vagy *nyargal* az, aki „úgy fut, hogy a ló is belé veszne“, vagy „úgy nyargal, hogy kidől belé a ló“ (Szabó Ernő Nyr. 23:162), vagyis olyan sebességgel rohan, amilyennel „a lovat mintegy halálra hajtják“ (CzF. 3:1525). Így mondja már Kónyi: *ló halálban sietett az udvarhoz* (l. NySz. 1:1270).

Hasonló szólást ismer a mongol nyelv is. Ramstedt kalmük szótárában (198 a) a következő kifejezést találjuk: *mörnä üküün xurdär* 'soviel das Pferd laufen kann', szószerint: 'lóhalála gyorsasággal'.

4. Tenger.

Tenger szavunk valóságos melléknévvé vált és ebben az alkalmazásában „tömekeket, számtalant, roppant nagyot, sokat, terjedelműt jelent“ (Lehr: Toldi 112; l. még Toldi Estéje 276; vö. még Munkácsi KSz. 6:380); pl. *összegyül a tenger néző* (T. E.), *tenger virág nyílik tarkán körülötte* (Petőfi: János vitéz). Ugyanígy már régi nyelvünkben is, pl. *kikről egyenkint szolni tenger dolog volna* (Born: Evang. ; l. NySz. 3:561).

Ugyanezt az érdekes jelentésfejlődést látjuk a mongolban. A kalmük *dalā*, *dalā* jelentése 'Meer, Ozean, grosses Gewässer', de 'sehr viel, zahllos, endlos' is (l. Ramstedt 73 b); pl. *nandu mörn dalā* 'ich habe sehr viele Pferde, genug Pferde' uo., tkp. 'nekem lovam tenger(nyi) van'; *mal ger dalā bolnä* 'Haus und Gut habe ich in Überfluss' (Ramst. Kalm. Sprachpr. 156), 'Haus und Habe sind gross und reichlich' uo. Vö. *bajyrin dalā* 'sehr grosse Freude' (Ramst. 73 b), tkp. 'örömekek tengere'. (Vö. még Radloff 3:1045, 879.)

A MTsz. példáiban: *tē minálunk ezen a tenger napon egy kérésztül-szalmát sē tészél* 'egész istenadta nap' (Abaúj m.); *egész tengely éccaka is mesét* 'egész álló éjszaka' (Mátra vid.) — a *tenger* szó jelentése 'nagy, hosszú' (mint a mongolban 'endlos; végtelen'); vö. Tompa Mihály Bosnyák Zsófiájában: *ott töltvén a nagy éjszakát; egész nagy éjszakán aludt*.

5 Vasorrú bába.

A vasorrú bábát, népmeséinknek ezt a sokat emlegetett alakját, — úgy látszik — az obi-ugor néphit is ismeri. Az osztják népköltészetben szerepel egy *kirt-ńat ım₃*, *waχ-ńat ım₃* (Paas.-Donner 762. sz.). A kifejezést Paasonen nem fordítja le, csak ennyit jegyez meg róla: „der Sprachmeister vermutet, dass *k.-ń.* 'grossnasig' bedeutet“. Paasonen egyben utal a vog. *kirt-ńolp-ekwä-re*, a „fácánkacsa orrú asszony“-ra. Az osztják kifejezés második tagja világosan érthető; jelentése: „vasorr(ú) anyó“. Ha mármost figyelembe vesszük az obi-ugor népköltészet jól ismert parallelizmusát (vö. Munkácsi Vog. Népk. Gy. 1:040 s kk., Karjalainen: Die Religion der Jugra-Völker 2:303, 308 stb.), bizonyosra vehetjük, hogy a szólás első tagja, a *kirt-ńat* csakis a második tagbéli *waχ-ńat* kifejezéssel rokonértelmű elnevezés lehet. És valóban egyébkor a *waχ* 'vas' szóval szemben a parallel kifejezésben nem *kirt*, hanem annál gyakrabban a hozzá igen hasonló alakú, ugyancsak 'vas' jelentésű *kart* szó szerepel (elsősorban a kondai nyelvjárásban, amelyből a szóban forgó kifejezés is származik, mégpedig szintén csak a népköltészet nyelvében); pl. *kart sēyar waχ sēyar ı̄m t̄aj̄tn₃* (Paas.-Donner 665. sz.) 'vas-lánc, vas-lánc (v. érc-lánc) jó végén'. Hasonlóan Patkanovnál is egy közép-kondai hőseknél: *kart ńōgo, vāχ ńōgot* 'das eiserne, metallene Fleisch' (Patk. 2:38). De az északi-osztjában is: *kart'-sir āl̄r̄m k̄alttal, voχ-sir āl̄r̄m k̄alttal* 'a vas láncom jeles végét visszatartja, az ezüst láncom jeles végét visszatartja' (Pápay ONGy. 227); *kart' norpi ār p̄teu... voχ norpi ār p̄teu* 'vas fogantyús sok üstünk, ezüst fogantyús sok üstünk' (uo. 156-7; a *voχ* szó jelentése Pápaynál 'ezüst' v. 'réz').

Ezek után, a párhuzamos *waχ-ńat* kifejezést véve figyelembe, alig gondolhatunk arra, hogy a *kirt-ńat* jelentése „fácánkacsa -orr“ lehetne (a hasonlat alapja is nehezen érthető), hanem mindenképpen valószínűnek kell tartanunk, hogy a (valószínűleg zürjén eredetű) *kirt* szó tkp. a *kart* szóval azonos (a szóra és a magánhangzók viszonyára vonatkozólag vö. Karjalainen OL. 3, 22, 163, 211-2, 235 és különösen 209-210). A szó a köznyelvben elavult (láttuk, hogy már csak a népköltészetben használatos), így értelme elhomályosult, és ma a vasorrú bába *kirt-ńat* nevére csak sejtjük, hogy „nagy-orrú“-t jelenthet.¹

¹ A *kirt* szó zürjén eredetével kapcsolatban természetesen felmerül az a kérdés, hogy az egész *kirt[-ńat]* 'vasorrú' képzet nem a zürjénből való átvétel-e. Ebből a szempontból fontosak azok az adatok, amelyek a *kert* szerepét zürjén mithikai alakok elnevezésében igazolják. Így tudjuk, hogy a Pecsora vidékén az erdei ördögnek v. manónak a neve *kert-pińa* 'ein Eisenzahn (d. h. ein Waldgeist)' Wichm. Syrj. Volksd. 111, *kert-pińajasis* 'die Eisenzähne' uo. (l. még FUF. 16:263). Vö. még *kert-ajka* 'Vas-apó' alakját is; l. Nyr. 60:75. — Persze a vogul-osztják néphit is tud „vas“-szemű, vastestű, vasmellű szellemekről; l. Karjalainen Die Religion der Jugra-Völker 2:372, 376.

Nyilván ezzel a most tárgyalt osztják *kirt-űat* kifejezéssel van dolgunk a vogul *kirt-űolp-űkwű* 'fácánkacsa-orrú asszony' (Munkácsi Vog. Népk. 1:18-20) névben. Erről a gonoszlelkű, veszedelmes boszorkányról, akinek fürdőkamrája rézből való, fürdőkamrabeli lombseprűi pedig vasból készültek (uo. 2:084-5), Munkácsi megállapítja, hogy „ez a mi vasorrú bábánk mása: veszedelmes szörnyeteg, ki a háza tájékára került ifjút izzó rézkamrában akarja megsütni, s midőn ez a szándéka nem sikerül, elzárja vendégét, majd menekülése alkalmával utána repül, úgy hogy emez csak táltosparipájának bölcs tanácsaival élve, képes a nagy bajból szabadulni“ (uo. 0287. 1.).

De miért „fácánkacsa-orrú“ ez a vasorrú bába? A vogul *kirt(-űol)* az osztják *kirt(-űat)* átvétele, a vogulban pedig van egy hasonló szó: Ahlqv. *kirdj*, *kirten* 'anas acuta', Kannisto (Vok. 161) *kirti*, *kirtij* stb. ua. (L. még Munkácsi 4:37, Trócsányi NyK. 39:443.) Minthogy a *kirt* szót nem értették (hiszen magában az átadó osztják nyelvben is elhomályosult a szó jelentése), ezzel a *kirti* madárnévvel kapcsolták össze a szót és így lett a „vasorrú“ asszonyból „fácánkacsa-orrú“ asszony. A *kirt* szó eredeti 'vas' jelentésére annál kevésbbé gondolhatott a vogul, mint-hogy ebben a nyelvben a vas neve (amely — mint tudjuk — a magyar *kard* szónak felel meg): É. *kēr*, K. P. *kēr*, T. *kār* (l. Munkácsi ÁKE. 391).

Erdekes, hogy a kalmük-mongol néphit vasorrú bábája *rezorru* (v. *rezcsörű*) „ein altes Weib mit kupfernem Schnabel und Rehbockschmalbeinen“ (Ramstedt: Kalm. Sprachproben 195. l.; vö. uo. 148. l.).

EGY EPE JELENTÉSŰ RÉGI MAGYAR SZÓ.

írta: Beke Ödön.

Homoním vagy hasonló alakú szavaknak nevezzük az olyan szavakat, amelyeknek alakja hasonló vagy egyforma, de jelentése különböző. Azonban tulajdonképp a homoním szavaknak két fajtáját kellene megkülönböztetnünk. Sok szónak van több jelentése, s azért mégsem tarthatjuk őket homoním szavaknak, mert világos a különféle jelentéseknek az összefüggése. Ilyen pl. a *hét* számnév és a *hét* 'Woche', a *nap* 'Sonne' és a *nap* 'Tag'. Igazi homoním szók csak azok, amelyeknek különböző eredete bizonyos, pl. *él* 'Schneide' és *élni* 'leben', *fél* 'halb' und *félni* 'fürchten', *ér* 'Ader' és *érni* 'anrühren, reifen', *fal* 'Wand' és *falni* 'fressen', *hal* 'Fisch' és *halni* 'sterben', *vár* 'Burg' és *várni* 'warten', *ék* 'Keil' és *ék* 'Zier'. Azonban csak olyan szavakat kellene igazi homonimáknak tekintenünk, amelyeknek származása teljesen világos, mert rokonalakúaknak látszó szavak a kutatás folyamán azonos eredetűeknek bizonyulhatnak. Ilyen pl. a *csipke* szó. Ma így nevezik a vadrózsát és bogyóját, valamint a ruhadíszot. A CzF. és a NySz. egy címszó alatt tárgyalja mindkét szót minden megokolás nélkül, az EtSz. viszont megnyugtató etimológia híján különválasztja őket. Ha azonban tudjuk, hogy eredetileg a *csipkebokor* azt jelentette 'tüskebokor', vagyis nem egy határozott cserje neve volt, hanem bármiféle tuskés cserjéé, s hogy a *csipke* a székelyeknél

ma is azt jelenti 'tüske, tövis',¹ akkor már megértjük a ruhadíszot jelentő *csipke* szóval való kapcsolatát, mert ennek is hegyes végei vannak. Hasonló jelentés-fejlődés más európai nyelvben is kimutatható. A német *Spitze* jelentése 'csipke és 'csúcs, hegye vminek', s azonos a *spitz* 'hegyes, szúrós' melléknévvvel. Valószínűleg ennek az átvétele az olasz *pizzo* 'vminek a hegye; kecskeszakáll; csipke'. Azután spanyol *punta* (< latin *puncta*) 'vminek a hegye' és *puntilla* 'csipke'; francia *point* (< latin *punctum* 'szúrás') 1. 'szúrás, (oldal)nyílallás'; 2. 'öltés'; 3. 'hímzés, csipke', *points d'Alençon, de Venise* 'alançonai, velencei csipke'; *dentelle* (< latin *denticulus* < *dens* 'fog') 'csipke, csipkemű'; *d. à l'aiguille, de point* 'varrott csipke', *d. anglaise* 'pamutcsipke', *d. de Bruxelles* 'brüsszeli csipke'; *dentelure* 'kerék, fűrész foga, csipkézet (falon)'; olasz *merlo* (< latin *moerulus* < *moerus, murus* 'fal') 'Zinne, Spitze auf den Mauern', *merli della corona* 'die Zacken an einer Krone'; 'Spitze, Kante von Seide etc.'; *merletto* 'eine kleine Zinne auf Mauern, Türmen; eine Spitze, Kante von Zwirn etc.'; *merlatura* 'Verzierung mit Zinnen an Mauern; Auszackung; Verzierung mit Zacken, Spitzen, Kanten nach Spitzenart'; német *Kante* 'szél, él, szegély; perem, párkány, kiálló vég; csipke'; *geklöppelte Kanten* 'vert csipke'.

Ilyen eset a *sár* is. A NySz. három címszó alatt tárgyalja. Ma már csak egy *sár* szavunk van, amelynek jelentése 'Kot'. A 'sárga' jelentésű *sár* csak összetételekben fordul elő (*sárarany, sárgyík, sártök, sárvirág*). Mindkét szó régi bolgártörök jövevény; az átadó nyelvben külön alakjuk volt, s csak a magyarban estek egybe. Nem ismerjük azonban az 'epe' jelentésű 3. *sár* szó eredetét. Az a kérdés tehát, hogy ebben az esetben külön szóval van-e dolgunk, vagy talán azonos az említett két *sár* szó valamelyikével.

Tudjuk, hogy maga az *epe* is régi magyar szó, s megvan a legtöbb rokon nyelvben. A Besztercei és Schlägli Szójegyzék nem közli, de Murelius, Calepinus, Szikszai Fabricius szótáraiban már megtaláljuk a latin *fel* értelmezéseként.² Calepinusnál *sár* cholera és bilis. Az utóbbi értelmezése még: *tagokban folyó neduesség*. MA (1604) a bilis-t ugyanígy értelmezi, de nála 'epe' is, a cholera csak *sár*, az 1621-i kiadásban: *Sár, az ember testében*, PP-nál *Epe sár*.³ A latinban nem teljesen azonos fogalom a *fel* és a *bilis*. A *fel* Georges szerint az 'epéhólyag az epével együtt', a *bilis* pedig csak az 'epévadék'. A latin *cholera* Georges szerint 'epe; sárgaság', de a görögben *χολέρα* 'hányásban és hasmenésben nyilvánuló betegség'. Calepinus fogalmazásában: Cholera morbi genus est: in quo et vomitus et deiectio simul fiunt. Ugyanígy találjuk eltorzítva a 16. sz. első felében irt Gyöngyösi Szótártöredékben: Cholera morbigenus est: in qua et vomitus et deiectio sumum fiunt *Saar*. A *cholera* az általános vélemény szerint a görög *χόλος, χολή* 'epe' származéka, azonban Passow nagy szótára szerint a *χολέρα* eredeti jelentése 'eine Dachrinne, durch welche das Regenwasser abfließt', s a *χολάς* 'Eingeweide, Gedärm' szóval függ össze. Mint érdekességet említem, hogy a komárommegyei Szenden a kolerabetegség neve *epékórság* egy tréfás népdalban: Itt van már a *kolera, epékórság* nyavalya (MNGy. 1:315).

A *sár* tehát eredetileg betegségnév volt, s a legrégebb adatot erre a jelentésre Jakubovich idézte egy 1400 körül irt latin nyelvű oklevélből: *medicamentum pro infirmitatibus vlgo Razih et Saar* (MNY. 17:27). Nézetem szerint a *sár* betegségnév azonos a 'sárga' jelentésű *sár* melléknévvvel. A Gyöngyösi Szótártöredékben *Cholericus Saar Szinn Ember*, MA-nél (1604) *Kit az Sár bant*. *Biliosus Kiben soc Sar vagyon, avagy, tagokban folyo nedves(s)eg igen soc*. PP-nál *Bile suffusi Sár penisz emberek*. *Cachectus Rosz beteges, Sár penyisz, Senyvedt ember*.

¹ Vö. Pesti Gábor meséiből: Kapa egy *chypke*hez, mely az ew teneryt igen meg serte ees által gyakra (szurá) NySz.

² A NySz. szerint Molnár Albertnél a *sár* jelentése *fel*, én azonban a *fel* címszó alatt nála is az *epe* értelmezést találtam, hasonlóképp Pápai Párizs-zótárában is.

³ A népnyelvben *epesár* 'kihányt, keserű gyomornedv' (Tiszadob MTsz. Szamoshat Csúry).

Felle suffusus *Kinn a' sárgaság vagyon*. Felvinczinél is: *A sár penész vérű haragra hirtelen másoknál előbb vágy* (1694, NySz.). Szamosháton ma is mondják: *Ojam mint a sárpenész 'sápadt, betegesszínű, halovány'* (Csűry). A borsodmegyei Sajószentpéteren az ilyen ember neve *sárga-bélű* (MTsz.). Comenius szerint A lép hozzá vonzza a *sárt* avagy az ember testében való *sárga vért*: bilem seu choleram. Egy 1658-i adatban *Sárga sár vagy cholera*. Tyukodi Mártonnál: *A kiket a sárga sár bánt* (1641, NySz.). Már Jakubovich rámutatott, hogy ez a betegség a *sárgaság*, melyet az orvostudomány ma is a latin *icterus*, görög *ικτερος* néven nevez. Ugyanez a latin neve a *sármány* nevű madárnak (*Emberiza citrinella*), melynek a látása Plinius szerint a *sárgaságtól megszabadítja az embert*. A *sárgaság* név is megvan Calepinusnál az *icteros*, *aurigo* és *luror* értelmezéseként. Az ÉrdyK-ben is olvashatjuk: *Az arany zömön való sárgaságoth meg vygazt* (azaz 'meggyógyít' NySz.). Kecskeméti Ötvösmesterségében *sárga betegség*, MA-nél (1604) *Ictericus Az kin az Sargasag vagy(o)n*, *Icteria Sargasag, Sar nyavalya*. Fontos az 1621-i kiadásban szereplő *Sári-nyavalya* változat, mert a *sári* kétségkívül annyi, mint 'sárga'. A *Sáritőc* *Colocynthis* (MA 1604) a népnyelvben is *sáritők* és *sártők*, s a *sárvirág*-nak is van *sárvirág* változata. Csík és Kisküküllő megyében a *sárvíz* is 'epe, epesar' (MTsz.). Comeniusnál *sárgaság avagy sár víz* (NySz.). MA-nél (1604) *Kibén soc sárvíz vagyon* *Biliosus, Cholericus*. Szikszai Fabriciusnál: *Auriginosus, Ictericus, — Kinek az saar víz minden testet el futlya*. De itt a mai vizibetegség is *sárvíz*: *Hydropisis vel Hydrops — Sár víz betegség, víz korság*. Kiskúnhalason, Tiszadobon 'a testen támadt kelésben v. hólyagban levő vagy sebből kiszivárgó s á r g á s nedv'. Cegléden azt mondják: *Úgy megverte, hogy a sárvíz is elfutotta*: vizes hólyagok támadtak a testen (MTsz.). PP-nál: *Flemen, Flegmen Lábnak feltörése az erős utazás miatt, a melyből sár-víz foly-ki*. A Szamosháton a *sárvíz* 'sérülés következtében előálló lázas betegség a jószágnál' (Csűry).

A néphit szerint Szamosháton kétféle *sárgaság* van: *fekele sárgaság* és *sárga sárgaság*.⁴ A fekete *sárgaság* a veszedelmesebbik, abban többnyire elpusztul az ember (Csűry). Ez a hit már nagyon régi. Kecskeméti írja Ötvösmesterségében: *Az armenius kő igen jó sárga betegség és fekele sár ellen* (NySz.). Már a hippokratesi orvostudományban szó van *sárga* és *fekele* epéről, s ettől függ a kolerikus és melankólikus vérmérséklet. MA-nél (1621): *Bilis atra szomorito fekele epe az testben*, PP-nál *Szomorító fekele epe, Sár a' testben, Melánkolia*. Az 1592-i Cisióban: *A melancholicusokat az az fekele sárral bővelkedőket szomorúknac és nehéz erkölcsűeknecc mongyuc* (NySz.). MA-nél (1604): *Melancholia Nehezkedvőség. Emberben nehezkedv indito gonosz fekele nedvesseg. Melancholicus Kinecc testiben sok fekele Epe vagyon, kimiat kesereg és Komorkedvő Eszelyössis gyakorta*. Az ókor görög orvosai a néha sötétebb, néha világosabb színű váladékból kétféle epére következtettek. Ma már tudjuk, hogy az epe a máj elválasztása következtében jön létre. A váladék a májból az epehólyagba jut, ahol megsűrűsödik, és sötétebb lesz. Étkezés után az emésztés elősegítésére az epehólyag kiürül és az epe a bélbe jut. Ha azonban valami zavar pl. gyulladás, epekő, rákos megbetegedés stb. következtében az epehólyag nem tud kiürülni, tehát az epe nem tud a bélbe jutni, a májban tovább képződő epe a vérbe kerül, megfesti a szervezetet, s láthatóvá lesz a szem ínhártyáját fedő kötőhártyán, s a bőrön mindenütt. Ha az elzáródás ideiglenes, s néhány hét alatt megszűnik, akkor az epe fölhalmozódása nem oly nagyfokú, s a *sárgaság* enyhébb, a bőr színe világos szalmasárga színű lesz. Ha ellenben az elzárás hosszabb ideig tart vagy változatlan, akkor az epe fölhalmozódása folytán a *sárgaság* nagyobb fokú, s a bőr színe sötétzöldes sárgává válik. Ezt ma is *icterus melasnak*, *fekele sárgaságnak* nevezik.

A régi *sár* szó tehát régen tkp. nem epét jelentett, hanem *sárgaságot*, s így azonos a *sárga* jelentésű *sár* szóval. Ez a *sár*, mint tudjuk, régi török jövevényszavaink közé tartozik, s a szóban forgó jelentés is kimutatható az átadó nyelvekből: kún (CCum.) *sari, sare, sarou* 'flavus; bilosum sputum'; mongol (Kow.) *šira, šara* 'jaune; la bile'. — Vö. kalmük (Ramstedt) *šar^e* 'gelb'; s. *usŋ*

⁴ Göcsejben is különbséget tesznek *sárgaság* és *fekele sárgaság* közt (Gönczi 306, 308).

1. 'geschmolzenes Schneewasser, gelbliches Wasser'; 2. 'eiteriges Wasser; Rheumatismus (der auf Wasser in den Gliedern beruhen soll)'; 3. 'Molkenwasser (beim Käsebereiten,; (*usq* 'Wasser').

A legtöbb indogermán nyelvben is összeügg az 'epe' neve a 'sárga' színnévvel; pl. ném. *Galle* (ófn. ószász *galla*, németalf. *gal*, angolsz. *gealla*, óészaki *gall*) 'epe' ~ ném. *gelb* (kfn. *gël*, ófn. *gëlo*, gen. *gëlves*, ószász *gëlo*, angolsz. *geolo*, németalf. *geel*) 'sárga'; óizlandi *gall* 'epe, méreg' ~ *gulr* 'sárga'; latin *fel* 'epe' ~ *helvus* 'mézszínű'; idetartozik még, s egyben igazolja az *f* ~ *h* hangmegfelelést (*h*)*olus*, *folus* 'zöldség, káposzta'; avesztai *zāra* 'epe' ~ *zaray-* 'sárga, sárgás, aranyszínű', *zairita* 'sárga, fakósárga', *zaranya-* 'arany'; lett *žults*, litván *tulžis* (< **žultis*, hangátvetéssel) 'epe' ~ lett *zēlts* 'arany', keleti litv. *želtas* 'aranyból való'; óegyh. szláv *zъrbъ* 'epe' ~ *zlato*, orosz *zóloto*, bolgár, szlovén, cseh *zlato*, szerb-horv. *zláto*, lengyel *złoto* 'arany'; orosz *zolotój*, szlov. *zlát*, cseh *zlatý*, lengyel *złoty* 'aranyból való'; óegyh. szl. *žlъtъ*, or. *žolъbъ*, szlov. *žolč*, bolg. *žlъčka*, szbhorv. *žuč*, cseh *žluč*, lengy. *zójc* 'epe' ~ óegyh. szl. *žltъtъ*, or. *žoltyj*, szlov. *žolt*, szbhorv. *žút*, cseh *žlutý*, lengy. *zójty* 'sárga' (Walde-Pokorny).

A sárgaságban szenvedő ember bőrének színe a szalmasárgától a sötétzöldes sárgáig a legkülönbözőbb árnyalatú lehet, s így érthető, hogy nemcsak a 'sárga'. hanem a 'zöld' színnév is összefügghet az 'epe' névvel; pl. görög *χόλος*, *χολή* 'epe' ~ *χλωρός* 'halványzöld, zöldessárga, triss, erős'; lett *žults*, litván *tulžis* 'epe' ~ lett *zaiš*, litv. *žūlias*, porosz *saligan* 'zöld', lett *zēlu*, *zēlt*, litv. *želiu*, *žėliau* 'zöldül' (Walde-Pokorny).

A vogulban az 'epe' jelentésű FL *boš'ram*, AL *baš'erm*, *kbaš'erm*, DV *boš'ärm*, ÉVK *kbaš'er'm*, AK *baš'erəm* (Kannisto WogVok. 112) szónak 'zöldessárga' jelentése is van (Munkácsi VNGy. 2 : 724; a szövegben 'sárga': *ājkālā puŋkā šūlītīmā vošrēmī' jēmīəm* 'örege megöszülve sárgává lett' 299). A szó az osztjakban is megvan a nyelvjárások egy részében 'epe', más részében 'keserű' jelentéssel: O *uošrēm*, Kaz *uošre'm*, Ni *uoš'em* (hangátvetéssel) 'epe', VK *uoš'ri'm*, Vj *uoš'ri*, Trj *uoš'irēm*, ED *uāD'erēm* 'keserű' (Karjalainen OL 48). Hasonlóképpen jelenthet a vogulban a 'vér' jelentésű szó 'vörös'-et is: TJ TČ *ūr*, P *βūrR*, AL *ūr*, *ōr* 'vér; vörös', ÉV *ūr* (ritka) 'vér', FL *βij'R*, So *βijr* 'vörös'; TJ TČ *ūraraf*, P *βūrorok*, AL *ōrarok* 'vörösbor'; TJ TČ *ūr oššār* 'vörös róka'; P *βūr auš* 'vörös ló', FL *βijrpuŋk* 'vörösfejű' (kutyanév); So *βijrpāsij'* 'nagyon fiatal rénszarvasborjú'; FL *βijrpiltup* 'vörösarcú'; *βijr nērRy* 'roter Ocker'. Ezen a magyar *vér*-rel egyező szón kívül van a vogulban még egy 'vér' jelentésű szó, s ennek szintén van 'vörös' jelentése: AK *kēlp*, KK *kēlp*, FK *kēlp*, ÉV *kēāp*, DV *kēlp*, FL *kēlp*, So *kēlB* 'vér; vörös'; AK *kēlpōrʃ*, FL *kēlp βinā* 'vörösbor'; AK *kēlp tōr*, KK *kēlp tōr* 'vörös kendő'; AK *kēlpārji* 'punakukkainen putki'; ÉV *kēāp ofšš'ar*, DV *kēlp āfšš'er* 'vörös róka'; So *kēlp lē.ŋn* 'vörös nyári mokus'; *kēlpāyi* 'vörösleány' (vörös tehén neve); *kēlppil* 'vörös ribiszke' (Kannisto szíves közlése).

Ezek után visszatérhetünk a NySz. felfogásához, hogy a *sárlík* (BSzabó) ige a 'sárga' jelentésű *sár* melléknév származéka, s olyan képzés, mint *kéklik*, *piroslik*, *fehérlík* stb. Ide tartozik a székely *sárhólik*, *sárhatik* (vö. TMNy. 458).⁵ A régi nyelvben gyakoribb volt: Hagyok szeribe *sárható* kanczát kilenczet (1829, ÉrdMuz. 16 : 319). Azok ydeyen *meg Sarhottak woll* (1549, LevKözl. 7 : 255); *sárhodik* (Szabolics m. TMNy. 457), *sarhudik* (Hegyalja, Kassai 4 : 275, Miskolczi 1702 NySz.), *Sarrodas*, *Sarodas* (1549, LevKözl. 7 : 255).⁶

⁵ Vö. Beke, NNy. 6 : 195.

⁶ A Szamosháton *sárhátnék* 'párosodhatnék'; a nyelvérzék nyilván igei alapszót érez benne *-hat hel* képzővel.

MUNKÁCSI BERNÁT HALÁLA ÉS TEMETÉSE.

A nagy tudós halálának híre váratlanul ért bennünket. Hiszen életének úgyszólván utolsó pillanatáig dolgozott. Még néhány nappal halála előtt a 77 éves agg tudós, kedves csütörtöki társaságában készülő munkáiról, terveiről beszélt. Élete utolsó napján, 1937 szeptember 21-én, délelőtt még templomban volt, onnan kevéssel déli 1 óra előtt hazatérve fáradtan karosszékébe ült és — örök álmra húnnya le szemét: szívbénulás hallgattatta el örökre nemes szívének dobogását. A temetés szeptember 23-án ment végbe. A M. Tud. Akadémia képviselőjében Kúnos Ignác búcsúztatta, felekezete, elsősorban a pesti izr. hitközség nevében, melynek 40 éven át volt tanfelügyelője, Hevesi Simon főrabbi, Stern Samu elnök, Dési Géza, Rosenák Miksa előljárók méltatták Munkácsi Bernát érdemeit, a munkatársak, az Orsz. Néptanulmányi Egyesület, a tisztelők és tanítványok mély gyászát Fokos Dávid tolmácsolta, a legfiatalabb tanítványok nevében Knöpfler László beszélt.

Az Orsz. Néptanulmányi Egyesület, melynek a Megboldogult tiszteleti tagja volt, gyászjelentést adott ki Munkácsi Bernát elhunytáról és egyúttal elhatározta, hogy emlékülésben méltatja azokat a soha el nem muló érdemeket, amelyeket Munkácsi Bernát a magyar nyelv- és néptudomány terén szerzett.

A Magyar Nyelvőr is egyik legnagyobb büszkeségét és egyik leghűségesebb munkatársát vesztette el Munkácsi Bernátban, aki 1879-től 1937-ig, a 8. évfolyamtól a 66.-ig, majdnem hat évtizeden át az értékes tanulmányok egész sorát közölte folyóiratunkban. Utolsó cikkének, a tanítványi kegyelettel írt «Budenz-ereklyék»-nek befejezése ez évi jan.-februári havi füzetünkben jelent meg.

Alább közöljük a temetésen elhangzott beszédek közül Kúnos Ignác, Fokos Dávid és Knöpfler László búcsúbeszédét.

Kúnos Ignác beszéde.

Munkácsi Bernát, a magyar összehasonlító nyelvészet egyik legkimagaslóbb képviselője és fáradhatatlan, lelkes munkása, nekem kebelbeli barátom és osztályosom, kidőlt az élők sorából. Az ősi magyar multakat kutató tudós elméjének világító fénye sötétbe borult, a magyar szókincs homályos eredetének egyik feltárója örök tétlenségre szenderedett. — Nemzeti és tudósi feladatoknak volt lángoló lelkű apostola, aki a magyar nyelv eredetének hosszú századokon át vajudó kutatását és megfejtését tette munkás élete feladatává és aki teljes ifjúságát küzdelmes utazások igájába hajtotta, hogy az oroszföldi rokon finn-ugor népek nyelvét, népi és hitéleti sajátosságait, népköltési hagyományait tegye hosszú esztendőik kutatásának tárgyává. — Szívós akaraterejének, lobogó lelkesedésének mily emberfölötti nehézségekkel kellett megküzdenie, hogy szentté magasztosult célját megközelíthesse, hogy

ismeretlen ködös területeknek még ismeretlenebb forrásait felkutassa és megmentse. — Reguly Antalnak, Hunfalvy Pálnak, főkép pedig rajongásig szeretett mesterének, Budenz Józsefnek, vállalta nyelvkutató és eredetnyomozó törekvéseit, hogy világosságot derítsen a magyar nyelvnek eleddig még megfejtetlen problémáira. Nyelvünk ugor eredetének teljes megvilágítását az ő nyelvi és néprajzi feljegyzései hozták dülőre és ő aknáztta ki többféle rétegeződésű nyelvkincsünk ugor, török-tatár és árja-kaukázusi elemeit, a mélyekbe látó tudós lelkiismeretességével, az éleselméjűség boncoló erejével és a magyar érzés lángoló szeretetével. Mindmegannyi szőfejtése egy-egy értékes adalékává lett a régi magyar közműveltségnek és ősi hitéletnek. Korszakos fejtegetéseiben és alapvető tanulmányaiban tépelődve kereste a rejtekes igazságokat és évek kutatásainak eredménye a világraszóló ugor époszi énekek felfedezése, melyekből a legkáprázatosabb és legköltőibb szinpompában és sajátos nyelvezetben bontakozik elő az ugor ősiségnek mitológiája. Magyar tudós volt Munkácsi Bernát, aki hazája legnemzetibb tudományának, a magyar nyelv és rokonnyelvek kutatásának szentelte egész életét és aki még utolsó éveiben is, már-már roskadozó testtel, de elméjének teljes világosságával, szolgálta hivatott feladatát. Szinte munka közben hullott ki a toll gyengülő kezeiből. Az a tudós toll, amely tudományos igazságokat derített fel, amellyel a hazai nyelv tudomány-épületének állította fel ércnél maradandóbb pilléreit. A Magyar Tudományos Akadémia koszorúja pedig, mely ravatalodat ékesíti, jelképe akar lenni a nagy megbecsülésnek, mellyel fényes és küzdelmes pályafutásodat mindvégig istápolta és amellyel a magyar nyelvtudomány lelkes és eredményekben oly gazdag munkásának fejezi ki hálás elismerését. Legyen emlékezeted mindenha példaadó és munkára serkentő. Isten irgalmas jósága ragyogja be mennyei utadat.

Fokos Dávid beszéde.

Szeretett drága Mesterünk!

Hogy mit jelentett a Te neved a tudományban és magyar nemzetünknek és mit jelentettél a zsidó vallásoktatás ügyének, a magyar zsidóságnak: elmondották, elzokogták már ravatalodnál.

Hogy munkásságod a finn-ugor és urál-altaji nyelvtudományban és a magyar őstörténeti kutatások terén korszakos volt, hogy kevés tudósnek adatott meg, hogy a Tiedhez hasonló, kivételes tehetséggel, nagy felkészültséggel és elhivatottsággal, intuícióval, lelkes, fáradhatatlan munkakedvvel kutasson a nyelvtudomány és etnológia terén, hogy mily mély nyomokat hagyott a Te rajongó hazaszeretettől vezetett, hatalmas életmunkád a tudomány történetében, hogy úttörő voltál tudományunk számos területén: tudja, vallja és hirdeti a Magyar Tudományos Akadémia, amelynek ren-

des tagja voltál és amely a Te munkásságodat a nagy jutalommal tüntette ki és hirdeti az a sok tudományos intézet és társaság, mely büszke arra, hogy Téged tiszteleti tagjai közé számíthatott.

Mérhetetlen veszteséget jelent a Te távozásod tudományunk, vallásoktatásunk számára. De ki méri fel a mi veszteségünket: tanítványaid és munkatársaid fájdalmát! Évtizedeken keresztül meríthettünk a Te nagy tudásod kimeríthetetlen tárházából, évtizedeken keresztül irányítottál, vezettél tudományos kutatásainkban, szóval és tettel támogattál, segítettél, évtizedeken keresztül csodálhattuk bölcsességedet és fenkölt gondolkodásodat és érezhetük a te nemes szíved melegét, szeretetét. Ha tudományos kérdésekben kétségeink voltak: Hozzád fordultunk és Te segítségünkre voltál éles ítélőképességeddel, rengeteg tudásoddal. Ha az élet küzdelmeiben csalódás ért, ha megsebeztek szívünket, ha kishitűek lettünk: ott állottál mellettünk, vigasztaltál, bátorítottál, erősítettél mély hiteddel, bölcs élettapasztalataiddal és meleg szeretetteddel.

Minden tehetséget, minden becsületes törekvést megbecsültél, felkaroltál. Nemes szíveddel, rajongó hivatásszereteteddel nemcsak hivatott vezérünk, hanem csodált példaképünk is voltál a tudománynak és az oktatásnak szolgálatában egyaránt.

És most búcsúznunk kell Tőled. Búcsúztak Tőled a hitközség vallásoktatói, tanári és tanítói testületei, búcsúznak Tőled tanítványaid, munkatársaid, búcsúzik Tőled a Te csütörtöki társaságod, amely óh jaj, mily szomorú csütörtökre ébredt. Itt állunk koporsódnál, hogy megköszönjük Neked azt, amit nekünk jelentettél, amit értünk tettél, hogy megköszönjük Neked, hogy dicsőséget szereztél nemzetünknek, dicsőséget árasztottál zsidóságunkra, hogy megköszönjük Neked, hogy életünket szebbé tetted, mert egy ideál megvalósulását mutattad nekünk: a hazáját, nemzetét, vallását és tudományát rajongóan szerető igazi tudós és nemes férfi ideálját.

És itt állok én, aki úgy szerettelek, mint fiú szereti az édesatyját. 32 év küzdelmeiben, munkájában, bánatában és örömeiben nem volt ember, aki hűségesebben állott volna mellettem, mint Te. Attól a pillanattól kezdve, mikor mint fiatal egyetemi hallgató, tudományos kérdésben útbaigazítást, tanácsot kértem Tőled, szeretetedbe fogadtál és vezettél, támogattál. És bepillantást engedted oly szép családi életedbe is, ahol a meleg szeretetnek, mély istenhitnek és vallásosságnak emeltél oltárt.

Szeretett mesterünk! Te a tudmányszeretet, hazaszeretet, vallásos lélek, nemeslelkűség és hűség mintaképe! Fáj, kimondhatatlanul fáj, hogy többet nem leszel velünk, nem állsz mellettünk, de szent emléked el fog kísérni bennünket életünk utolsó pillanatáig, utolsó lehelletéig. Szeretett tanítónk, Te hűséges, Te jó, bölcs mesterünk, Munkácsi Bernát, Isten veled!

Knöpfler László beszéde:

Mint Munkácsi Bernátnak sorban és rangban utolsó tanítványa búcsúzom el a halhatatlan Mestertől. Tanítás volt lelkének egyenessége, minden elejtett szava, tudós elméjének minden velünk közölt gondolata. Így tanítványa volt sok, itt a sírjánál álló idősebb tanár, ma már nem egy országos és európai hírű tudós. De megértette azt is, hogy az ő szellemi magassága felé lassan vezet az út és a több mint fél évszázaddal idősebb tudós baráti együttérzéssel és érdeklődéssel tudta szemlélni és egyengetni immár két esztendő óta egy fiatal kezdő botorkálását is. Halála előtt két órával írta a levelezőlapot, hogy a mai látogatásomat várja. Drága tanár úr, én eljöttem az utolsó órára. Eljöttem elbúcsúzni. Megszűnt a közös munka Veled mint földi emberrel, de szavaid még fülemben csengenek. Nem válthattad már minden gyönyörű tudományos álmodat valóra és azt mondtad: összehordottam a téglákat, de tudom, hogy nem építhetem már fel a nagy épületet. Nem hittem el, nem akartuk elhinni és százszor is elismételtük, hogy most az egyszer, nagy Mester, Te tévedsz.

Ó, bár adna Isten erőt azoknak, akik e gyémánttéglákat érintik, hogy belőlük a Mesternek minden földi síremléknél maradandóbb emléket emelhessenek. A Tőled tanult hittel nyugszunk meg az Isten akaratában. Isten Veled!

*

Az Országos Néptanulmányi Egyesület a következő gyászjelentést küldötte a magyar és finnugor nyelvtudomány iránt érdeklődő külföldi tudósoknak és tudományos intézményeknek:

LA SOCIÉTÉ POUR LES ÉTUDES ETHNOLOGIQUES a la douleur de vous faire part de la perte irréparable qu'elle vient d'éprouver en la personne de

BERNARD MUNKÁCSI

son membre d'honneur, décédé à Budapest le 21 septembre 1937, à l'âge de 78 ans.

Explorateur et linguiste, le grand savant qui vient de nous quitter s'est acquis des mérites impérissables tant dans le domaine de l'ethnologie que dans ceux de la linguistique hongroise et de la grammaire comparée finno-ougrienne dont il demeurera l'une des plus nobles illustrations.

Budapest, octobre 1937.

Az Országos Néptanulmányi Egyesület közgyűlése.

Az ONE 1937 május 31-én tartotta ezévi rendes közgyűlését. A közgyűlés a hivatalos jelentéseken kívül az alapszabályok szükségessé vált módosításával is foglalkozott, hogy teljesen megfeleljenek azoknak a kívánalmaknak, melyeket a belügyi kormányzat minden egyesülettől megkövetel.

A közgyűlés második tárgya volt Beke Ödon előadása: Tanulmányutam Finnországban. A hallgatóság nagy érdeklődéssel kísérte és tetszéssel fogadta az érdekes előadást.

Fuchs (Fokos) D. R. titkári jelentése:

Tisztelt közgyűlés!

Legutóbbi — 1936. június hó 13-án tartott rendes közgyűlésünkön mély kegyelettel áldoztunk az összehasonlító magyar nyelvtudomány legnagyobb mestere dicső emlékének. Budenz József születésének századik évfordulója napján tartottuk közgyűlésünket és ezt az évfordulót nemcsak azzal ünnepeltük meg, hogy a nagy nyelvtudós emlékezetének szentelt ünnepi közgyűlésen ügyv. alelnökünk, Batassa József, behatóan méltatta feledhetetlen mesterünknek korszakos, tudományos munkásságát és meghatott szavakkal emlékezett meg Budenz nemes szívéről. fenkölt gondolkodásáról, hanem azzal is, hogy hivatalos lapunk, a *Magyar Nyelvőr* egy gazdag tartalmú Budenz-emlékfüzettel méltó módon kapcsolódott bele a magyar tudományosság Budenz-ünnepségeibe.

Még két másik tartalmas és szép előadásunk szolgálta az elmúlt év folyamán egyesületünknek a nép- és nyelvtudomány eredményeinek népszerűsítésében megjelölt célját.

Luby Margit «Élő babona a magyar nép körében» címmel igen jellemző és igen tanulságos példák-
kal világította meg a magyar néprajznak ezt a fejezetét. Dr. *Kallós Ede* pedig «A világjáró szavak és a történetírás» címmel tartott előadást, melyben néhány szónak jelentésváltozása kapcsán a jelentésváltozások művelődéstörténeti és politikai történeti hátterére mutatott rá. (1937. február 18-án.)

Mai közgyűlésünkön *Beke Ödon* tagtársunk finnországi tanulmányútjának tapasztalatairól, eredményeiről számol be.

Másik feladatunknak, a nép- és nyelvtudomány önálló művelésének, továbbfejlesztésének is becsülettel iparkodtunk megfelelni. Egyesületünk ezen munkájának maradandó emlékei a *Magyar Nyelvőr*-nek tudományos eredményekben gazdag füzetei.

Egyesületünk megalapítása óta 23 év telt el. A legmostohább viszonyokkal dacolva, súlyos gazdasági viszonyok között, melyek a tudományos munkát nemcsak megakasztották, hanem sokszor teljesen meg is bénították, becsületesen és eredményesen dolgoztunk. Ennek a becsületesen végzett munkának boldogító tudatával tekintünk vissza az elmúlt évekre és Isten segítségét és áldását kérjük további munkánkhoz.

IRODALOM.

Zsirai Miklós: Finnugor rokonságunk.

Budapest, M. T. Akadémia. 1937. (587. l.)

Örömmel üdvözljük ezt a hatalmas kötetet, amelyben Zsirai Miklós a magyar nyelvtudományt a finnugor rokonság minden kérdésére kiterjedő kézikönyvvel ajándékozta

meg. A magyar nyelv hovatarozásának kérdését az elmúlt évszázad nyelvtudósainak munkássága teljesen tisztázta s az eredet kérdésével összefüggő egyéb etnográfiai, etnológiai, nyelvtörténeti, műveltségtörténeti kérdések legnagyobb részére is világosságot derítettek. A magyar és finn nyelvtudó-

sok utazásai az Oroszország és skandináv országok területén élő finnugor népek között megismertették a kutatókat ezeknek a népeknek nyelvével és szellemi életével. Tehát elérkezett az ideje annak, hogy az egész tudománykört összefoglaló munka tájékoztassa a szak tudósokat és a rokon, szomszédos tudományágak művelőit a magyar nyelv eredetével és rokonságával összefüggő minden kérdés felől. Erre a feladatra vállalkozott Zsirai és teljes otthonossága a magyar nyelvtudomány minden területén alkalmassá is tette e feladat sikeres megoldására.

Bevezetésül tájékoztatja az olvasót a nyelvek alaki és származás szerinti osztályozásáról. Bevezetésül szolgál még a következő rész első fele is, amelyben az általános nyelvtudomány legfontosabb kérdéseiről szól: a nyelv életéről, a nyelvrokonság mibenlétéről, fokozatairól és bizonyítékairól. Ezen az alapon elindulva vallatja a magyar nyelvet és a szókészlet, a hangmegfelclések és alakítani és mondattani sajátosságainak tanuságtétele alapján jelöli ki a magyar nyelv helyét a finnugor nyelvek körében.

A könyv II. részében a finnugor őskorral foglalkozik s a legújabb kutatások és feltevések alapján szól a finnugor őshazáról, az ősműveltségről és a legrégebb érintkezésekről idegen népekkel. Zsirai mindent tudomány-történeti szempontból is tárgyal. A finnugorság szétválásáról szólva, megismerteti az olvasót a régibb felfogásokkal is, Rask Rasmus, Castrén, Donner és Budenz régebbi nézeteivel, s úgy jut el a ma elfogadott csoportosításhoz.

A könyv legterjedelmesebb

része, a főfeladat, amelyet Zsirai maga elé tűzött, a finnugor népek ismertetése. Teljes, mindenre kiterjedő leírását adja az egyes finnugor népeknek; ismerteti lakóhelyüket, számukat, foglalkozásukat, életmódjukat, vallási életüket, műveltségüket.

A befejező rész a finnugor nyelvhasználat történetével foglalkozik a legrégebbi sejtésektől egészen a mai kétségtelen tudományos megállapításokig. Bemutatja és érdemük szerint méltatja a magyar, finn, észt és skandináv tudósok munkásságát. Zsirai könyve szilárd alapul szolgál a finnugor nyelvtudomány terén folytatódó további munkásság számára.

BALASSA JÓZSEF

Tóth Pál László: A mondatok grafikai ábrázolása. (Vajthó László: A tanítás problémái sorozat 15. sz.) **Mi a mondat?** (Különlenyomat a dombovári kir. kat. Esterházy-Miklós nádor reálgymnázium 1935-36. évi értesítőjéből.)

A szerző nem azonosítja a szintaxis-t a mondatattal (Gombocz) és a különbség szerinte nem a mondat kárára áll fenn (Ries), hanem annak éppen javára szolgál. «A mondat több mint szó szerkezet, több pedig azzal a többlettel, amit maga a beszélő, a mondat alkotója képvisel.» A nyelvtant fejtegetései alapján a szokásos hármas felosztás helyett négy részre osztja: *hangtan*, *szótan*, *viszonytan* és *mondattan*. Nehéz elgondolni — írja — «hogy a szórend, de elsősorban hangsúly v. ellipszis hogyan helyezhető el a szintaxisban, az «összeszerkesztés» tanában, amikor ahhoz legalább két szó kapcsolata szükséges.

A szerző érdekes és egyéni kísérletet ad a nyelvtan grafikai ábrázolására, talán elvszerű is és nélkül igen tetszetős, de a gyakorlati eredmények ismerete nélkül, pusztán e tanulmány ismeretéből és az ábrák bonyolultságát látva, szinte azt kell feltételeznünk, hogy a ta-

nításban különben igen nagy jelentőségű és célravezető szemléltető módszer itt nem világosabbá, hanem bonyolultabbá teszi a megértést.

KNÖPFLER LÁSZLÓ.

Temesi Mihály: A magyar névmások története. (Magyar Intézet Értekezései 21., Pécs 1937; 68 l.)

Egy ősiségénél fogva tanulmányozásra igen alkalmas és tanulmányos szófaj kutatását tűzte ki céljául a szerző. E «mutatványból» két fejezetet ismerünk meg: a névmások elméletét és a «tulajdonképpen» személyes névmások szó- és mondattanát (Temesi ugyanis a személyes névmások tárgyalását a tulajdonképpen személyes névmások, a birtokos- és visszaható névmások elhatárolásával három külön fejezetre tervezi.)

Az elméleti rész a névmásfogalom változásait és a névmások osztályozását adja Aristotelesen kezdve, a régebbi sztoikusok, a római grammatikusok, a skolasztika, az újkori és a modern nyelvtudományi irányok felfogása szerint. Ez a fejtegetés természetesen nem különíthető el a szófajok osztályozásának történeti ismertetésétől. Az ismertetés Klemm Antalnak «A mondattan elméletében» (95–96. l.) vázolt valóban elvszerű és tetszetős felosztásába torkollik. Ki lehetett volna talán emelni a főnév és a névmás között fennálló azt a különbséget, hogy az előbbi önállóan tartalmaz szó, az utóbbinak tartalma a beszélőtől függ.

Szubsztancia és nem szubsztancia összevetése itt nem sok tanulsággal jár. A névmás vonatkozhat és vonatkozhatott olyan szubsztanciára, amelynek még nem is volt nyelvi kifejezője és kérdéses az is, hogy az olyan személynevek, mint Péter, János inkább jelölnek-e szubsztanciát, mint az én, te stb. névmások.

A névmások eredetének kérdését tárgyalva Bühler, Cassirer és Brugmann nyomán elsősleges vagy ősnévmásokat (nomen előzőket) és másodlagos névmásokat (talán helyesen: denominális névmásokat)¹

¹ Nem látjuk mire vonatkozik az óvatos «rendszerint névszóból alakultak» kitétel.

különböztet meg. A magyar nyelvész szűkebb érdeklődési körétől távolabb eső nyelvekből is idéz. Célszerűbb lett volna itt a forrás és lapszám pontos megjelölése. (V. ö. pl. 19 l. a kínai 'kis öcs' jelentésű egyes szám első személyű személyes névmás említését, mely különben nem lehet egyéb, mint udvariassági kifejezés, olyan mint pl. a magyar szerénységem.) Az ősnévmások indulatszó, illetőleg hangjel (talán nagy részükben determinatív) eredetűek. A szerző hosszan foglalkozik a személyes névmás lényegének kérdésével és meghatározásával, tárgyalja a hármas személymegjelölés kialakulását és a kiegészült alakok kérdését. Sorra veszi az egyes tulajdonképpen személyes névmásokat, közli nyelvtörténeti adataikat és népnyelvi variánsaikat, felsorolja az illető névmás használatának eseteit. Közli a névmások hgtani magyarázatát a fgr. szófejtés ismertetésével; ennek során a «közelebbi és távolabbi» rokonnyelvek adatait is. A fgr. és törökségi nyelvek személyes névmásainak megegyezéséből távolról sem következhet bizonyult történeti összefüggésre. Lehet — mondja a szerző —, «hogy egy részükben elemi, lélektani nyelvrokonsággal van dolgunk.»

A mondattani részben a személyes névmás állítmányi, alanyi stb. szerepéről ír. Tanulságos a tegezést és a magázást tárgyaló rész, az ön és kegyed megszólításokról és a «valószínűleg német eredetű» részemről, részedről stb. személyragozott határozóról írt fejezet. Érdekes a személyes névmások ragozásának ismertetése.

A szerző elméleti képzettsége, szorgalmas és alapos munkája és mindenre kiterjedő figyelme, mely e mutatványból is kiviláglik, nagyban felkelti érdeklődésünket a teljes mű iránt, mely módszerességében és tervszerűségében bizonyosan buzdítólag fog hatni más történeti és leíró szempontból egyaránt elsőrendű fontosságú részletkérdés hasonló feldolgozására.

Baránszky—Jób László: A magyar széppróza története szemelvényekben. (A tanítás problémái, szerkeszti Vajthó László. 18. sz.) Kir. magy. Egyetemi nyomda, Budapest.

Költői antológiáknak bővében vagyunk, de prózai antológia összeállítása egészen új gondolat. A gyűjteményekbe sorozott költeményeknek mindegyike egy-egy önálló egész és néhány jól kiválasztott költemény bemutathatja az illető költő egyéniségének legjellemzőbb vonásait. A prózai antológiának az a nehézsége, hogy maguk az egyes művek nagyobb terjedelműek, már pedig egy antológia nem közölhet egész novellákat, még kevésbé egész regényeket. Tehát tartalma és célja tekintetében teljesen elüt a költői antológiáktól. Nem a mű megismerése a cél, hanem — amint Baránszky-Jóbnak ez az első ilyen fajta kísérlete is mutatja — a prózai művek feldolgozása módját, szerkezetének fejlődését és főképpen a prózai stílus különféle formáinak fejlődését igyekszik példákön bemutatni.

A kötet első fele stílustörténeti áttekintés. A kódexirodalom «szépprózájának» stílusán kezdi a bemutatást. Ezt még nem nevezném szépprózájának, egyáltalán nem helyes minden prózai megnyilatkozást szépprózájának nevezni, elégedjünk meg egyszerűen a prózai stílus elnevezéssel. A kódexirodalom darabos, a latin szöveg igája alatt nyögő stílusában nagy jóakarattal igyekszik az antológia szerkesztője szépségeket keresni. Az ismétlés, a rokonértelmű szavak halmozása nem a középkori magyar nyelv költőiségéről tanuskodik, hanem a fordítók kellő gyakorlata híján tapogatózásokról, próbálkozásairól. Azután bemutatja az antológia a világi próza jelentkezésének jellemző példáit a 16 századból és a barokk stílust. A 18. századtól kezdve már a meginduló regény- és novella-

irodalom keretében mutatja be a prózai stílus fejlődését az első kísérletek után a romantikus regény, a lélektani realizmus, az impresszionizmus és az expresszionizmus fordulóin keresztül. Az egyes írók elhelyezése ezekben a keretekben bizonyosan fog még vitát keltetni.

A könyv második fele a regény szervezete címét viseli. Ebben most már a különböző korok alkotásait egymás mellé állítva mutatják be a szemelvények a stílus legfontosabb megnyilvánulásait: a leírást, a párbeszédet, a jellemzést, a korrajzot, a lélekmét és a szerkezetet.

A prózai antológiának ez az első kísérlete jó tanár kezében nagyon hasznos segédeszköze lesz a magyar stílus és irodalom tanításának.

BALASSA JÓZSEF

Könyvek.

Dengl János dr. Magyar nyelvveltség és magyar stílus. Budapest, 1937. Grill Károly könyvkiadóvállalata. (Legközelebb ismertetjük.)

Sámson Edgár: A magyar nyelv egyszerű gyakorító képzői. (Pannonhalma, 1936.)

Bartha Katalin: Szókincstanulmány a magyar nyelv szinclinevezéseiről. (Dolgozatok a debreceni Tisza István Tudományegyetem magyar nyelvészeti szemináriumából. Szerkeszti Csüry Bálint. 2. sz.)

Az észti nyelv archivumának újabb kiadványai:

9. f. *Andrus Saareste:* *Eesti õigekeelsuse päevaküsimustest.* (Az észti nyelvtan időszerű problémáiról.)

10. f. *J. Mägiste:* *Läänemeresoome keelte kassinimetustest.* (A macska finn-balti elnevezéseiről.)

11. f. *Andrus Saareste:* *Eesti keel XIII—XVI Sajandil.* (Az észti nyelv a XIII.-tól a XVI. századig.)

NYELVMŰVELÉS

Még egyszer a «való». A Nyr. ez évi első füzetében (19. l.) már szólottam arról, hogyan terpeszkedik el a *való* szócska mindenütt, ahol semmi szükség sincs rá. Azóta folyton figyelem napilapokban, szónoklatokban, jobb írók műveiben is, hogyan burjánzik el ez a szócska és hogyan teszi lustává az író gondolkodását, mert hisz egyszerű dolog odarakni a *valót*, ahelyett, hogy figyeljen, hogyan lehet szebbé, magyarosabbá tenni stílusát. Idővel az *izé* rangjára kerül a *való*. Ha az írónak nem jut eszébe hogyan kellene kifejezni gondolatát, itt van a *való*, ezt oda lehet csapni mindenhová. Nem mondjuk, hogy a *való* szócskát sohasem lehet használni, csak azt kívánjuk, hogy ne használja az író ott, ahol nincs rá semmi szükség.

A *való* helytelen használatának három módja van: 1. Ott használja az író, ahol semmi szükség sincs rá, tehát egyszerűen elhagyandó. 2. A szórend változtatásával a *való* feleslegessé válik. 3. Egy más szóval kellett volna a szót helyettesíteni vagy másképp kellett volna szerkeszteni a mondatot. Példákat ebben a három csoportban mutatjuk be. Nem jelöljük meg, hogy melyik napilaphól, folyóiratból, melyik író művéből valók a megírott példák, mert hisz nem egy író stílushibájáról van szó, hanem a világos, szép stílusnak egy mindjobban terjedő elferdüléséről. Különös bő példatárul szolgált egy nemrég megjelent irodalomtörténet.

1. Legforróbb vágva a könyv franciául *való* megjelenése volt. (... franciául megjelenése.) — Akadályozza meg Genovéa Párizsba *való* visszatérését. (... Párizsba visszatérését.) — A könyvkiadásnak nagyobb lendülettel *való* megindulását. (... nagyobb lendülettel megindulása.) — Magyar színezettől *való* mentessége. A nagyvárosi közönség mindenütt hasonló lelkiállapotával *való* azonulása. (A *való* mind a két mondatban elhagyandó.)

2. A kereszténységnek Dániában *való* kipusztulásának legfőbb okai. (A kereszténység kipusztulásának

Dániában legfőbb okai.) — A faluval és néppel *való* bibelődés. (A bibelődés a faluval és a néppel.) — Újra felüti fejét a behozatali engedélyekkei *való* úzérkedés. (... az úzérkedés a beviteli engedélyekkel.) — A nemzeti lelkiismeretnek az írókon keresztül *való* megszólalásáról ír cikket. (Cikket ír a nemzeti lelkiismeret megszólalásáról az írókon keresztül.) — A létért *való* küzdelem. (Küzdelem a létért.) — A nemzeti dicsőségen *való* elmerengés adta ajkára a szót, (Az elmerengés a nemzeti dicsőségen...) — A polgári erkölcsökhöz *való* ragaszkodás. (A ragaszkodás a polgári erkölcsökhöz.) — Kora világnézetének irodalmi sikra *való* áthelyezése. (... áthelyezése irodalmi sikra.) — Ebből eredt végletek között *való* vergődése. (... vergődése végletek között.) — Megmutatja olvasóközönségének az irodalommal szemben *való* magatartását. (... magatartását az irodalommal szemben.) — Lehetővé tette a nyilvánossággal *való* érintkezést. (... az érintkezést a nyilvánossággal.) — Adyval *való* megismerkedésem. (Megismerkedésem Adyval.)

3. Egyik vezére a magyar földért *való* küzdelemnek. (... a magyar földért folyó küzdelemnek.) — A törvénnyel *való* nyílt szembehelyezkedésre *való* uszítás. (Uszítás a nyílt szembehelyezkedésre a törvénnyel.) — Gyors időközökben *való* befecskendezésekről beszélt. (Gyors időközökben történő...) — B. professzor klinikáján *való* utolsó látogatásom óta. (B. prof. klinikáján történt...; vagy: Utolsó látogatásom óta B. prof. klinikáján.) — A nyelvek származás szerint *való* csoportosítása. (... szerinti csoportosítása.) — Az ügy iránt *való* lelkesedésből. (Az ügy iránti...) — Bécsben *való* életem idejében. (Bécsi életem...) — Az elmúlt élet fölött *való* kritikát kerülni akarjuk. (Az elmúlt élet fölötti...) — A magyar dolgok forradalmi eszközökkel *való* átalakításában nem volt bizalma. (... forradalmi eszközökkel történő...) — Ez formulazza a legélesebben a nőkről *való* néze-

tét is. Ezt a felfogását kapcsolja bele a házasságról *való* nézeteibe is. (Mindkét esetben a *való* helyett jobb a *vallott* vagy *szóló* kifejezés.) — A termelésben *való* szerepe révén előbb-utóbb ki kell, hogy vívja a politikába *való* beleszólás jogát. (A termelésben elfoglalt [kivívott] szerepe révén előbb-utóbb ki kell, hogy vívja a beleszólás jogát a politikába.) — A könyvek részletfizetésre *való* terjesztésének megszervezése. (...részletfizetésre történő...)

BALASSA JÓZSEF.

Légyott. Vörösmarty szerint e szavunk: «Semmi egyéb, mint egy kis képtelenség.» (Ath. 1841. I. 240; v. ö. MNy. 33:48.) Azt ajánlja: vagy tartsuk meg a francia szót (*rendez-vous*), vagy jobb híján használjuk az összejövetel, találkozás szavakat. Vörösmarty idegenkedésében nemcsak a költő egyéni véleménye nyilatkozik meg, hanem az Athenaeum nyelvesztetikai felfogása is. Erre mutat Bajza József egyik szerkesztői megjegyzése. Az Ath. 1843. I. 556. l. közölt bírálatban előfordul a *találkozó* (*rendez-vous*) szó. Pillanatnyilag tehát semmi sem kötelezte a szerkesztőt, hogy az idegen szót helyettesítő magyar kifejezést megjegyzéssel kíséresse. Bajza mégis kap az alkalmon s közli gondolatait a légyott szóról: «Ennek kifejezésére némelyek *légyott* szóval élnek, de a mellett, hogy költői nyelvben igen ízetlen, mert az ocsmány légy-re emlékeztet, még alkalmatlan is. Logice van-e ez mondva, például: *ide* rendelték engem *légyottra*?» E szó csak akkor lehetne használható — ámbár szép soha nem lesz —, ha változtatnók s hol *légyott*, s hol *légyitt*-nek mondanók.

ZSOLDOS JENŐ.

Ország, országrész, névelő. Dengl János «*Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus*» című művének «A névelőhöz» jelzésű szakaszában ez olvasható a 210. lapon: «Országok és országrészek (tartományok) neve névelő nélkül jár. Németesség tehát: a Svájc, a Bánátban, a Bácskában, a Salzkammergut stb.»

Ennek a szabálynak, mert az akar lenni, három hibája van: nem

szabatos, nem teljes és főképp nem helyes. Az országnévnek és országrésznévnek a névelőhöz való viszonya nem olyan egyszerű, hogy azt egyetlen egy kijelentő mondattal el lehetne intézni. Először is másképp viselkedik e tekintetben az ország és másképp az országrész neve. Az ország valóban nem kívánja, sőt nem is tűri maga előtt a határozott névelőt, de nem kivétel nélkül. Magyar-, Francia-, Lengyel-, Olaszország, Japán, Kína, Perzsia előtt nem állhat *a, az, de az* USA magyar neve elé, nevezzük azt *Egyesült Államoknak* vagy *Uniónak*, oda kell tenni az *az-t*. Azonban a külföldre, akár országokra, akár országrészekre nem terjeszkedem ki. Az országrészeket sem lehet egy kalap alá vonni. Ha csak a régi magyar királyság részeit vesszük is; *Erdély, Horvátország, Dalmácia* előtt nem állhat határozott névelő, de Magyarországnak voltak és vannak nem annyira jogilag, mint földrajzilag összetartozó részei, melyek elől csak kivételesen maradhat el a határozott névelő.

Végignéztem a Pallas- és Révai-lexikonoknak az ilyen országrészekre vonatkozó cikkeit, amelyek elsőrangú szakemberektől és jó magyar stilisztáktól származnak, s azoknak a szövegében lépten-nyomon találtam: a Bárcaság, a Bodrogköz, az Érmellék, a Kunság, a Hortobágy, a Hegyalja, a Nyírség, az Ormányság, az Órség, a Sárret, a Szerémség, a Szilágyság, stb. Ezzel szemben megemlítem, hogy a *Göcsej*-cikkben *Göcsej* névelő nélkül használja nem kisebb ember, mint Simonyi Zsigmond.

De ha a lexikonok tudományos tekintélyéhez talán kétség férne, nézzük a legújabb magyar földrajzot, melyet Prinz Gyula és Cholnoky Jenő egyetemi tanárok írtak és amely 1920 után (évszám nélkül) a kir. magy. egyetemi nyomda kiadásában jelent meg. Ebben az országrészek, jobban mondva a tájak így vannak nevezve: *-ság, -ség* képzős nevek: a Barcaság, a Báród-ság, a Hajduság, a Jászság, a Kiskunság, a Nagy-kunság, a Nyírség, az Ormányság, a Szepesség, a Sző-

rénység, a Vajdaság. Továbbá a föld-del összetett nevek: az Alföld, a Felföld, a Székelyföld, a köz-zel összetett nevek: a Bodrogköz, a Csallóköz, a Drávaköz, a Rábaköz, a Sárköz, a Sióköz, a Tóköz, a Lajtaköze; az *-alja*, *-erdő*, *-mező*, *-vidék* összetételű nevek: a Bükkalja, a Mátraalja, a Bakonyerdő, a Laborcmező, a Bodrogvidék, a Kővárvidék.

Megjegyzendő, hogy *Göcsej*-t ezek a szerzők is névelő nélkül írják.

De talán azt mondhatná valaki, hogy más az irodalmi nyelv és más a köznyelv; az élő nyelvben talán mégis elmarad az országrészek elől a névelő. Föltettem tehát földrajzzal, néprajzzal, népnyelvvel foglalkozó, az ország különböző helyein született, az ország sok vidékét bejárt férfiaknak (Dr. Darkó Jenő egyet. tanár, Dr. Juhász Géza tanár, Lovas Rezső tanár, Dr. Lükő Gábor múzeumőr, Dr. Sőregi János múzeumigazgató, Dr. Zoltai Lajos ny. múzeumigazgató, Oláh Gábor író stb.) néhány olyan kérdést, melyekre ország rész névelő kellett felelni.

Közöljük itt a kérdéseket és feleleteket.

1. Hol látni leggyakrabban délibábot? A Hortobágyon.
2. Hol terem a legjobb magyar bor? A Hegyalján.
3. Hol terem a bakator szőlő? Az Érmelléken.
4. Hol fogták a legtöbb csikot? A Sárreuten.
5. Hol szeretik a nyíri vinkót? A Nyírségben.
6. Hová valók a Hunfalviak? A Szepességre.

Ezek után kimondhatjuk, mégpedig teljes határozottsággal, hogy a magyar országrészek, jobban mondva földrajzi tájak nevei nem-hogy idegenkednének a névelőtől, de egyenesen megkövetelik.

Természetesen ez alól a szabály alól is van kivétel; ilyennek látszik a fentemlített *Göcsej*, s feltétlenül ilyen *Kalotaszeg*, melyet írva nem láttam, sem mondva nem hallottam a Kalotaszegnek.

Az is természetes, hogy a költők ki-kivonják magukat e szabályalól s így nem szabad fennakadnunk Petőfinek e sorain:

Délibábos ég alatt kolompol
Kis-Künságnak száz kövér gulyája.
 (Az alföld.)

Valamint azon sem, hogy Szabolcska Mihály *«Hortobágy»* címen éneklie meg Debrecen híres pusztáját.

De még így sem tisztáztuk végkép az ország rész és névelő viszonyát. Mert nagyon megjárna az, aki a fenti szabály után indulva azt mondaná és írná: a Biharban, a Hevesben, a Somogyban, a Máramarosban. Ugyanis ezek a nem annyira földrajzi, mint jogi, illetőleg közigazgatási területegységek nem tűrik maguk előtt a névelőt.

Végigmehetünk Nagymagyarországnak mind a 63 vármegyéjén s egynek sem tehetjük elébe a névelőt, akár magában áll a tulajdonnév, akár a megye vagy vármegye szóval van összekapcsolva. Egy kivétel itt is volna: Szilágy vármegye, amely ha a tulajdonnév magában van, megtűri, talán meg is kívánja a névelőt, valószínűen azért, mert a *Szilágyság* helyetti a *Szilágy* használatos volt egy földrajzi táj megjelölésére, mielőtt még az 1876. évi törvény Középszolnok és Kraszna vármegyéből megalkotta volna Szilágy vármegyét. Egyébként a *Szilágyság* és a *Szilágy* fölcserélésére nézve vesd össze: *A Nyírség*, a *Nyír*. Pl.: «Hajdán egy falubann, a Nyírenn-é» stb. (Fazekas M.: Ludas Matyi.) Csálódnám, ha azt hinném, hogy ezzel már ki van fejtve ennek a kérdésnek minden ága-boga, mert még idetartoznak: *Tiszántúl*, *Dunántúl*, a *Szamoshat*, a *Tiszahát*, a *Tiszazug* stb. Azonban ezeket hagyom máskorra, jobban mondva másra.

Most pedig visszatérek kiinduló pontomhoz. Denglnek ott idézett szabálya nem állja meg a helyét, már pedig aki könyvet ír a magyar *nyelvhelyességről*, annak nem szabad, legalább is nem illik *helytelen* szabályt felállítani.

A műszaki nyelv magyarsága. A «Technika» című folyóirat széleskörű mozgalmat indított a műszaki nyelv magyarosítása érdekében és ebben a Budapesti Mérnöki Kamara is támogatja. Egy magyar műszaki szótár megalkotásának feladatát a Magyar Elektrotechnikai Egyesület választmánya is magáévé tette és megvalósításának gondozását egy szótárbizottságra bízta.

A *Technika* áprilisi számában pályázatot hirdetett több műszaki szó megmagyarosítására. A június 10-ig beérkezett javaslatokat a szakbizottságok megbírálták és a következőkép döntöttek:

hidrogépek: folyadékgepek
turbina: örvénygép
parketta: rakotta
ballusztér: korlátbáb
ballusztrád: bábos korlát
hall: osztószoza
foyer: társalgó
konzoltartó: kinyúlótartó

diafragma: merevítőfal
frekvencia: szaporaság
kondenzátor: gyűjtő.

Az ajánlott szavak közül egyet sem tartottak elfogadhatónak a *konzerv* és *keksz* megmagyarosítására. Nem találtak elfogadható magyar szót a *mechanikai technológia* számára sem. Erre az egy szóra a *Technika* új pályázatot hirdetett; határidő: december 5, a pályadíj 100 pengő.

Az idegen szavak helyett ajánlott magyar szavak elbírálása a szakember és a nyelvész közös feladata. A legfőbb bíró azután az élő nyelvhasználat, ő dönti el, hogy kell-e az új szó vagy sem. A fent említettek közül nem tartjuk szerencsésnek a parketta helyett ajánlott rakottát. És nem tartjuk okvetlenül szükségesnek a *konzerv*, még kevésbé a *keksz* helyett más szó ajánlását.

B. J.

MAGYARÁZATOK.

Határozóragos szóból rag. Nyelvünknek egyik sajátága, hogy határozóragos főnevekből (testesebb) névragok fejlődtek (pl. *-ben, -be, -ből, -lől* stb.). A rokon nyelvekből ilyen ragfejlődésre csupán egyetlen egy mordvin példát idéztek eddig (l. Szinnyi MNv. 29:130, FUr. 22:68). De ugyanilyen fejlődést látunk a következő esetekben:

A zürjén nyelv permi nyelvjárásában ma már igazi rag szerepében használatos a *-vin, -ve* es *vel*, amely a locativusi *vilin* > **vivin* 'fölött', lativusi *vilę* > **vive* 'föle' és prolativusi: *vilel* > **vivel* 'fölött — el' nevutóból keletkezett; pl. *keręsvin* 'a hegyen', *keręsvel* 'a hegy fölött' (Wichmann SUS. Aik. 21.:24) Más példák Wichmann szövegeiből (Syrj. Volksdichtung) *gorvin* 'auf dem Ofen' (172. l.), *sörrečvin* 'auf den Sparren' (174), *ibve* 'auf das Feld' (144), *tujve* 'auf die Landstrasse' (142), *bačve* 'auf die Weide' (336). Rogov permi nyelvtanában még gyakran *-vvin, -vvö* (sőt ennek megfelelően ablativusi raggal: *-vviš*) a névutó „rövidített” alakja (pl. *ošta vuas* 'a nyílásra' 120. l.), de ezek mellett van: *ki vvin* v. *kivin* 'a kézen'

(uo.), *ib vve* v. *ibve* 'a mezőre' (119) és ugyanigy *jur vvet* v. *jurvet* 'fölül, a fej fölött' (120), *tujvet* 'az úton' (114). (Vö. UF. 2:63 *Kama vvin* 'a Káman' Rog 147, *si vve* 'őreá' Rog. 146). Az újabb permi kiadványokban már a való kiejtésnek megfelelően gyakoribb a *-vin, -ve* alak, de neha — különösen magánhangzók után — előfordul a rag eredetét figyelembe vevő helyesírással a *-vvin* alak is. (Természetesen nem lehetetlen, hogy ilyen helyzetben egyes vidékeken valóban még így hangzik a rag, bár Wichmann adatai és az egy *v*-vel irt újabb adatok alapján ez kétségesnek látszik.) Lássunk néhány alakot az újabb permi irodalomból. Zubov *Vil tuj* című olvasókönyvében (1925) pl. *geglanvin* 'korongon' (71. l.) *ibviš* 'a mezőről' (143), de *muvas* 'a földre' (143); egy másik olvasókönyvben (*Vim dor tsatsa*, 1925): *komi kivvin* 'zürjén nyelven' (a címlapon), *deingavin* 'a pénzen' (56), *majęvin* 'a karón' (49), *šive* 'azért, arra' (56), *jurvas* 'fejére' (51), *požumvas* 'a fenyőre' (63), *jęvet* 'a kerítésen' (49). Pifu Őőő szám-tani könyvében (1925): *közrečvin* 'a vörösfenyőkön', *kičvin* 'nyírfán' (66),

džadžvin 'polcon' *medikvin* 'a másikon' (80), de *vavvin* 'a vizen' (68, 95) *poštavvin* 'a postán' (37).

A votjákban a *diñ* 'tő' szóból alakult *diñn* '-nai' és *dinä* '-hoz' jelentésű névutókból *-ñin* és *ñä* rag fejlődött. Pl. *mumñin* 'bei meiner Mutter' (Wichm. Wotj. Sprachpr. 1:114), *mumizñin* 'bei ihrer Mutter' (2:149); *soñä* 'őhozzá', *monñam, tonñad* 'hozzám, hozzád', *asñaz* 'magához' (Munkácsi Votj.Sz. 398); *mumizñe no añizñe* 'zu ihrer Mutter und zu ihrem Vater' (Wichm. 2:149), *añizñe* 'zu seinem Vater' (Wichm. Wotj. Chr. 105. sz.), *miññam* 'zu uns' (Wichm. 1:168), *adamiñe* 'zu dem Menschen' (1:193). — Jemeljanov (120, 123. l.) szerint ez a *-ñin*, *-ñe* nem a *diñn*, *dinē* névutóból, hanem az *iñin*, *iñe* (*iñ* 'hely': *iñin* 'helyen', *iñe* 'helyre') szóból keletkezett. Ez azonban nem valószínű, mint-hogy az *iñ* szónak ez a névutószerű használata a votjából nem igazolható (vö. Munk. Votj. Sz. 54, 55). (L. még Wichm. Wotj. Chr. 105. sz. és Fokos: A locativus-fele határozók a votjákban 29. l.)

Bizonyosan névutói eredetű, bár alapszava meg ismeretlen — a déli-*o s z t j á k* *-ivet*, *-iva*, *ēvet*, *ēva* ablativusi rag is; pl. *tavelivet* 'lováról' (Patk. 2:110), *puxēt* *kimpinē* 'a falun kívülről' (Paas.-Donner 758. sz.). Az északi-osztjákban az *ēvall* névutó felel meg ennek a ragnak, pl. *taγajñ ēvall* 'helyedről' Pápay NyK. 36:355.

Végül valóságos raggá vált már a prolativus ragját feltüntető *mordvin* *k'gē* 'úton' is; l. Juhász NyK. 50:124.

FOKOS DÁVID.

Túzok. Ez a madárnév is bolgártörök eredetű szavatnk közt szerepel már Sándor István óta, azonban nincs olyan török szó, amelynek a magyar alak pontos megfelelője lenne (vö. csag. *toγdak*, *tojdak*, tar. *doγdak*, kirg. *koib*. *kacs*. *szag*. *abak*. *tōdak*, *kkirg*. *duadak*, *dualak*; mong. *toγodak*, *toγodok*, *dachur* *tōdok*). Legutoljára Németh Gyula tárgyalta, s azt mondja, hogy „bolgár szónak látszik; határozottan bolgár bélyeg nincs ugyan rajta, de azonos hangfejlődést mutat a *búza* szóval (~ oszm. *boγdai*), mely művelődéstörténeti okokból valószínűleg bolgár eredetű“ (MNy.

17:25).¹ A végén mégis rejtélyesnek mondja a *túzok* viselkedését. Ellene mond azonban a bolgártörök eredetnek az a körülmény, hogy ezek a szavak a szlovák k-t egyetlen biztos esetben sem őrizték meg. Még rejtélyesebbe teszik az esetet, hogy a szó a szlovákban is megvan *túz*, *túzek* alakban (Bernolák, Jungmann, Miklosich), azonban más szláv nyelvből nem mutatható ki, mert az „illyr. et croat. *túzok*“, amely Leschkánál szerepel, mint már Munkácsi rámutatott (NyK. 17:90), a magyarból való átvétel. Az már már most az érdekes, hogy egy följegyzés szerint Komárom megyében a magyarban is használatos a *túzok* *túz* alakban (MTsz.). Az adatból azonban nem derül ki, hogy a Dunától északra vagy délre használatos-e ez a rövidebb alak, mert az előbbi esetben a szlovákkal való kapcsolat biztosabb volna. Azonban még így sem lehet biztosan eldönteni, hogy melyik nyelv volt az átadó fél. A magyar *túz*-t különben a többesnek érzett *túzok*-ból történt elvonásnak szoktuk tekinteni (Horger Nyr. 41:81, Beke 61:79). A régi Brehm, szintén Komárom megyéből, *túzi* változatot is közöl (6:199). Ha a magyar az átadó fél, akkor az elvonásnak már nagyon réginek kell lennie, de akkor miért nem ment máshol is végbe ez a jelenség? Nem lehetséges, hogy kún szóval van dolgunk, amelyet Magyarország területén közvetlenül és egymástól függetlenül vett át a magyar és a szlovák nyelv? Mindezek olyan kérdések, melyekre csak akkor tudnánk felelni, ha előkerülne a szó a kún nyelvemlékekből. A Bernoláknál és Kollárnál (Jungmann szerint) előforduló *Túzok* alak nyilván csak a magyarból kerülhetett a szlovákba.

BEKE ÜDÖN.

¹ Ramstedt szerint a török *γδ*-nek a csuvasban *r* és nem *d* felel meg, s a *búza* és a *túzok* a magyarba *z*-nyelvjárásból került (Räsänen, Die tschuw. Lehnw. im Tscher. 177).

A személynevek köznévi használatának történetéhez. Nyelvtudományi irodalmunkban többször volt már szó személynevek köznévi használatáról, a legrészletesebben Tolnai tárgyalta őket Nyr 28:1—9, azonban arra nem mutat rá, hogy ez a jelenség nemcsak a népnelvben fordul elő, hanem már a régiségből is kimutatható. Itt két köznéviül használt tulajdonnévre idézek adatokat MA és PP szótáraiból, az *analin*-ra és a *katus*-ra. Mind a kettőt asszonvos természetű férfira mondják. Az *analin*-ra már Simonvi idéz adatot Kónviből: *Fz asszonvos puhaságra és analin lávságra* soha sem szokik az én lelkem (Nyr. 28:9) MA 1604-i kiadásában: *Effoeminate Apalin asszonv modra. Asszonvlagv asszonv modgvara* Effoeminatus *Apalin szívű. Asszonv modra el lagvult.* PP-nál: *Effoeminate: Asszonv-módra. Katus-módra. Analin-asszonv-módra.* Effoeminatus: *Analin-szívű. Katus* Homo effoeminatus: *Katus ember Asszonv-módra magát viselő férfi. Analin ember.* Effoemino: *Puhává-tésem. Asszonvi katusságra szoktatom.* CzF-nál *katus* 'konvhán nvalakodik, asszonvi dolgokba avatkozik'. A MTsz-ban: *katus* (Balaton mell. Háromszék m.), *katuska* (Pána vid. Debrecen) 'konvhán nvalakodó, asszonv dolgaiba avatkozó, női munkákat végezni szerető ember'; *katuska* 'hermafrodita' (Nagykúnság), 'féleszű' (Szeged): *kotoka* 'asszonyias természetű, puha férfi' (Tsz).

BEKE ÜDÖN

Hodvas. A MTsz. a Csallóközből közli 'csaptató-vas, fogó' jelentéssel a *hod-vas*, *hodi-vas* tájszókat. Könnyű megállapítani, hogy a *hod* ezekben nem lehet más, mint a hazánkban teljesen kiveszett *hód*. Már CzF. írja: *Hódvas*: vasból készített fogó eszköz a hódak ellen, melyet másképp *vidrivasnak* is neveznek, s többféle apróbb négy lábúak, pl. gerények, menyétek, patkányok törbe ejtésére használnak. Ezt megerősíti az OklSz. 1597-i adata: *Vidra vass thöröth* aliter *hod vass*. A szó megvan a népnelvben *hódvas* alakban is 'csapó-

vas' jelentésben egy vasmegyei (Németgenes) közleményben, ahol görényt fognak vele (Nyr. 26:283). A nép azonban már nem ismeri a hódát, s így nem érti az összetétel első tagját. Nem értette már a szintén vasmegyei származású jeles szótáríró Kresznerics sem, aki szerint a *hód* a *hold* szóval azonos, mert a *hódvas* holdalakú: *Hód-vas*. Ferrum pro cabiendis animalibus v. g. lupis, martibus domesticis etc. habens duas anulas ferreas dentibus instructas. *Hód-vasat vetett a' gerényeknek. farkasoknak (hód)* T. I. *Hóld* címszó alatt! A *hód* állatnév külön címszó.)

BEKE ÜDÖN

Szivarokzik. szivarokdik. Főleg igének régi hangalakja *szovarokzik* és *szovarokdik* volt. Az előbbire már a NySz idéz adatot Heltai bibliafordításából (*elszovarokozván*), az utóbbi Molnár A. szótárában fordul elő (1604): *kiszovarokozom* Emano, Dimano. A latin—magyar részben is megvan ez a hangváltoztat mindkét címszó alatt. A *szivar*-alapszóból származó *szivarvány* *szovarvány*, *szavárvány* változatára számos adatot közöl a NySz. de megvan Calepinusnál (5185): *iris — Szouáruány* és Szikszai Fabriciusnál (1590) is: *Iris, arcus — Szauaruany.*

BEKE ÜDÖN

Káka és kákó. Az irodalmi *káka* alak mellett Győr vidékén és a Zala megyei Tapolcán *kákó*, a Jászságban és Bács-Bodrog megyében *káké* hangváltozat fordul elő. A *káké* valószínűleg a *kákóból* fejlődött (vö. Beke Nyr 60:151), a *kákó*-ra azonban már a régiségből is tudunk adatot kimutatni: *Gyekenkáká*, *Mariscum*, *Mariscus*, *Butomum*. *Gyekenkako*, *Idem*. — *Butomum*, *Gyekenkako* (MA 1604). PP-nál: *Gyékén kákó*. Mint már rámutattam, az *-ó járulékhang*. A török szavak közül a következő kazáni-tatár szó felel meg legjobban a magyarnak: *kaky* eine Art Sumpfpflanze, de von den Böttchern zum Dichtmachen der Fässer angewendet wird' (Ostr.) vö. még: csuv. *хух* 'Typha' (Gombocz BTL 89.)

BEKE ÜDÖN

Orcény vár. A baranyamegyei Szabolcsból közölték: *arcé* v. *szēmre várom*: szívesen látom házamnál (Nyr 29:431). A szintén baranyai Ormányságból ezt a szólást ily alakban közölték: *orcé várlak* (30:151). Egy régebbi közlemény szerint ugyanezen megyének Dráva melletti vidékén ez így hangzik: *orcény várík üket* (8:427; a közlő szerint a. m. sürgősen, de ez valószínűleg nem pontos értelmezés). A MTsz szerint az *orcény* változatot Györszentmártonban is mondják. Az *orcény* eredetileg ablatívusi alak volt, s ebből fejlődött: **orcél*. Az *l > ny* hangváltozásra jó példa *vőfény < vőfél, sármány < sármál*. Györszentmártonban úgyis mondják: *arcint nézni*: szemtől szembe, erősen v. jól megnézni; *arcint látni*: színről színre látni (MTsz). Az *arcint* is az *arcény*-ből keletkezett *t* járulékhanggal vagy tárgyraggal (vö. *orcént Györszentmárton MTsz*). Az *arcé*, *orcé* is eredetileg ablatívusi alak volt, amelynek *l*-je lekopott. Ehhez is járulhatott az említett *t* elem: *orcét fogad*: szívesen lát (Nyr 2:279, Ormányság, a MTsz szerint Györszentmártonban is). Kiss Géza újabb följegyzése szerint az Ormányságban ma *orcétt* a. m. személyeser, pl. *orcétt ott vót*. Sőt azt is jelenti az *orcé* 'arc', pl. *Olyan orcét vetött rám* (SzegF 1:289). Vö. Nyr 59:240.¹

BEKE ÖDÖN.

A cső egy régi írásváltozata. MA magyar—latin szótárának 1604-i kiadásában ezt olvassuk: *Czui, Czű, Czõ, Czev, Siphó, Fistula, Tubulus, Situla*. Ezeket a változatokat átvette PP és SzD, az első adatot *Tsuj*-nak írva, Adámi pedig *csuj*-nak. Simonyi szerint a *czui* *csű*-nek olvasandó (TMNy 326), az EtSz azonban ezt mondja: «mint-hogy *csűj* alakv. lehetséges volna, *csuj* azonban nem, kétségtelen, hogy ebben az esetben is Molnár Albert a régibb nyelv írott adatát hibás alakban vette fel szótárába.» Hogy Simonyinak van igaza, s az

¹ A *szēmre várom* kifejezéssel vö. *szömre hénya*: szembesíteni (Dunántúl, Nyr 18:91).

ui csak *ü*-t akar jelölni, bizonyítja a következő adat: *Fui vel, Fű, Herba, Gramen*. PP ezt az írásmódot is átvette. Igaz ugyan, hogy *fűi* változat van a népnyelvben, de kizárt dolog, hogy két esetben is *ü* helyett sajtóhiba volna az *u*.

BEKE ÖDÖN

Bimbó. A régi nyelvben *bombó* alakban is előfordul. Így PP-nál: Gemmasco: *Bimbósom, Bombóval fakadok, Borsósom*. A *bimbózik* ige *bombózik* változatára a DöbrK-ből a NySz két adatot is idéz: *bomboztak* (475), *bomboznak* (482). Ez az alakváltozat továbbképezve megvan MA latin—magyar szótárának 1604-i kiadásában: *Germinatio Bombozas, kiczirazas*. A régi MTsz Ormányságból közli a *bombék* 'bimbó' alakot. Ezt az adatot megerősíti Kiss Géza Ormánysági táj-szógyűjteménye *bumbék* alakban. Az *o > u* hangváltozás nem ritka jelenség ebben a nyelvjárásban. A *bimbózik* ige itt úgy hangzik: *bumbékszik*. Kelet-Ormányságban *bimbék* is előfordul Kiss Géza följegyzése szerint (SzegF 1:102).

BEKE ÖDÖN

Hankalék. Egész Északmagyarországon el van terjedve a *kankalék* szónak ez a mellékalakja (eredetét l. Nyr 65:10), a régi nyelvből azonban a NySz csak Adámiban (1763) talált rá adatot, pedig megvan már MA szótárának 1604-i kiadásának mindkét részében: *Hankalec, Haustum és Haustum, Viztekerő kerek, kut kerek, kankaric. Hankalec*, PP-nál Haustum: *Viztekerék, Kút kerek, Kankarik*, de a magyar—latin részben szerepel a *Hankalék: Haustum*.

BEKE ÖDÖN

Estvenyén. A NySz kérdőjellel közli ezt a szót *estvényen* alakban MA magyar—latin szótárából. MA l., 1604-ben megjelent kiadásában azonban *Estvenyén* *Crepusculo* (*Crepusculo* helyett) áll és PP-nál is ezt az alakot találjuk, tehát ez a helyes. Ami már most a szót illeti, véleményem szerint az *estvel* birtokos személyragos és *-n* határozóragos alakjával van dolgunk, amelyben az *l* asszimiláció következtében vált *n*-né. BEKE ÖDÖN

Népfí. (Egy új *fi* születésére.) A magyar nyelvben ugyancsak sok összetett szó született a *fi* hozzájárulásával, nemcsak tulajdonnév, hanem köznév is.

A régi tulajdonneveket, melyekben az összetétel első fele személynév, néha méltóságnév, hosszú volna, de felesleges is felsorolnom (*Balászfí, Istvánfí, Mártonfí, Mihályfí, Pálfí, Péterfí, Simonfí stb., Bánfí, Gyulafí, Kendefí, Vajdafí.*) Hogy a Győrfí, Lacfí, Márfí, sőt a Drágfí is, melyben az oláh Drák személynév rejlik, idetartozik, azt nyelvész előtt nem kell fejtegetnem. A leggyakoribb közneveket azonban megemlítem: *atyafí, férfí, királyfí, kurafí, úrfí, egyházfí, baromfí, lúd-, galamb-, nyúl-, tyúk-, verébfí stb.*, de a Nyt. Szótárban van még: *fattyúfí, jobbágyfí, ősfí stb.*

A *fi*-s szavakat nagyon megsza- porította a nyelvújítás és a nyelv- újítás korára eső lendületes magya- rosodás, mai politikai szóval élve az *asszimiláció*. A nyelvújítás hozta létre a *hazafí, honfí* szavakat, melyek nélkül a magyar költészet és a magyar politikai szónoklat el sem képzelhető, valamint a *harcfí, hadfí* szavakat, melyek a katonát akarták hol patétikusan, hol komikusan helyettesíteni. Kettős értelmű a *mú- zsafí*, mert költőt is, tanulót is jelent, inkább tréfásan, mint komolyan. Kellemetlen mellékíz, kedve- zőtlen jelentés fűződik a *nyomorfí, szerencsefí, világfí* szavakhoz, a víg- játék és könnyed tárca e szavaihoz. Végül egészen gúnyos használatú a mai riport-termette *bankfí*. Egyéb- ként ez utóbbiakról nem vett tudomást a Nyelvúj. Szótár.

A magyarosodás szolgálatába sze- gödött nyelvújítás főképp családne- veket termett, melyek előtt talán Jósika *Abafí*-ja (1836) volt a csalogató példa, de aztán még nagyobb erővel hatott rájuk *Petőfinek* (1844) varázsos neve. Így nem csoda, ha száz évvel ezelőtt, jobban mondva a 19. század közepén mind sűrűb- ben bukkannak fel addig ismeretlen *fi*-s családnevek: *Avarfí, Békefí,*

Benőfí, Bodorfí, Böngérfí, Dicsőfí, Hadfí, Galánfí, Jelfí, Jelenfí, Kárfí, Kompfí, Kúnfí, Lengefí, Lenkefí, Mezőfí, Órfí, Pórfí, Révfí, Szabadfí, Szákfí, Szegfí, Szendefí, Télfi, Térfi, Zalánfí, Zerfi stb.

A *fi*-s nevek felvételébe éppen úgy belejátszott a hivalkodás, mint a meggondolatlanság. A magyarosí- tott nevéek ugyanis — akár volt joguk hozzá, akár nem — siettek nevüket *ff*-fel és *y*-nal írni, hogy a régi nemes családnevek között annál könnyebben elvegyüljenek. To- vábbá nem gondolták meg, hogy a nyelv szokás szerint csak személy- és méltóságnévhez járulhatott a *fi*, a hirtelen magyarosodók, főképp a Bach-korszak elmulása után magya- rosodók pedig hozzá ragasztották érzéki és elvont tárgynevekhez, amilyenek *Mezőfí* és *Szegfí, Békefí* és *Hadfí*, odaragasztották mellék- nevekhez, amilyenek *Dicsőfí, Keményfí, Szabadfí, Szendefí*, odara- gasztották elavult vagy nem is létező szavakhoz, amilyenek *Helífí, Szákfí, Zerfi*. Az is könnyelműen járt el, aki a *Lenkefí* nevet vette föl, mert kitette magát annak a fel- tevésnek, hogy őse apátlanul jött a világra.

A *fi*-s nevek elszaporodását az is okozta, hogy a névmagyarosítók nem kis része, főképp zsidó része *mann* végű nevet viselt, amely *mann*-t legegyszerűbb volt *fi*-val helyettesíteni. Szinte kétségtelen, hogy többek között *Békefinek Friedmann, Keményfinek Hartmann, Mezőfinek Feldmann* volt az eredetije, *Révfí Steueranntól* származhatott, míg némelyek szerint *Hadfí Hermann*-ra vezethető vissza.

Külön csoportot tesznek a *fi*-s összetételekben a költői, írói és mű- vészi nevek, amelyeknek sorát való- színűen Kisfaludy Sándor *Himfy*-je indította el, de amelyeket Szigligeti a *Liliomfí*-val és *Szellemfí*-vel, Arany a *Hamarfí*-val (Elveszett alkot- mány), Zalár József az álnévül hasz- nált *Hunfí*-val, amelynek nyomán keletkezhett az ismert *Kunfí* csa- ládnev, Hazucha Ferenc, aki *Kel- menfy László* néven írt, Jókai a

Pusztafi-val (Politikai divatok), amely név alá Petőfit rejti eléggé felismerhetőleg és a *Krényi*-vel (Régi jó táblalírák) terjesztett, amely utóbbinak idegenszerűségére ő maga is rámutat. *Rübezahl*-ból gyártott *Répa*-t nem is említem.*

Újabban nagyon meggritkáltak az új keletű *fi*-s családnevek, nemcsak azért, mert a hivatalos névmagyarosítás megszigorította a *fi*-végű nevek felvételét, hanem nem kis mértékben azért is, mert a Nyelvőr is többször szóvátette a *fi*-összetételű új nevek nem kis számának a helytelen képzését.

Annál feltűnőbb volt egy új *fi*-szónak, egy nem is tulajdon-, hanem köznévnak a megjelenése; a *népfi*-t értem, melyet egy hivatott író, Illyés Gyula, ugyancsak megdölgöndölva alkotott «*Petőfi*» című hatalmas munkájában, az 1936. év irodalmi termésének abban az érdekes darabjában, melyet egyaránt nevezhetünk regényes élet- és korrajznak, mint irodalomtörténeti és lélektani tanulmánynak.

Illyés Gyula a *népfi*-t egyenest Petőfire alkalmazza, nemcsak azért, mert Petőfit a nép szülte, mert székalzó legény volt az apja és cseléd-lány az anyja, hanem mert a szerző Petőfiben mást lát és mást akar láttatni, mint az ország ügyeit akkor hivatalosan és jog szerint intéző *hazafi*-akban. Illyés Gyula, aki éppen oly fokon és jogon vallhatja magát *népfi*-nak, mint ahogy Petőfit annak nevezte, tehát útjára bocsátotta ezt a legújabb *fi*-s összetételt, a *népfi*-t, melyről a Nyelv-

* Csúf- vagy ragadványként is keletkezett *fi*-s összetétel, így a *Kanfi*, melyet Szentesen egy kiterjedt, tisztos család, a *Kanfi Horváth*-család használ megkülönböztetésül. Ilyen ragadványnév más vidéken a *Szörfi* és ilyennek tekinthetjük a *Hazafi*-t is a múlt század «népköltő»-jének Hazafi Veray Jánosnak a nevében. A Hoaffy-nevet ismert tisztviselő család viseli.

örnek is tudomást kell vennie, már csak nyelvtörténeti szempontból is.

A tudomásulvételhez hozzátartozik az is, hogy ez az új szó — bármilyen közel volna a feltevés — nem egy Magyarországon is ismert családnévnek, *Volkmann*-nak köszönheti létét, hanem már meggyökeresedett magyar példának: *hazafi*, *honfi* stb.

KARDOS ALBERT.

Példa. Ismeretes, hogy *példa* szavunk a német *Bild* középfelnémet *bilde* alakjának az átvétele (vö. Melich Nyr 24:351), s a NySz az EhrK-ból (ma JókaiK) két adatban is idézi az eredetihez közelebb álló *belda* változatát. Az az érdekes, hogy ez a hangváltozat Calepinusban is előfordul (1585): prouerbium — *Belda bezed*. A kiadó Melich erre azt a megjegyzést teszi: «Hiba lesz *Pelda h*» Azonban Molnár Albert latin-magyar szótárának 1604-i kiadásában is megtaláljuk ezt az alakváltozatot: Parabola *Beldabeszed*. Molnár Albert fölhasználta a magyarral bővített Calepinust, azonban ez az adat mégsem Calepinus lenyomata, mert nála parabola — *Pelda bezed*, viszont MA-nél a Proverbium *Pelda beszed*. Tehát nagyon valószínű ezeknek az alakváltozatoknak a hitelessége, vagy legalább is még hagyományként élhetett az eredetibb alak a 16. és 17. század fordulóján. Tudjuk, hogy a hangváltozásoknak van egy átmeneti korszaka, amikor még él a régi az új mellett, sőt mikor a régi a beszédben már nem használatos, írásban még mindig ragaszkodunk a hagyományhoz. Azt természetesen nem mindig lehet eldönteni, hogy egy régies alakot ejtettek-e még, vagy már csak helyesírásbeli hagyományról lehet szó.

BEKE ÖDÖN

A kiadóhivatal értesítései.

A Magyar Nyelvőr előfizetési ára egész évre 5 pengő. Külföldi előfizetők számára 6 svájci frank, 40 cseh korona, 160 lei.

Félévi előfizetést nem fogadunk el.

A legközelebbi szám 1937 december havában jelenik meg.

Telefón: 1-222-29.

Postatakarékpénztári számla:

Dr. Balassa József 2560

A MAGYAR NYELVŐR

szerkesztősége és kiadóhivatala
Budapest, V., Klotild ucca 10/A.

STEMMER ÖDÖN

Tudományos és művészeti antikvárium
Budapest, V. Gróf Tisza István ucca 14

Megjelent:

10. sz. könyvjegyzék

HISTORIA HUNGARICA

I.

- a) Magyarország a honfoglalás előtt.
b) A magyarság eredetétől az államalapítás koráig.

II.

Magyarország az államalapítás korától a szatmári békéig.

TARTALOM:

<i>Fokos Dávid: Munkácsi Bernát</i>	61
<i>Kertész Manó: Csata, portya</i>	64
<i>Fokos Dávid: Adalékok szó- és szólásmagyarázatokhoz</i>	67
<i>Beke Ödön: Egy epe jelentésű régi magyar szó</i>	71
<i>Munkácsi Bernát halála és temetése</i>	75
<i>Az Országos Néptanulmányi Egyesület közgyűlése</i>	79
Irodalom: <i>Zsirai Miklós: Finn-ugor rokonságunk. (Balassa József) — Tóth Pál László: A mondatok grafikai ábrázolása. Mi a mondat-tan? (Knöpfler László.) — Temesi Mihály: A magyar névmások története. (Knöpfler László.) — Baranszky-Jób László: A magyar széppróza története szemelvényekben. (Balassa József.) — Könyvek</i>	79
Nyelvművelés: <i>Még egyszer a való. (Balassa József.) — Légyott. (Zsoldos Jenő.) — Ország, országrész, névelő. (Kardos Albert.) — A műszaki nyelv magyarsága. (B. J.)</i>	83
Magyarázatok: <i>Határozóragos szóból rag. (Fokos Dávid.) — Tűzok. A személynevek köznévi használata. Hodvas. Szivárkozik, szivárkodik. Káka és kákó. Orcény vár. A cső egy régi írásváltozata. Bimbó. Hankalék. Estvenyén. Példa. (Beke Ödön.) — Népf. (Kardos Albert.)</i>	86

MAGYAR NYELVŐR

SZARVAS GÁBOR ÉS SIMONYI ZSIGMOND FOLYÓIRATA

Megjelenik havonként
a nagy szünetet kivéve

Felelős szerkesztő és kiadó
BALASSA JÓZSEF

Szerkesztőség és kiadóhivatal
Budapest V.
Klotild ucca 10/A

AZ ORSZÁGOS NÉPTANULMÁNYI EGYESÜLET HIVATALOS LAPJA

BALASSA—BALASSI.

Írta: Kertész Manó.

E névpár multjához és egykori kiejtésének kérdéséhez kívánok a következőkben néhány adalékkal szolgálni.

A költő Balassa Bálint 1582-ig *Balassi*-nak vagy *Balassy*-nak írja magát, ettől fogva a *Balassy* aláírás *Balassá*-val váltakozik,¹ az Erdélyi Pál felfedezte arckép alatt pedig «Valentinus *Balas*» olvasható. A *Balassa* és *Balassi* változatok egymáshoz való viszonyát lényegében már rég tisztázta Tagányi, mikor az elsőt a régi *Miklóssa*, *Jánossa*, *Tamássá*, *Ákossa*, *Andrássa*, a másodikat pedig a *Miklóssy*, *Jánossy*, *Tamássy*, *Andrássy* sorba iktatva azt tanította, hogy az első csoportban *-sa* («helyesebben tán csak *-a*»), a másodikban pedig *-i* képzős tulajdonnevekkel van dolgunk s mindegyik névcsoport jelentése: „Miklós fia, János fia”.² Semmi okunk sincs arra, hogy a *Miklóssa*-félékben *-sa* képzőt tegyünk fel, mert a két s nyilván csak régi írássajátság, és amint a *Miklóssy*-t *Miklósi*-nak mondták régen is (hiszen a *-si* képző egészen újkeletű), azonképpen a *Miklóssa* ejtése is *Miklósa* volt. Egyébként az ilyen nevek a régiségben is hol *Janwsa* (1483), hol meg *Janussa* (1496) formában bukkannak fel (Csánki 5:783); a költő dédapja nevének ezt a változatát is *Balassá*-nak írják (KárOkl. 2:508, 1482-ből). E személynevek végén az az *-a* kicsinyítő, becéző képző áll, amellyel a régi magyar *Fehéra*, *Szépa*, *Bibura*, *Hazuga*, *Seba*, *Sima*, *Vida* stb. nevekben találkozunk.³ Egyébként a *-sa* képző (*-csa* ~ *-cse* képzőnk őse) is előfordul személynevek végén: a régi *Fehérsa* a 13. század végén *Fejércsa*, majd *Fejércse* lesz;⁴ a *Csém* nemzetiség egyik tagja *Jacobsa* (ÁUO. 7:161, 1244-ből), egy 1321-ből való oklevél pedig «*Jakobcha* fil. Alberty»-ről szól (ZichyOkm. 1:193).

Mivel a latin *Blasius* a magyarban *Balázs* (előbb talán *Balás*) lett, a szóban forgó névváltozatokat Tagányival így kell olvas-

¹ Waldapfel József, MNy. 25:213.

² Századok, 1895. évf. 179.

³ Melich, MNy. 10:153.

⁴ Melich uo. 195.

*nunk: Balázsa, Balázsi.*⁵ Mert ismeretes, hogy költőnk egy Balázsnak a leszármazottja; a Balázs ős a 14. század második felében élt, akinek unokáját, Bálint dédapját: Lászlót még többféleképpen emlegetik: «Ladislaum, filium Nicolai, filii Blasii de Gyarmat» (BánffyOkl. 2:113, 1468-ból); «Ladislaum de Gyarmath» (uo. 119, 1469-ből); Ladislao *Balassi* de Gyarmat» (HédOkl. 1:312, 1465-ből); «Ladislaus *Balasa* de Gyarmath» (háromszor, KárOKl. 2:508, 1482-ből). Ez adatoknak a mi szempontunkból az az érdekessége, hogy a *Balasa (Balassa)-Balassi* kettősség már három emberöltővel költőnk kora előtt is megvolt a család névhasználatában és hogy mindkettőnek ez az értelme: 'Balázs fia, Balázs leszármazottja'.

Hogy a 15. század végén még eleven volt a személynevekhez járuló *-i* és *-a* képzők ilyen jelentésének tudata, arra a következő bizonyítékokat idézhetjük: A Sente-Mágócs nemzetségnek van egy Kölcsei *Mikó* György nevű tagja; *Mikó* tudvalevőleg *Miklós* becéző alakja, a név tehát azt jelenti: 'Kölcsei Mikó (Miklós) fia György'; ezt a Györgyöt 1438-ban így említik: «Georgius *Miko* de Kewlche» (KárOkl. 2:209), 1478-ban pedig, mikor már nem volt életben, ekép szólnak róla: «filium condam Georgy *Michlosi* de Kewlche» (uo. 475). — Gyerővásárhelyi Gyerőfia Miklós, akinek nagyapja volt Gyerő (Gerő), atyja pedig János, halála után 1459-ben, 1460-ban és 1507-ben *Janosy, Janossy* néven fordul elő (Csánki 5:486). Harmadik bizonyítékunk meg éppen a *Balassi-Balassa* névre vonatkozik: egy hunyadmegyei birtokost 1449-ben «*Nicolaus filius Blasii* de Thompafalva» néven említenek, ennek fia «*Albertus filius Nicolai* de Tompa» (1462), aki 1475-ben «*Albertus Balase* de Thompa», 1480-ban «*Albertus Balasy* de Thompa», 1483-ban pedig «*Albertus de Balassa*» néven fordul elő (Csánki 5:153). Az utolsó adatban a *de* az oklevél írójának nyilvánvaló tévedése. A *Balase* névalak kétségtelenül a nálunk a 13.—14. században igen gyakori szláv *Balasey*-ből lett; a *Balasy, Balassy* (olv. *Balázsi*) alak ennek is lehet a *Balase* (olv. *Balászé*) formán keresztül való szabályos továbbfejlődése.⁶ Am szláv eredet esetében is kétségtelen, hogy a 15. század végén ez a *Balázsi* szóalak már beleilleszkedett a *Jánosi, Andrási, Miklósi*-féle magyar nomen possessi képzős nevek sorába.⁷

Íme, nemcsak költőnknek, hanem más Balázs-fiaknak is hol *Balázsi*, hol meg *Balázsa* a neve. Hadd említsem még meg, hogy egy hajdani baranyamegyei falut, amely 1360-ban *Blaseyfolua*, 1368-ban *Balaseefalua* néven szerepel, 1400-ban *Balasa-falua*-nak írják (ZichyOkm. 3:176, 346, 5:165).

E fejtegetésekkel természetesen nem az a célom, hogy már-

⁵ Az EtSz. cikke is e felfogás felé hajlik.

⁶ Pais, NyK. 44:329—31.

⁷ Különbösen a magyar *-i* képző története ugyancsak *ej > é > i* fejlődést mutat (Simonyi: TMNy. 580, Melich, MNy. 10:156.)

most a *Balassa-Balassi* név régtől fogva hagyományos kiejtésének megváltoztatását javasoljam. De semmiesetre sem lehet az akrostichonokat tanuságtételre hívni annak a feltevésnek a bizonyítására, hogy a *Balassi* nevet hajdan betűinek mai értéke szerint olvasták. Balassi Bálint három akrostichonos verse a következő névformákat adja ki: *Balassj*, *Balasi*, *Balas(z)i*;⁸ azt az érvet, hogy »semmiképpen sem volna érthető, hogy *Balázsi* ejtés esetén egyetlen egyszer sem került volna hosszú illabiális *-á*-val kezdődő szó a megfelelő helyre»,⁹ tüstént lerontja az akrostichon folytatása: csak tovább kell olvasnunk a versfejeket s azt látjuk, hogy a költő keresztnevét egyszer *Balintot*, egyszer *Balinthot*, egyszer meg *Baljnthot* kapunk. Ebből a fenti okoskodás szerint azt kellene következtetnünk, hogy költőnk *Balint*-nak hívták, ami nyilvánvaló lehetetlenség. Világos, hogy az akrostichon nem a kiejtést, hanem a szokásos, de nem egységes írást követi.

Egyébként mindn vitát feleslegessé tesz és a *Balassi* név kiejtésének kérdését véglegesen eldönti a költőnk fordította *Beteg lelkeknek való füves kertecske* két kiadásának címlapja. Az első, 1572-i krakkói kiadásban a fordító neve «Gyarmathy *Balaßy* Balint»; az β betű a 16. században egyébként is szokott *zs* hangot jelölni,¹⁰ de hogy itt csak ez lehet az értéke, azt igazolja maga a címlap, ahol az *s* hangnak *f* és *s*, az *ss*-nek *ff*, az *sz* hangnak pedig *fz* a jele (*fok*, *fwues*, *egeffeg*, *fzerelmes fzwleýnek*). Az 1580-i bártfai második kiadás pedig következetesen ékezettel jelöli az illabiális hosszú *á*-t és a fordító nevét «Gyarmati *Balássij* *Bálint*»-nak írja. A *Balaßy-Balássy* írásváltozatok tehát együtt igazolják, hogy költőnk magát *Balázsinak* nevezte.¹¹

Még néhány szót a «Valentinus *Balas*» névről. Így nevezi a költőt a 17. század elejéről való olajfestésű képének felirata; öccsének, Ferencnek képe alatt pedig ez áll: «Franciscus *Balas*.¹² Ez a névváltozat már pusztán létevel igazolja hajdani szokásos voltát. A család sohasem nevezte így magát, de mások ajkán élhetett ez az elnevezés, mint ahogy a család nevét őrző *Balassagyarmatot* a nép *Balázsgyarmatnak* is mondja (NyF. 20:15). Hiszen *Balázs* vezetéknevül szintén ugyanannyi, mint *Balásfi* és csak véletlen, hogy költőnk nem egy vezetéknevet visel Pázmány munkatársával, *Balásfy* Tamással. Keszthely egykori hatalmas urait, a gersei *Petőket* is, akik a 14. század közepe táján élt «sári vagy makvai Márk fia *Pető*» leszármazottjai (AnjOkm. 4:634, 5:564, ZalOkl. 1:176 stb.), hol így írják: «Georgii et Johannis *Pethew* de Gerse» (ZalOkl. 2:579, 1464-ből), hol meg: «Georgii *Pethewfy* de Gerse», «Johanni *Pethewfy*» (SoprMTört. 2:545, 1483-ból).

⁸ A Dézsi-féle kiadás 1:17. 35. 66. 1. — ⁹ Waldapfel i. h.

¹⁰ Kniezsa, MNy. 29:151.

¹¹ Csonkás Mihály, aki az β jegy *zs* értékét már megállapítja, a *Balázi—Balassa* olvasás híve (MNy. 24:337).

¹² Erdélyi Pál: *Balassa Bálint* (Magyar Tört. Életrajzok 1899) 231. s köv.

NÉPNYELV ÉS NYELVTÖRTÉNET.

Írta: Beke Ödön

A finnugor nyelveknek az indogermán nyelvekhez képest aránylag egészen rövid irodalomtörténetük van, s így az írott nyelvemlékek kora is meglehetősen fiatal. Az ilyen nyelvek történetének ismeretéhez fokozottabb szükség van a nyelvjárások tanulmányozására, mert a népnyelv, különösen az elszigeteltebb tájak nyelve, sok régiséget őriz meg, tehát ezek feltárásával pótolhatjuk bizonyos tekintetben a hiányzó vagy rövid multa visszatekintő írott nyelvemlékeket. Már többször is foglalkoztak nyelvészeink az olyan régi szavakkal, melyek az irodalmi és köznyelvben elavultak, a használatból teljesen kimentek, de egyes vidékeken a nép nyelvében még ma is előfordulnak.¹ Sok esetben pedig ki lehet mutatni, hogy egyes tájszavak nem újabb eredetűek, hanem annak a vidéknek vagy esetleg nagyobb területnek régi szókészletéhez tartoznak. Nagy szükség lenne ezért egyrészt egy-egy vidék szókincsének minél teljesebb mértékben összegyűjtése, másrészt a helyi levéltáraknak nyelvi szempontból alapos átkutatása. A 16.—18. századnak még rengeteg nyelvi forrása kiaknázatlan, még a nyomtatásban megjelent forrásművek sincsenek teljesen földolgozva. Igaz, hogy ezek legnagyobb része nyelvészeti célokra csak óvatosan használható, mindamellett szótári szempontból még sok értékes adatot lehet bennük találni.

Az itt következő tájszavak egy része eddig a régiségből nem volt kimutatva, legalább is a közölt jelentésben. Ezeken fölül néhány olyan szót is közlök, melyekre eddig a régi nyelvből csak kevés vagy későbbi adat volt ismeretes.

1. *Fenyőaljagomba*. Somogy m.-ben *fenyalla-gomba*, Órségben és Göcsejben *fenyalla*, Hetésben *fenyüalla* ‚fenyő alján termő gomba, fenyő-gomba‘ (botanikailag nincs meghatározva). A Szakácstudományban már van rá adat: *Fenyő alja gomba*. Ezzel mi magyarok nem igen élünk, de egyéb nemzetnél igen kedves (Radvánszky, Régi magyar szakácskönyvek 1:225).

2. *Gerezd*. A régi nyelvben a *gerezd* 1. segmentum, stria, Furche; 2. szöllőgerezd; 3. *hátgerezd* ‚hátgerinc‘ jelentésben fordult csak elő a NySz szerint. A ‚szöllőgerezd‘ jelentés ma is megvan a népnyelvben (MTsz. Csüry), a *hádgerizd* csak a szatmármegyei Szárazberekben (Csüry). Nem ismeri azonban a NySz a fokhagymagerezdet, melyet a MTsz is csak a veszprémmegyei Szentgálról közöl (*ég geresz fokhajma* Nyr. 3:89),² de másutt is megvan ez a jelentése, pl. a somogymegyei Kéthelyen *egy girizd fokhajma* (saját följegyzésem). A Szakácstudományban több adatot is találunk erre a használatra: fokhagymát hámozz és *gerezdenkint* törd meg (43); az fokhagymát *gerezdenkint* meghámozd (222); a juhczémert vedd ki az tüztül, az késeddél lyukazd meg, az mennyi helyre az *fokhagyma-gerezdeket* elrakhatod (51).

¹ Simonyi, Ritka szók és szólások (Nyr. 17:8), Magyar Nyelv² 140, Zolnai, Népnyelv és nyelvtörténet (Nyr. 21:6).

² Különös, hogy ugyanabban a közleményben *girizd* alak is van.

3. *Homály*. Szamosháton *homáj* ‚színtelen arcú, halovány, sápadt’ (Csüry), Kiskúnhalason ‚szőke, halvány-szőke’, Kecskeméten *homály-szín* ‚fehéres-barna’ (MTsz). Nyilván ez a jelentés van a köv. adatban: *Homály és sárga bika* No. 2. (1690, Radvánszky, Magy. Családélet 2 : 403); vö. OklSz. Pótl.

4. *Horgas-in*. A régi Tsz. szerint a Székelyföldön a szarvasmarha *horgas-ina* ‚csánk, hátulsó lábak hajlása’ (MTsz.). A Szamosháton *hãrgasin* ‚a térd alatt a lábszárat hajlító és mozgató izom’ (Csüry); a moldvai csán-góknál *hõrgossz-in* ‚die Fussehe in der Kniebeuge (bei den vierfüssigen Tieren am hinteren Fuss)’ (Wichmann). PP-nál Suffrago: A’ barmoknak hátulsó láboknak *horgas inaik*. A Szakácstudományban: az (ökör) lábait mind az *horgos ináig* vizes ruhában erősen betakarja, hogy csontjai meg ne égjenek (34); Az *horgas inától* fogva az бүрét sem nyúzták le, hanem boros temérdek vászonban betakarták (169). Vö, NySz. Vö. MA 1621-i kiadásában: Suffrago, *Az Baromnac utolso láboknac kihorgat* (= kihorgadt) *ina*.

5. *Hurka*. Eredeti jelentése ‚bél’ volt, s a népnyelvben több helyt ma is megvan ez a jelentése (MTsz. Csüry). A Szakácstudományban: Tehénbél riskásával töltve. Ezzel is úgy élj, mint ide elől megmondám, *hurkájának* megmosásával, tisztításával (29); (az bél) magad mossad újonnan, s megvonjad az mint az kolbász *hurkáját* szokták megvonni (64). — A *gyöngyõshurka* a MTsz. szerint Heves m.-ben és a Székelyföldön ‚a disznónak vékony, porcogós, kövér, fehér hurkája, amelyet kifordítva, töltelék nélkül sütnék meg’. Szamosháton a *gyöngyõshúrka* ‚a sertésnek porcogós légzõcsõje (gömböcnek szokták tölneni)’ (Csüry). A Szakácstudományban több adat van rá: Ha az *gyöngyõs hurkáját* meg akarod tölneni, még elején meghadd az mészárosnak, minekelõtte az tehenet meg nem nyúzza, hogy elején vegye ki az *gyöngyõs hurkáját* s ketté ne vágja. Ezeket pedig úgy készítsd, hogy három vagy négy *gyöngyõs hurka* legyen, mert egy, egy kis táltra nem elég; egyéb *hurkánál* szükjebb is az, neve is szebb (31). Itt marhahurkáról van szó, vagy mint akkor mondták, a tehén hurkájáról, és volt töltelke rizkásából. — A vastagbél régi neve a Szakácstudományban *végsõ hurka*: az *végsõ hurkáján* kezd el, s úgy vonjad ki az belit (173); Szarvasnak *végsõ hurkája*, riskásával töltve (171); az *végsõ hurkának* az *hurát* rizkásával is megtöltheted, ez az egyik igen kedves *hurka* az urak között (65). A második *hurka* itt már a mai használatot tünteti föl, de alapszava, az itt szintén előforduló *húr* hasonlóképp belet jelent. A MTsz. Debrecenből idézi, de Csüry szerint a Szamosháton is a ‚sertés vékonybele, melybe a kolbászt töltik’. Csürynél *segvéghúrka* is, s ez is megvan a Szakácstudományban: Elsõben az *segg-véghurkáját* vond ki (71). Megvan már Calepinusnál, MA, PP-nál. PP-nál még: Procidencia sedis: *Vég hurkának* leesése, le-járása.

6. *Kigyókõ*. Gömörben *kigyókõ*, Nógrádban *kigyó-fujta kő* ‚verébtójas nagyságú, gömbölyű, fehérszínű, vérerekkel futtatott kő, amelyről a nép azt hiszi, hogy a kigyók-fujta tajtékból lesz és gyógyító ereje van’ (MTsz). Már egy 1595-i adatban: *Az kigyó keövet* is eó feõlsegének hagyom, ky igen ritka es kedues, Torokgyk ellen es torok fayas ellen rolla innya igen haznos (Radv. Magy. Csal. 3:171).

7. *Lángos*. Komáromban ‚kenyértésztából a befűtött kemence szénénél sütött, vékonyra lapított tészta’. Nógrádban *lángos-lepén* (MTsz). A Szakácstudományban van már rá adat: Tégy vajat egy serpenyőben egy öreg diónyit, egy *lángos* formára kiszélesített tésztát (292).

8. *Lyüki*. A MTsz. szerint ‚apró ember v. gyerek, törpe.’ A Szakácstudományban: jól megvervén, tágítsd ki az tésztát, nem kell temérdeknek lenni (egy *lyüki* embernek az ujjának mennyi szélességet teszen 283). Radvánszky szerint a Galgóczi-féle kéziratban ‚törpe’ van helyette. Vö. NySz.

9. *Mankó*. Szamosháton ‚fogantyú a kaszanyelen’ (Csüry), CzF szerint a hajósoknál a csáklya, evező, stb. végén az egésznek hosszával keresztben álló darab fa, tehát am. fogantyú, markolat. A NySz csak Krücke jelentésben közli, a Szakácstudományban a nyárs mankójáról van szó: Ennek a nyársnak egy felől hegyit hagyj, az hegyin alól az *mankójának* való helyet is hagyj, az hol bele véshessék. Ennek penig két forgatójának kell lenni, mint az köszörű kúnek (32); Az nyárs hegyin való két *mankót* szegeztesd fel, hol helt hattál neki (uo.).

10. *Nyúl-süldő*. A NySz és az OkISz csak ‚malac’ jelentését ismerik a süldő-nek, a Szamosháton azonban tágabb jelentése van: 1. ‚serdülő (fiú, leány)’; 2. ‚fiatal, de már szép fejlett (pl. nyúl)’; 3. ‚a malacnál jóval nagyobb fiatal sertés’ (Csüry). A MTsz szerint Heves m.-ben *süldő* (nyúl, bika) ‚fiatal, idei’. Már a Szakácstudományban: *Nyúl süldő* töltve egészen (173).

11. *Ondó*. Csüry szerint a Szamosháton 1. ‚kukoricaliszt korpája’; 2. ‚napraforgómag leörölt héja’. A MTsz szerint a Székelyföldön, Szatmár m.-ben, Kecskeméten, Kinskúnhalason ‚a kölesnek kásátöréskor lefosztott héja, stb.’ Ez megvan a Szakácstudományban is: Az köles kása, ha *ondós*, megszürjed egynehányszor, hogy az *ondója* kimenjen (239). MA-nél is.

12. *Ordas*. A népnyelvben ‚hamuszín, szürke, sötétszürke, kormos szürke, szürkésbarna’. Egy 1690-i adatban: *Ordas* öreg bika No. 1. (Radv. Magy. Csal. 403); Vö. NySz. OkISz.

13. *Párhamu*. Somogyban és Baranyában ‚kiszapult (vagyis szapulás után maradt) hamu’. A régiségből: az földet kit onnét ki vájtál, annak a helyét töltsd meg *paar hamuval*. (Radv. Magy. Csal. 3:54). Vö. *párlug* NySz. MTsz. Csüry, Wichmann.

14. *Pilis*. Csongrádban, Békésben, Biharban, Szatmárban *pilis*, Kiskúnhalason, Nagykúnságban, Nagybányán *pillis*, Csallóközben *pilis* ‚a kenyér megszegésekor levágott darab’ (MTsz). Szamosháton (Kömörő) *pilis* ‚a kenyér dúca, gyürkéje’ (Csüry). Nyilván ez a szó van a Szakácstudományban: vedd le az czipó *pilisét*, töltsd bele az leveskét (282).

15. *Szak*. A NySz a Szakácstudományból idézi: *borsó-szak* ‚Erbsenbrei’ *kendermag-szak* ‚Hansamenbrei’. Az utóbbi előfordul egy másik, 16. századbeli szakácskönyvben is (Magy. Csal. 3:46), a *szak* azonban magában is megvan a Szakácstudományban: Mikor a *szakot* az tálban rakod, azzal hintsd meg felyül, jószagú rósa vízzel is szenteld meg az *szakot*, az tálban erősen faragd meg nádmézzel és úgy add fel (231). Itt a *szak* a. m. ‚borsószak’. Kendermagszak ellenben a köv. adatban: Kendermagból csinált túrós éték. Ennek is az túróját úgy csináld, mint az *szaknál* megmondám

(234). — A népnyelvben a *szak* szintén előfordul: *szakká füő* 'szétfő' (Vas m. Sárvár, Rábaköz); *csupa szak minden*: 'sár' (Vas m. Őrség); 'olajsajtolás után maradt konkoly, olajpogácsa' (Palócság, Komárom m. Kiskúnhalas, Kúnmajsza. Szentés, Szeged) MTsz. Ez a *szak* a *szakad*, *szakít* ige alapszava.

16. *Szűfogás*. Rábaközben és Sümeg vidékén *szűfogásos*, 'szívbjajos, szívgyörcsben szenvedő'; Veszprém m.-ben *szűfogásos* 'nyavalyatörős'. (MTsz). PP-nál *Deliquum animi*: *Szű-fogás*, *Ájulás*, Pázmánynál csak 'fájdalom'. A Szakácstudományban is van rá adat: Mégis szarvas gomba. De nem olyan, hanem *szű fogástúl* is jó, nem mindenütt terem, Rézmárk (helyesen Késmárk) havasán elég (223).

17. *Tengeri-szőlő*. A MTsz szerint Gömör m.-ben, Rimaszombaton és Hegyalján a ribiszke neve. PP-nál: *Astaphis*, *Uva passa*, *Ribesium*. A latin-magyar rész szerint a *Ribesium* és a *Ribes Sz. János fája* (vö. ném. *Johannisbeere*), *Tengeri szőlő*. Az *Astaphis*: *Tengeri szőlő*, az *Uva passa*: *Malosa szőlő*, *Aszszú szőlő*. Calepinusnál és MA-nél nincs meg a *Ribes*, *Ribesium* jelentés, tehát 'ribiszke' értelemben PP-nál fordul elő először. A régi adatokban tehát a *tengeri-szőlő* nem a ribiszke, hanem a mazsolaszőlő. Ez világosan kiderül a Szakácstudomány következő helyéből is: *apró szőlőt* is hányj reá, kit *tengeri szőlőnek* hínak (85). *Apró szőlő*, *tengeri szőlő* nevének kívül *apró tengeri szőlőnek* is nevezi (231, 233).

18. *Tetemes-tok*. A MTsz a *tetemes* 1. 'erős tagokkal bíró'; 2. 'tetelesen vétkes' (Háromszék) címszó alatt közli az *Acipenser Güldenstädtii tetemes-tok* nevét Györből. Ez a név Grossinger *Universa Historia Physica* (1793—97 című művében jelenik meg először (V. 84). Előtagjának jelentése azonban nem 'erős tagokkal bíró', mert ez a régi *tetem* 'csont' szó származéka, s így *tetemestok* tkp. azt jelenti 'csontos tok'. A *tok* u. i. a vértés halak csoportjába tartozik. Eszerint a *tetelmestok*-változat csak íráshiba lehet, s így törlendő. Az *Acipenser glaber szin-tok* neve szintén Grossingernél jelenik meg először (V. 84).

19. *Topor*. A MTsz szerint 'kis kézi balta, faragó fejsze, rövidnyelű bognárfejsze v. ácsszekece'. Az adatok mind Dunántúlról valók, egy a szebenmegyei Szászsebesről. Megvan már egy 1658-i adatban: egy *topor* mely érne 12 dénárt (Magy. Csal. 3:332).

20. *Túró*. A MTsz. a Balaton mellől idézi egy 1839-i följegyzésből: *túrós* (bor) 'virágos'. A NySz közli a Szakácstudományból a *túrózik* igét 'schäumen' jelentésben, s ugyanaz a jelentése itt a *megettúrózik* igének is, nem pedig 'serescit', mint PP-nál. De a *túró* alapszónak is megvan már a 'hab' jelentése: Kendermagból csinált *túrós* éték. Ennek is az *túróját* úgy csináld, mint az szaknál megmondám: hozzá illendő fazékban tégy tiszta vizet az tűzhöz, vörös hagymát vess abban, olajat is reá, mikor fel akarod adni, az *kendermag túróf* bocsásd reá, mint az *túrós étket* szokták felereszteni, főzz helyére abban (234); kevergesd, *meg ne hagyjad túrózni*, mert ha *megettúrózik*, nem leszen jó. Mikor fel akarod adni, mondja, *bezzeg igen túrózik* uрам, de te járj el az te dolgozban, az *túróját* egy tiszta kalánnal szedd tiszta szitára, hadd menjen ki az leve (233).

MUNKÁCSI BERNÁT KÉZIRATI HAGYATÉKA.

Munkácsi Bernát életének utolsó napjáig dolgozott. Úgy látszott már, hogy be tudja fejezni felbecsülhetetlen értékű hatalmas vogul szótárát, készültek már a Vogul Népköltési Gyűjtemény harmadik kötetéhez való tárgyi és nyelvi magyarázatok (ezeknek egy része már meg is jelent a Nyelvtudományi Közlemények 50. kötetében), és már elkészült a votják hadifoglyok ajkáról feljegyzett votják szövegek fordításának jelentős része. De ezek a munkák most, fájdalom, félbemaradtak; befejezésük másokra vár.

Munkácsi Bernát utolsó arcképe

Bizton reméljük azonban, hogy ezek a munkák, melyeknek megjelenése a finnugor nyelvtudomány szempontjából oly rendkívül fontos, nemsokára napvilágot láthatnak.

A vogul szótár előmunkálataiból elkészült már az eredeti vogul szógyűjtés feldolgozása: felcédulázása és betűrendbe szerdése. Már csak beosztásra vár a Vog. Népk. Gyűjt. első két kötetének és a harmadik kötet nagyobbik felének szóanyaga. A szövegek feldolgozása — ezt a munkát Munkácsi utasításai szerint Knöpfler László végezte — úgy készült, hogy a szövegeket rendszerint négysoronként szeletekre vágták, kapoccsal hozzájuk fűzték az ugyancsak a nyomtatott példányból kivágott megfelelő fordítást, azután aláhúzták azokat a fontosabb szavakat, amelyek alá, mint címszók alá, a szeleten lévő szövegrészlet beosztandó. Mint-hogy a nyomtatott lapnak mindkét oldalát kellett feldolgozni, két

nyomtatott példány felszeletelése volt szükséges. Most mindenekelőtt ugyanilyen eljárással kell a III. kötet befejezésének és a IV. kötetnek, továbbá az I. és II. kötet kiegészítő füzeteinek az anyagát a szótár számára előkészíteni, végül a kéziratok alapján a III. és IV. kötet nyelvi és tárgyi magyarázatait, jegyzeteit összeállítani és ezeket is a szótár szerkesztése közben figyelembe venni, ill. a szótárba beledolgozni. A M. Tud. Akadémia nyelvtudományi bizottsága nagy szeretettel és kegyelettel vette kezébe a vogul szótár ügyét, és így remélhető, hogy a szótár néhány éven belül megjelenik.

A *votják* hadifogolytanulmányok eredménye egy igen becses, terjedelmes szöveggyűjtemény, továbbá nagyobb terjedelmű szöveggyűjtés. A szövegek fordításában eddig is e sorok írója volt Munkácsinak segítségére, azonban most még jókora anyag vár lefordításra. A munkát (német fordítással) a Finnugor Társaság adja ki. Bízunk benne, hogy a *votják* szövegek még 1938 folyamán sajtó alá kerülhetnek.

Számottevő *osztét* szöveggyűjtés is van a hagyatékban; ez is a világháború alatt végzett hadifogolytanulmányok eredménye.

A *jarkendi-török* szöveggyűjtés az 1905. évből való. (A Budapestre hozott jarkendi török ember ajkáról feljegyzett szövegeket és a jarkendi nyelvjárás alaktani vázlatát Kúnos adta ki a Keleti Szemle VI. kötetében.)

Munkácsi Bernát hagyatéka a következő kéziratokat tartalmazza:

I. Vogul Szótár.

1. A magánhangzók valamennyi nyelvjárásból (rendezve).
2. Északi-vogul mássalhangzók, rendezve (fehér és szürke cédulákon).
3. Kondai-vogul mássalhangzók, rendezve (kék cédulákon).
4. Pelymi vogul mássalhangzók, rendezve (zöld cédulákon).
5. Középlozvai vogul mássalhangzók, rendezve (sárga cédulákon).
6. Alsólozvai vogul mássalhangzók, rendezve (síma fehér cédulákon).
7. Tavdai vogul mássalhangzók, rendezve (piros és rózsaszín cédulákon).
8. Az eredeti vogul szótári gyűjtés nyelvjárások szerint, íveken.
9. Alkalmi szójegyzések:
 - a) sárga füzetben; ennek jelzése: S
 - b) piros füzetben; jelzése: P
 - c) fekete füzetben; jelzése: F
 - d) három kisebb füzetben.
10. Tárgyi és nyelvi szempontból nevezetesebb adatok az eredeti vogul szótári feljegyzések alapján.
11. Vogul természetjelző kifejezések és leírások.
12. Adalékok a vogul szótárhoz.
13. Reguly vogul szótári gyűjtéseinek másolata Munkácsi jegyzeteivel.
14. Vogul és osztják adatok Pápai Károly hagyatékából.
15. Kannisto eddig közzétett vogul adatai és ezeknek jegyzéke, mutatója.

16. A Vogul Népköltési Gyűjtemény I., II. és fél III. kötetének szeletei (4—4 sor a fordításával). A cédulákon a kötet lapszáma; mellette betűk a következő jelentéssel: a = az első 4 sor; b = 5.—8. sor; c = 9.—12 sor; d = 13.—16. sor; e = 18.—20. sor.

II. Vogul Népköltési Gyűjtemény.

17. A Vog. Népk. Gyűjt. I. és II. kötetének kézirata bejegyzésekkel.
 18. A Vog. Népk. Gyűjt. III. és IV. kötetének eredeti és letisztázott kéziratai.
 19. Jegyzetek a Vog. Népk. Gyűjt. IV. kötetéhez.
 20. A Vog. Népk. Gyűjt. III. kötete számos bejegyzéssel.
 21. Nyelvi és tárgyi magyarázatok a III. kötethez (nem teljes). — (A 109 lapra terjedő kéziratnak egy része már megjelent a NyK.-ben.)
 22. Adalékok a Vog. Népk. Gyűjt. III. kötetéhez.
 23. Reguly vogul szövegeinek másolata jegyzetekkel.
 24. A medve tiszteletével kapcsolatos jegyzetek.
 25. Tárgymutató az I—II. kötethez.
 26. Névmutató az I—II. kötethez.
 27. Pótlások az I—II. kötethez.
 28. Költői jelzők a Vog. Népk. Gyűjt.-ben.
 29. A vogulok és osztjakok néprajzi térképe.

III. Segédeszközök a Szótárhoz és a Népk. Gyűjt.-hez.

30. Reguly néhány osztják szövegének másolata és kéziratos vogul imád-ság- és evangélium-fordítás.
 31. Pápai Károly hagyatékából osztják gyűjtésre (elsősorban néprajzi gyűjtésre) vonatkozó cédulák.

IV. Votják gyűjtés (hadifogolytanulmányok alapján).

32. Eredeti votják szöveg-feljegyzések.
 33. Letisztázott és lefordított votják szövegek.
 34. Lefordítandó votják szövegek.
 35. Eredeti jegyzetek a votják szövegekhez.
 36. Jegyzetek a votják gyűjtéshez.
 37. Votják szógyűjtés és újabb votják nyomtatványok.
 38. A hadifogolytanulmányok aktái.

V. Oszét gyűjtés (hadifogolytanulmányok alapján).

39. Az oszét szógyűjtés előmunkálatai. (Jegyzetek.)
 40. Oszét szójegyzék: 61 l. kézirat és Jegyzetek az oszét szójegyzékhez.
 41. Oszét szövegek kézirata. (A szövegek a KSz. XX. és XXI. kötetében jelentek meg.)
 42. Oszét nyomtatványok átírása magyarázatokkal és jegyzetekkel.
 43. Rendezett oszét szógyűjtés.

VI. Jarkendi-török gyűjtés.

44. Jarkendi-török szógyűjtés (szógyűjtemény betűrendben, továbbá a KSz.-ben megjelent szövegek szóanyaga).
 45. Jarkendi-török szójegyzék: 24 l. kézirat.

VII. Az Árja és Kaukázusi Elemekhez.

46. Anyag és kidolgozott cikkek az AKE.-hez.

VIII. Egyebek.

47. Nyelvészeti és néprajzi jegyzetek:

a) néprajzi jegyzetek; b) a török-magyar szóegyeztetések történetéhez és a kérdés irodalma; c) kisebb közlésekhez való jegyzetek; d) magyar szófejtések; e) a rokonnyelvek szófejtéséhez; f) az obi ugor-magyar szófejtéshez; g) török elemek a rokon nyelvekben; h) magyar és vogul-osztják néprajzi jegyzetek; i) altaji nyelvészeti, főképp szó-tári munkák bibliográfiájához; j) nyelvészeti és néprajzi jegyzetek; k) török-magyar szóhasonlatok; l) török-árja hasonlatok; m) oszét adatok a szófejtéshez; n) néprajzi érdekességek.

48. Die ungarische Sprachwissenschaft (Reguly-ig). 20 l.

49. Asszír hatásra vonatkozó jegyzetek.

50. Beiträge zur Erklärung der «barbarischen» Sprachreste in der Theogonie des J. Tzetzes. (A KCsA.-ban megjelenő cikk kézírata és korrek-túrája.)

51. Osztják és szamojéd népmesék. hősmondák magyarul. (Pápai Károly hagyatékából.)

FOKOS DAVID.

SETÄLÄ SÍREMLÉKÉNEK LELEPLEZÉSE.

A finnugor nyelvtudomány két évvel ezelőtt elhunyt nagy képviselőjének, Setälä Emilnek síremlékét október 10-én leplezték le Helsinkiben nagy ünnepség keretében. A síremléket a Finnugor Társaság, a Kalevala-Társaság, a Finn Irodalmi Társaság, a Finn Tudományos Akadémia, a turkui egyetem, az Otava könyvkiadó-intézet, továbbá Setälä munkatársai, tanítványai és barátai állították. Az emlék fekete gránitból készült, s felső részén a végtelen tenger hullámaiból kiterjesztett szárnyán egy hattyú száll föl, a tudós képzetének jelképe. Az emléket Wikström Emil tervezte Setäläneknél még életében kifejezett kívánsága szerint, mert Setälä kisfiának sírjára tervezett ilyen emléket.

Az ünnepi beszédet Kannisto Artur, a Finnugor Társaság elnöke tartotta, melyből a következő részleteket közöljük: Setälä életének munkája, melyet elsősorban tudományos kutató és egyetemi tanár, továbbá államférfi és állami tisztviselő minőségében végzett, műveltségtörténetünk legújabb korának legjelentősebb eseményei közé tartozik. Setälä ritka tehetsége nagyon korán megnyilatkozott. Már 16 éves diákkorában megírja anyanyelve nyelv-tanát, melyet saját osztályában használnak, s azután évtizedek folyamán egyre újabb kiadásokban láthat hazája összes iskoláiban. Ugyanez a diák kutatja szülőföldje nyelv-járását, s egyetemi hallgató korában kiadja kutatásai eredményét mintául szolgáló tanulmányban. Az egyetemet 21 éves korában elvégzi, 22 éves

korában doktor lesz úttörő dolgozatával, 23 éves korában a finnugor nyelvtudomány magántanárává, 29 éves korában a finn nyelv és irodalom rendes tanárává nevezik ki. A finn és finnugor nyelvek kutatása terén Setälä új korszakot kezd...

Setälä tudományos működése előadásaiban is nagyhatású volt. Kétségtelen, hogy egyetemünkön nem sok ilyen alapos és nagy tudású, fiatalosan lelkes, ösztönzést keltő és magával ragadó tanárunk volt, mint Setälä. Szerencsés körülmények folytán ugyanabban az időben kerültek egyetemünkre a népköltés kutatás nagy tudósa, a lánglelkű Krohn K., valamint az éleselméjű és nagy tudású nyelvtudósok, Paasonen és Wichmann. Ezeknek a férfiaknak az érdeme, hogy egyetemünkön a finn tudományok a fejlődésnek szinte hihetetlen fokára jutottak. Az előadótermek megteltek buzgó hallgatókkal, s a legtehetségesebb hallgatókból lassanként kutatók váltak, akik mestereikkel együtt folytatták a közös munkaterület mélyítését... És azok a fiatal tudósok, akiket a Társaság tervszerűen küldött az egész világba, elsősorban Oroszországba és Ázsiába, hogy nemzeti tudományunk készlet-tárába bőséges, eddig ismeretlen anyagot gyűjtsenek, szintén Setälä tanítványai voltak. Az élénk tudományos tevékenység hamarosan szép eredményeket kezdett hozni, melyek hazánkat a finnugor és uráلتaltaji kutatások vezetőjévé tették....

Setälének a független Finnország életében kifejtett politikai szerepének vázolója után Kannisto így folytatja beszédét: Azonban Setälä ifjúkorának szenvedélyes szerelme a tudomány iránt ezalatt sem szünetel. Erre fordítja az államügyek végzése után fönnmaradt szabad idejét. És amikor végre hivatalosan is búcsút vesz a politikától, a tudós dolgozószobája az a menedékhely, ahova visszavonul és amely élete alkonyának magányosságát enyhíti.

Abba az emlékérembe, melyet Setälä 70. születésnapja alkalmából vertek, ez a jelige van bevésve: «In magnis et voluisse sat est». Mi tudjuk, hogy Setälä akár a tudomány, akár a politika terén működött, nem elégedett meg kicsivel; ő nagy dolgokkal foglalkozott, neki nagy céljai voltak. De ez nem volt elég; meg is valósított nagy dolgokat. És voltak nagy álmai is. Ő maga mondta: «Meg tudtuk valósítani nagy álmunkat, hazánk függetlenségét és szabadságát. De van még egy nagy álmunk: hisszük és reméljük, hogy Finnország népéből igazi nagy kultúrnép válik, amely tud valami nagyot és sajátost ajándékozni a világ többi népeinek, az emberiségnek.... A mi nagy álmunk, hogy eljövend az idő, amikor a mi népünk létrehozta kultúra oly hatalmas lesz, hogy minden honfitárs az összetartozás érzésében büszkén fogja kiáltani: finn vagyok!» Ez volt a célja Setälének, a tudósnak és az államférfinak.

(Uusi Suomi, 1937. X. 11.)

B. Ö.

IRODALOM.

Dengl János dr. Magyar nyelv-helyesség és magyar stílus. (Budapest, 1937. Grill Károly könyvkiadóvállalata.)

A néhány évvel ezelőtt erősebb lendülettel megindult nyelvtisztító mozgalomnak ez a könyv terjedelm és részletesség tekintetében minden-estetre legjelentősebb terméke. A csaknem 500 oldalra terjedő műben Dengl feldolgozta mind-azt, amit a magyar nyelvtudományi irodalomban, folyóiratokban, a nyelvhelyességgel foglalkozó könyvekben eddig írtak. Egy ilyen összefoglaló, a kérdés minden részletét felölelő műnek megvan a maga értéke. És Dengl szélesebb tudományos alapot is igyekezett munkájának adni. A könyvnek csaknem egy negyedrész (1—118. l.) általános szempontból tárgyalja a nyelvtudomány kérdéseit. Ebben a részben szól a nyelvről általában, részletesen tárgyalja a nyelvek alaki és tartalmi (jelentéstani) változásait, a stilisztika kérdéseit és így jut el a nyelvművelés feladatának megállapításához. Ez a nagy alapvetés azt mutatja, hogy a szerző nem annyira a nagyközönség gyakorlati érdeklődését tartotta szem előtt, mint inkább egyetemi hallgatóinak szükségletére volt tekintettel.

Az a körülmény, hogy a szerző az egész eddigi irodalmat feldolgozta és bedolgozta könyvébe, sok helyen egyenetlenné és ingadozóvá tette. Nagyon gyakran használja kiegyenlítésül és mintegy megbocsátásul a «nyelvtény» kifejezést és ebben is ingadozást látunk, ha a könyv különböző helyeit összehasonlítjuk. A nyelvművelés feladatát egy helyen (136. l.) így állapítja meg: «A nyelvművelésnek

éppen az a feladata, hogy gátat vessen a helytelen irányban terjeszkedő analógiának». A nyelvművelés feladata sokkal szélesebb körű és a nyelv életének sokkal több részletére kiterjedő, semhogy azt ilyen egyszerűen el lehetne intézni.

Néhány példát sorolunk fel az ilyen ingadozó és határozott nézetet nem mutató tárgyalásra. A szenvedő ige használatára nézve megállapítja, hogy az «nem magyartalan». «Tény azonban — mondja később —, hogy a szenvedő igeragozás a sok üldözés következtében szinte kihalófélben van.» Nem az üldözés az oka, hogy a szenvedő alak használata szűkebb körre szorult, hisz az «üldözés» csak a múlt század nyelvhelyességi mozgalmi óta indult meg, amikor a szenvedő alak a köznyelvben már szűkebb körre szorult, de nem mondhatjuk, hogy kihalófélben van. Azután azt írja, hogy «a közbeszédben egyáltalán nem használják». Ezt sem mondhatjuk így. Hogy mikor és hogyan használhatjuk még ma is, arra nézve a könyv nem ad útbaigazítást. Az ikes igék tárgyalása is zavaros és nem ad határozott útmutatást. Azt sem lehet ily határozottan mondani, hogy «az ikes igék ható alakját iktelenül ragozzuk». Ezeknek a ragozása is épúgy ingadozó, mint más ikes igéké. — «Lesz-es szenvedő alak»-ról nem beszélhetünk. *El lesz határozva, ki lesz hirdelve* nem szenvedő alak. Ebben a kényes és sokat vitatott kérdésben sem kap az olvasó határozott útbaigazítást. A szerző azt mondja, hogy «*az el van utazva, el vagyunk maradvá, meg vagyunk szokva...* stb. tárgyatlan igei kifejezések is kezdenek (!) nyelvténnyé

lenni». Néhány sorral később elismeri, hogy «ez a használat már régi eredetű; megtaláljuk a nép nyelvében is». Tehát nem kezd nyelvténnyé lenni.

A helytelen kifejezésekkel szemben Dengl néha engedékeny, máskor nagyon szigorú. Nem mondhatjuk, hogy «németes a melléknévi igenévnek (névszói) állítmányként való használata az illető ige helyett».*) Nem mondhatjuk, hogy az ilyen kifejezés: *ez az eljárás égbekiáltó, a zokogás szívettpő* stb. rossz, és csak így szabad mondani: *ez az eljárás égbekiált, a zokogás a szívet tépi*.

A vegyeshangú szavakról nem mondhatjuk, hogy a ragok és képzők mélyhangú alakjukban járulnak hozzájuk (162. l.). A szabály az, hogy a ragok és képzők ilyen esetben az utolsó szótag magánhangzójához igazodnak. Tehát így mondjuk: *mágnesség, parlamentben, fráterek, októberben, kilométeres; a honvéd is mindig magashangú: honvédség, honvédek*. Az *e, é, i* rendszeren nem változtatja meg az előtte álló mélyhang hatását. Ezért mondjuk *áprilisban, borbélyok, Fiuméba*.

A könyv legjobban kidolgozott része az idegen szavakkal és kifejezésekkel foglalkozik. Kár, hogy ilyen túlzó kifejezéssel vezeti be ezt a részt: «nyelvünket az ilyen szavak és kifejezések teljesen előzönlötték». Nem a magyar nyelvet özönlötték el ezek a kifejezések, hanem csakis a gondatlan írók nyelvét. A közéletben előfor-

*) Ebben a mondatban felesleges a *való* (vö. Nyr 66:83). Dengl máskor is használja a felesleges *való*-t; pl. az *által* névutónak az ige mellett való használata (201. l.), kétszeresen hibás a kishetűvel való írás (204. l.) stb.

duló idegen szavak összeállítása és a megfelelő magyar szóval fordítása hasznos figyelmeztetés a könyv használója számára.

Még megemlítjük, hogy nem lehet kifogásolni az ilyen kifejezéseket: *gomba tojással, vese velővel*, mert ez más, mint *gombás tojás, velős vese; tea rummal* szintén más, mint *rumos tea* (ebbe már beleöntötték a rumot). BALASSA JÓZSEF.

Wogulische und ostjakische Melodien, phonographisch aufgenommen von A. Kannisto und K. F. Karjalainen, herausgegeben von A. O. Väisänen. (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne LXXIII.) Helsinki, 1937. 8°, LXI+378.

Ez a nagyjelentőségű kiadvány — az obi-ugor népek zenéjének első tudományos hitelű gyűjteménye — 238 dallamot tesz közzé pontos kritikai lejegyzésben. Nagyobb-részét (150 dallamot) Kannisto vette fonogramra 1905 körül a Szoszva-, Pelymka- és Konda-vidéki vogulok között, egynegyedét (58 dallamot) Karjalainen gyűjtötte a Vaszjugán-, Vah-, Tremjugán-, Szurgut- és Berezov-körzetek osztják énekeseitől, 1898—1902-ben. Meglepő a műfaji gazdagság: 96 medveének és medveünnepi dal, 38 mitológikus és szertartási ének, 11 hősdal, 48 alkalmi dal és «sorsének», 8 hangszeres darab, melyet az öthúros vogul *szanykultap*-on adtak elő és 7 közelebről megjelölten dal. A melódiákat egy kitűnő finn zenetudós, A. O. Väisänen, jegyezte le a fonogramokról s ugyanő látta el a kötetet részletes bevezető-tanulmánnyal.

A gyűjtemény beható zenei szempontú ismertetése itt nem lehet feladatunk; muzikológiai jelentőségéről csak fővonásokban számolunk be s inkább anyagának tartalmi kapcsolatairól szólunk.

Sajnos, a kötetet szövegek nélkül adták ki; a Karjalainen-gyűjtötte szövegek ugyanis nincsenek meg külön feljegyzésben, Kannisto szöveggyűjteményét pedig önállóan fogják közzétenni. Dallamnélküli

szövegkiadás azonban épúgy csak félérték, mint a szöveg nélküli dallamkiadás. Hiszen ez a két elem csak együtt, egymást kölcsönösen áthatva adja a népi költészet, az élő hagyomány valódi lényegét. Nem szólva az etnográfus és a nyelvész csalódásáról, maga a muzsikus is megakad az ilyen közlésen: szöveg nélküli dallamok, melyek eredeti előadásukban valamely nyelvhez vannak kötve, majdnem mindig tisztázatlanul hagyják az elemi ritmuskérdéseket. Nem pótolja ezt a hiányt sem Kannisto szövegeinek a kötethez csatolt értékes tartalmi kivonata, sem Väisänen különben igen használható elemzései és kiváltképpen nem a kötet anyagának rendszerezési elve, mely sajátos és önálló, de kissé elvont módszerrel, Krohn és Launis kiadványaitól eltérőleg, elsősorban forma és ritmus, ezen belül sorszám, ütemfajok, hangsor és hangterjedelem szerint csoportosítja a melódiákat. Maga a lejegyzés a legnagyobb gonddal történt s különösen ki kell emelnünk, hogy a felvételek elvéhez híven, az egyes dallamoknak valamennyi strófaváltozatát felöleli; olyan eljárás ez, melyet a magyar gyűjtőknek és a magyar kiadványoknak mostanáig csak szórványosan vagy egyáltalán nem volt módjukban követni.

Formai és melodikai szempontból legprimitívebbeknek a vogul szertartási és alkalmi dalok látszanak, bár a medveünnepekhez kapcsolódó énektípus mindenütt fejlettebb fokozatot sejtet; szinte lépcsőről lépcsőre, előttünk alakulnak ki a többrétű, bonyolultabb dallamképletek, míg végül az osztják melódiák sorában jóformán modern dallamtípusokkal találkozunk. Az ötfokúság (félhang nélküli pentaton-rendszer értelmében) aránylag ritka, gyakoribb az öt szomszédos hangon (pentakordon) épülő hangrendszer. Magyar szempontból különösen jelentős, hogy a kötet két vogul és két osztják melódiája (130—131, 198—199. sz.): két medvecének, egy alkalmi és egy hősdal, azt az ősi dallamtípust képviseli, melyhez a magyar népi

siratóének dallama is szervesen hozzátartozik.

Ha az anyagot, szövegek híján Kannisto tartalmi kivonatai alapján, egybevetjük Munkácsi vogul szövegközléseivel, néhány érdekes egyezésre tudunk rámutatni. Pontosan azonos darabot a kétféle anyagban nem látunk ugyan, de a medveének között rára ismerünk egy-egy felöltő változatra. Az új kiadvány medveének-anyaga ugyan is meglehetősen gazdag; többek között, Munkácsi műfaj-megjelöléseivel élve, 4 medveköltő-éneket (75, 84, 114, 115), 3 medveleszállást (42, 76, 104), 2 fejedelmi leterítéshistóriát (18, 125) és egy medveskü-éneket (131) tartalmaz. Mindezekben csak általános vagy részleges egyezéseket találunk; de akad néhány olyan darab is, ahol a megegyezés jóval szorosabb. Így a kötet 65. sz.-a a *Rápeszke asszony* énekének (Munkácsi, Vogul Népk. Gyűjt. III. 358) szoszvai változata, valószínűleg ugyanazzal a dallammal; tartalmilag az az eltérés, hogy a hősnő itt nem maga száll szembe a medvével, hanem fiait hívja küldi ellene. A *Bálványos-tavi öreg* énekének (Munkácsi i. m. 368) szoszvai változatát, valószínűleg egyező dallamra, a kötet 51. sz.-a adja. A *Tómiy-ének* (Munkácsi i. m. 441, 464) szoszvai változatát a 73. sz., a *Khélyim- és Khaisz-ének* (Munkácsi 494, 520) pélimi változatát a 99. sz., az *Énekértő* öreg históriájának (Munkácsi 526) szoszvai változatát 134. sz. alatt találjuk. Utóbbinak a Munkácsi-féle változatból ismert kiengesztelő befejezése viszont nem itt, hanem egy másik, rokon énekben, a szoszvai «galóca-dal»-ban (Väisänen 36. sz.) bukkan fel. Itt ugyanis a medvét szidalmozó öreg utólag megbékíti a haragvó állatot, míg az *Énekértő* öreg szoszvai változatában (Väisänen 134. sz.) a medve a következő összel hosszúból megöli az öreget.

Ennyi az, amit futólagos egyeztetésre a kétféle gyűjteményben fel tudunk mutatni, mint ugyanegy énektípus összetartozó, egymást részben kiegészítő változatait. A Väisänen-féle kötet, mondtuk,

ebben a hiányos alakjában is úttörő jelentőségű, mert szörványos dallamközlések után elsőnek ad összefoglaló tudományos képet egy eddig jóformán ismeretlen, primitív népzene-birodalomról. Kívánjuk, hogy kövessék mennél előbb hozzá méltó, de még teljesebb kiadványok.

SZABOLCSI BENCE.

Trócsányi Zoltán: Kirándulás a magyar multba. (Kir. magy. egyetemi nyomda, 1937.)

Trócsányi régebbi könyveiben is többször fordult vissza a magyar művelődés régi századaiba és gyűjtötte össze azokat a régiségeket és ritkaságokat, amelyek ma is érdekelhetik a mult iránt fogékony olvasóközönséget. Legújabb kötetével is ezt a célt szolgálja. A régi magyar életről tár elénk érdekes képeket. A könyv második fele a magyar könyvvel és nyelvvel foglalkozik; komoly visszaemlékezések és vidám tréfák sorakoznak egymás mellé a mult idők emlékeiből.

B. J.

Komlós Aladár: Irók és elvek. Irodalmi tanulmányok. (Nyugat, 1937.)

Értékes gyűjteménve ez a kötet Komlós Aladár régibb és újabb tanulmányainak, melyeknek egy része különböző folyóiratokban jelent meg és így együtt képet adnak Komlós irodalmi munkásságának értékéről. Az irodalomtörténet és a kritika kérdéseivel foglalkozik a tanulmányok nagyobb része.

A Nyelvőr olvasóit legjobban azok a tanulmányok érdeklik, amelyek a líráról és a szavalásról szólnak új szempontokból nézve ezeket a kérdéseket és új irányokat, új feladatokat jelölve ki.

B. J.

Kozocsa Sándor: A Zalán futásának első kido'gozása. (Régi magyar könyvtár 41. M. T. Akadémia, 1937.)

1933-ban a Nemzeti Múzeum birtokába jutott Vörösmarty egy kéziratkötege. Ebben került elő Zalán futásának első kidolgozása. Kozocsa Sándor nagy gondnal és pontossággal vetette össze ezt a kéziratot az eposz első kiadásával. Az ilyen gondos kritikai kiadás értéke, hogy bepillantást enged a költő műhelyébe és esztétikai és stílus-történeti szempontból is érdekes tanulságokat tár elénk.

B. J.

Könyvek:

*Ascher Oszkár: Beszédművészet. (Színpad kiadása.)

*Zlinszky Aladár: Művészi hangfestés és hangutánzás. Nyelvesztétikai tanulmány. (Különnyomat a Budapesti Szemle 1937. évfolyamából.)

Rein Nurske: Adjektiv-atribuudi kongruentsist eesti keeles. (Tartu, 1937.) (A melléknévi jelző egyezéséről az észti nyelvben.)

Istenes Károly: Fonétikai rendszerek (A siketnémák és vakok tanárainak orsz. egyesülete, 1937.)

* Ismertetni fogjuk.

Részvétiratok Munkácsi Bernát halála alkalmából. Az Országos Néptanulmányi Egyesülethez a következő tudományos intézetektől és tudósoktól érkezett részvétirat: Finnugor Társaság (Suomalais-ugrilainen Seura) Helsinki, Porosz Tudományos Akadémia (Preussische Akademie der Wissenschaften) Berlin, Csehszlovákiai Magyar Tudományos és Művészeti Társaság Pozsony, Észt nyelvészeti Társaság (Eesti Keele Arhiv) Tartu, Magyar Tanulmányi Központ Párizs, Kettunen Lauri, Uotila T. E. Helsinki, Lach Róbert, Bécs.

NYELVMŰVELÉS

A sportnyelv magyartalanságai.

A Magyarosan nyelvművelő folyóirat időnként kisebb közleményekben megemlékezik a sportnyelv magyartalanságairól. Fenntartás nélkül dicséri a Nemzeti Sport című sportszaklap nemes mozgalmát és nyelvújító törekvését. Eddig nem is volna baj a folyóirattal, mert e sorok írója, aki maga is harminc éve munkálkodik testi művelődésünk fejlesztése érdekében, teljes elismeréssel adózik a Nemzeti Sportnak. A Nemzeti Sport úttörő munkássága feltétlenül dicséretes és nem hiszek abban, hogy «vannak lapjaink, amelyek mintha határozott rosszakarattal viseltetnének e nyelvújító törekvésekkel szemben.»

Ez a vád éppen úgy ellenkezik az igazsággal, mint az alábbi, ugyancsak a Magyarosan mondata: «Egy-két nagyobb ujság kivételével, hírlapjaink teljes nemtörődomséggel viseltetnek az üdvös mozgalom iránt s továbbra is azon a zagyván kevert sportnyelven írják híreit és tudósításait, mely a magyar testedzésnek immár évtizedek óta szégyene». Ennyire felületesen mégsem lehet vádolni sem a lapokat, sem a hírlapírókat, ellenben meg kellene vizsgálni, mi az oka annak, hogy nem tudják mindenben, feltétlenül követni a Nemzeti Sport mozgalmát. De a cikk írója ezt nem teszi, a nyelvművelő folyóirat csak elvi szempontból dicséri a mozgalmat, gondosan hallgatva arról, hogy az idegen szavak helyett nyelvünkbe ültetett új szavak minden esetben jók-e és kifejezik-e az idegen szavak értelmét? Addig is, amíg ezekről nem mond ítéletet, higgye el, hogy a magyar sportnyelvben vannak idegen kifejezések, amelyeket annál kevésbé kell nyelvünkéből kigyomlálni, mert általánosan elfogadottak és éppen úgy magyarokká lettek, mint a posta, a rádió, a csokoládé. E cikk keretében nincs mód részletesebb felsorolásra, elég magát a sportot elfogadott és olyan kifejezésnek megjelölni, amilyent még a Nemzeti Sport is nevében visel.

Amikor azt akarjuk mondani, hogy jól és helyesen írjunk és beszéljünk «magyarul», véleményem szerint nem mondhatjuk, hogy jól és helyesen írjunk és beszéljünk «magyarosan». Ugyanígy tiltakozunk az ellen, hogy a Magyarosan azért húzzon bennünket deresre, mert *derby*-t írunk és nem rangadót. Más a *derby* és más a rangadó! *Derby* a lósporból átvett kifejezés, amely a legjobb lovak versenyét jelenti. Az embersportban a *derby* ugyancsak a legjobb ellenfelek küzdelmét jelenti, tehát azokat, akik a legjobbak, akiknek már megvan a rangjuk. Ha tehát versenyzők vagy csapatok korábbi eredményeikkel megszerezték már a legjobb versenyző vagy csapat rangját, nem rangadót játszanak, mikor *derby* mérkőzést játszanak. A *derby* nem adja meg a rangjukat, tehát a *derby* nem is lehet rangadó.

A felsorolásban a következő kifejezés a «*tacsdobások*» (partdobás). A partdobás éppen olyan, az idegen szó értelmével nem egyező kifejezés, mint az előbbi. A partdobás kifejezését a Nemzeti Sport a labdarúgó sportba kívánja bevezetni. A labdarúgó sportban viszont nincsen part; valamilyen víz partjára épített sporttelepnek pedig semmi köze sincs a parthoz. A *tacsdobás* formailag azt jelenti, hogy a játszótér oldalvonaláról bedobják a labdát. Ám a játszótér oldalvonala eddig még sohasem volt part és mivel így a partról sohasem lehet sem a labdát, sem a partot a játszótérre bedobni, aligha lehet kétséges, hogy a partdobás nem fejezheti ki a *tacsdobás* fogalmát. Talán inkább az oldaldobás.

Ha már hozzáfogtunk a helytelen kifejezések felsorolásához, folytatjuk, egyedül elvi szempontból és abban a felfogásban, hogy célszerűbb a hibákra rámutatni, mint korholni azokat, akik nem hajlandók minden fenntartás nélkül a meg nem felelő kifejezéseket elfogadni.

Itt van mingyárt a *bőr*. A labdát a

N. Sp. gyakran bőrnek mondja. Bizonyos, hogy a labda bőrből készül, de a cipő is és eddig még egyetlen nyelvújítónak sem jutott eszébe a cipőt bőrnek elnevezni. Persze a bőr használatából furcsa mondat is napvilágot láthat. Így, a *játékos homlokáról a bőr a kapuba patant!* Használja a N. Sp. a *rápénz* kifejezést is. A magyar nyelvben eléggé elterjedt latin *praemium* helyett. A hivatásos labdarúgók ugyanis győztes mérkőzéseik után *praemiumot*», jutalmat szoktak kapni. A jutalom jó magyar kifejezés, de azért, mert a játékosok fizetésükön kívül győzelem esetén még *praemiumot* is kapnak, a *praemium* nem lehet *rápénz*. Ha igen, akkor a meglevő házakra újabban ráépített emeleteket is el lehetne nevezni ráemeleteknek. Új sportkifejezés a «*döntetlen*» is az eldöntetlen helyett. Ha a magyar nyelv törvényei megengedik, hogy valamely mérkőzésről azt mondjuk, hogy annak sorsát a csapatok *döntik*, akkor helyes a «*döntetlen*», de ha a mérkőzés sorsát mégis a küzdő csapatok *döntik el*, akkor talán érjük be inkább a régi, jól bevált *eldöntetlennel*.

A cikkíró az idegen szavak használatával kapcsolatban fölteszi a következő kérdést is: «Azt hiszik vajjon ezek az urak, hogy az ilyen tarka zagyvalék szakszerűbb, előkelőbb a választékos, tisztaságra törekvő magyaros stílusnál, vagy talán csak azért nem fogadják el az újításokat, mert másoktól erednek?» Kérdem én is, vajjon valóban szakszerű, előkelő, tisztaságra törekvő magyaros stílust követünk-e, ha a *gól* helyett mi is a *dugót* használjuk? *Dugóval* általánosságban nyílások teljes terjedelmét dugják be, de a labdarúgópálya kapujába rúgott gól, vagy ha így jobban tetszik, a dugó egy ezredrészét sem tölti be a kapunak. Kérdem továbbá, hogy amikor azt mondhatjuk, hogy a kapuba vagy a kapu bal sarkára rúgta a játékos a labdát, szabad-e tisztaságra törekvő magyar stílusban úgy kifejezni magunkat, hogy «*rászúrta*» a labdát a kapu bal sarkára?

De nem folytatom tovább a fel-

sorolást, mert nem vitatkozni akarok és mert a Nemzeti Sport nyelvújító munkáját őszintén becsülöm. Céлом az volt, hogy szót emeljek a bennünket felületesen ért vádak ellen. A cikkíró, anélkül, hogy ezt részletesebben vizsgálnám, nem sportember, mert ha az lenne, a Nemzeti Sportot is olvasná és ebben az esetben — mi tagadás benne — észrevette volna, hogy olykor-olykor a N. Sp. nyelvújító törekvései mellett sem veti meg olyan idegen kifejezések használatát, amelyeket már megújított. Annyit mégis el kell ismernem, hogy vannak jó és új magyar sportkifejezések, amelyek kétségtelenül javítják nyelvünket, sajnos azonban, nem váltak még egészen közkeletűekké.

Ha a Magyarosan továbbra is ennyire szívügyének tekinti a sportnyelv magyarságát, leghelyesebb, ha tárgyalóasztalhoz hívja azokat, akik az úttörő Nemzeti Sporttal együtt készséggel állnak a nyelv művelők nemes törekvésének szolgálatába.

MAGYAR KÁROLY.

Való. Igaza van Balassának (Nyr. 66:19, 83), hogy néha nehézkessé teszi a mondatot a *való* igenév, amely arra szolgál, hogy a határozót jelzővé avassa. A «Spanyolországba *való* utazás», a «Pozsony felé *való* vándorlás» és az ezekhez hasonló kapcsolatok az igenév nélkül is ellehetnek; az is helyénvaló tanács, hogy a *való*-t egyes esetekben tartalmasabb igenévvel helyettesítsük vagy pedig *-i* képzős főnévvel, névutóval tegyük feleslegessé, ám véleményem szerint a magyar nyelv egyik ősi törvényével száll szembe a javaslat akkor, amikor «a létért *való* küzdelem», «a nemzeti dicsőségen *való* elmerengés» helyett ezt ajánlja: — «*küzdelem a létért*», «*elmerengés a nemzeti dicsőségen.*» Mert hiszen a magyarban, mint minden finnugor nyelvben, a jelző megelőzi a jelzett szót s a határozós szerkezet is azért lesz a *való* segítségével melléknévi természetű, hogy így a jelzett szava elé kerülhessen. Még a 16. században olyan nagy kelete van az ilyen szerepű *való*-nak, hogy

nemcsak «gyakorta való hírek»-ről, «vérént való rokonok»-ról, «távol való helyek»-ről, «föld alatt való pincék»-ről, «tengeren túl való földek»-ről olvashatunk, hanem «szemre való hányás»-ról, «nagyra való vágyás»-ról is. Ezt a hajdani nagy elterjedtséget hirdetik az ilyen jelzős kapcsolatokból kiszakadt fő- és melléknévek, mint *fülbevaló*, *nyakravaló*, *zsebbevaló*, *ennivaló*, *sem mirevaló* stb. Am az is kétségtelen, hogy már a 16. század nyelvében többféleképpen megnyilatkozik az a törekvés, hogy a *valót* háttérbe szorítsák, s e törekvés eredményeként ma pl. a *gyakorta való*, *távol való*, *eddig való*, *magán való*, *itt való*, *ott való* helyett azt mondjuk: *gyakori*, *távoli*, *eddig*, *magányos*, *itteni*, *ottani*, *a messze való*, *jelen való*, *külön való* kifejezéseket pedig a melléknévvé vált *messze*, *jelen*, *külön* helyettesíti.¹ Több szóból álló határozós kapcsolatok is kezdenek már régen *való* nélkül jelzőül szerepelni; 16. századi magyar költők műveiben gyakran olvashatni ilyeneket: «Az Nagy Szent Pál apostolnak életéről és haláláról szép história», «Szulimán császár Kazul basával viadaljáról»; legrégibb szakácskönyvünk sokszor így nevezi meg az ételeket is: «kaszás lével tehénhús», «tisztá borssal tehénhús», «malosa lével kappan», «sós egressel tyúk». Am látnivaló, hogy bármennyire igyekeznek is a régiek a *való*-tól szabadulni, a jelzőül álló határozót mindig a jelzett szó előtt hagyják, ahogy ezt az ősi törvény parancsolja. Nem is találkoztam a régieknél az ilyen határozó hátravetésével másutt, mint említett szakácskönyvünkben («borjúhús tiszta borssal», «tyúk lippai lével»), amelynek szerzője nyilván sok országban forgott, sok idegen nyelvet értő főszakács volt.

Nem mondom, hogy germanizmus az ilyen jelzői szerepű határozó hátravétele, de nyelvünknek kétségtelenül újabb szerzeményű európai sajátsága. Azt sem akarom javasolni, hiába is javasolnám, hogy az étlapokon ezentúl «marhahús

paradicsommártással» helyett «paradicsommártással marhahús» álljon. De az étlapok szórendjét a beszéd egyéb területein semmiképpen sem ajánlanám, mert ezzel nyelvünknek egy ősi törvénye ellen vétének. KERTÉSZ MANÓ.

Kertész Manó stilustörténeti megvilágítása a *való* régebbi használatáról nagyon érdekes, de nem menti azt a pongyolaságot és gondatlanságot, amelyet a *való* folytonos, felesleges használata ma a napilapok, a hivatalos iratok és szónoklatok nyelvében okoz. Nem említi meg azt sem, hogy a régi nyelvben a *való* jelentése igen gyakran egyértékű volt a *levő*-vel; ilyen kifejezések a *távol való helyek*, a *föld alatt való pince*, a HB-ben *mend paradisumben uolov gimilcic*, továbbá: *az alsó tárházban való marhák*, *az városban való jószág* stb. Nem kifogásolható a *való* használata akkor, ha azt jelenti: valamiből való, valahova való. De tűrhetetlen az a pongyolaság, hogy a *való*-t oda dobják mindenhova, ahol semmi szükség sincs rá. Ime két újabb példája ennek az izléstelenségnek egyik napilapból: *A királynénak a koronázás után való átvonulása*. *A szövegnek ez a majdnem való teljessége*. S ha az ilyen kifejezések helyett: a létért való küzdelem, azt mondjuk: küzdelem a létért, nem a jelző került a jelzett szó mögé, hanem a jelzős szerkezet helyett határozós szerkezetet használunk. BALASSA JÓZSEF.

Az ujságok nyelve megérdemli a komoly tanulmányozást. Tagadhatatlan ugyanis, hogy a magyar nyelvfejlődést a hírlapirodalom nagy mértékben elősegítette. Fejlesztette az előadásmód folyamatosságát, könnyedségét, gördülékenységét. A köznyelv figyelői helyesen teszik ezért, ha nyelvi tekintetből, fontosságuknak megfelelően az ujságokat is vizsgálgatják. Ebben a munkájukban természetesen a hírlapi cikkek hibái is feltűnnek. S ha a nyelvhelyességgel foglalkozó folyóiratok ezekre rámutatnak, s tőlük óvni akarnak: mind ezt nem személyek ellen irányuló,

¹ Vö. Finnugor Füzetek 17:86—100.

bántó szándékkal, hanem csakis a nyelv tisztasága és helyessége érdekében, elvi okokból teszik. Tagadhatatlanul vannak, (de nemcsak ujságírók) akik a nyelv iránti teljes közömbösséggel, nembánomsággal írják meg mondanivalójukat. De mindamellett úgy gondoljuk, alig akad olyan ujságíró, aki ne igyekeznék minél érthetőbbé, világosabbá tenni írását. Hiszen azért írunk, mert gondolatainkat közölni akarjuk. Észre is vesszük nem egy alkalommal, hogy az íróban cikke írásakor szinte küzdelmet folytat nyelvérzéke. Századunk elejének nyelvéből, kivált pedig a politikusok beszédéből jól ismerjük a *felvesz* igének ezt a németes használatát: felveszi a készfizetést, felveszi a munkát. A magyaros nyelvérzék ilyenkor a megkezd igét kívánja. Ennek az évnek tavaszán egyik ujságunk közgazdasági rovatában ilyen című kis közleményt olvastam: A Borsodi Szén újra felveszi az osztalékfizetést. Az író azonban érezhette, hogy ezt talán egyszerűbben, tehát magyarosabban is ki lehetne fejezni, s ezért ugyanazt a tényt a szövegben már így fogalmazta: a vállalat ebben az évben újból *megkezd* az osztalékfizetést.

Többen is elpanaszolták folyóiratunkban, hogy az egy számnevet annyira megriasztották, hogy sokan olyankor sem merik használni, amikor kétértelműséget okoz elmaradása. *Szelet vidéki házi-kenyeret, pohár bort adtak a pörköltkóstolóhoz* — írja egyik ujságunk. Egy másik lapban ezt olvastam a tavalyi év folyamán. *Fillér nélkül* indultak neki az útnak. Pénz nélkül csakugyan megkezdhetem utamat. De ha aprólékos akarok lenni, a fentebb idézett fogalmazást úgy is lehetne érteni, hogy csak *filléres* nem volt az utasoknál, pengős azonban akadt náluk. Ezekből a mondatokból is a nyelvszokás ellenére maradt el az egy számnev: *Perc mulva* megeredt az eső... *Csésze tea* mellett, fesztelenül beszélgettünk. A társaság a teremnek legmagasabb pontján *kis pihenőt* tartott. (Ujságközleményekből.)

Ha már számnévről van szó, nem hallgatjuk el, mennyire bántó, ha a *két* számnevet egyszerűen ki akarják irtani, s helyette minden esetben *kettőt* mondanak. Túlzott óvatosság kellett hozzá, hogy *Egy takarékos áramfogyasztó* ezzel a panasszal forduljon egyik ujságunk útján a nagy nyilvánossághoz: ...lakásomban hétszámra esténként csupán *kettő* szobában ég egy-egy jó fényt adó égő. A villamoson is *kettő* átszállójegyet kérnek az utasok. Márpedig nem hiszem, hogy előfordulna, hogy két jegy helyett hetet adna a kalauz.

Mindannyian ismerjük a *behoz* németes s hibás használatát. A vonat behozta tíz pernyi késését; a meggyógyult tanuló behozta mulasztását. Ez a nyelvi hiba azonban még új kapcsolatban is előfordul, s már efféle is lehet olvasni: Lengyelország behozta a vezető svédet a varsói sakkolimpiászon. Természetes, az ilyen használatok eredeti, magyaros szerkesztésmódokat veszélyeztetnek. Nem egy esetben megfigyelhetjük azonban, hogy a régi, sajátos használat erősebbnek bizonyul, s az idegenszerű szerkezetet ki tudja szorítani. A nyelv fejlődő ereje általában sikeresen küzd az épségét fenyegető veszedelmekkel, s így az idézett nyelvi hibák, sok-sok elődjük példája szerint, elébb-utóbb nagyrészt szintén feledésbe merülnek.

DÉNES SZILÁRD.

Rendes. Ez a nagy színnyelők családjába tartozik. Erőtlen pótlószere valamennyi jót, szépet, derekast, kedveset, ízeset, csinosat, komolyat, szorgalmast, bájt, bátorságot, szerénységet, becsületet, önfeláldozást stb. földi erényt kifejező jelző helyett. *A derék* családapa *rendes*, a *dolgos* háziasszony is ép-úgy *rendes*, de nem kevésbé az a legfrissebb divat szerint öltözött korzói hölgy sem... *A méltányos háziúr*, a *pontos bérlő*, a *becsület* kereskedő, a *szófogadó* gyermek egyaránt *rendesek*. A lelki ismeretes tisztviselőről kartársai megállapítják: *rendes* munkaerőnek látszik... A családban mondják, hogy Márta új vőlegénye igen *ren-*

des fiatalember... Az ügyes ügyvédet a kliense, a nagytudású orvost kezeltje *rendes ügyvédnek*, illetve *rendes orvosnak* hirdeti világgá. Duci édesanyja örül, hogy idén a gyerek *rendes tanárok* keze alá kerül... És az imádott hölgy kesztyűjéért vadállatok ketrecébe alámerészkedett hőszívű lovag (föltéve, de meg nem bocsátva, hogy akadna ilyen) semmivel sem lenne *rendes-ebb*, mint az az egyszerű ifjú, aki csak egy vilamosbéli ülőhely átengedésével adná jelét egy *rendes kis nő* iránti tiszteletének... A *rendesek* végeláthatatlan sokasága menetel ebben a hidegen zörgő bádog-kényszerzubbonyban, amelyről vigasztalanul pattan vissza a nyelv szép elevenségét, ragyogó tiszta színeit féltő jószándék. De talán még nem késő, ha minden tőlük telhetőt megtesznek, akiket illet, hogy ez a szürke hamueső ne borítsa el nyelvünk élő testét és hogy ez az egyébként *rendes* szócska szép *rendesen* mielőbb kerüljön vissza a maga *rendes* helyére.

JOZEFOVICS SARI

Erdélyiességek. Amennyire örülök az újabb erdélyi irodalom felvirágzásának, annyira sajnálom, hogy e kiváló írók egyike-másika valami fölöttébb visszás szokást kezd meghonosítani elbeszélő nyelvében. Jól tudom, hogy vannak nemzetek, ahol különféle tájnyelveknek külön, még pedig elég számottevő irodalmuk is van: a németeknek például vannak *«platt-dücs»* klasszikusaik, az olaszoknak velencei tájnyelvű drámai irodalmuk igen kiváló. De azt sehol sem csinálják, hogy a közhasználatban lévő irodalmi nyelvben úgy szaporítanak a provincializmusokat, a csak egyes nyelvjárási területeken szokásos nyelvi alakokat és tájszókat, mint egy-egy írójuk teszi. Azért hogy a székelyek a személyragos alakhoz

illesztett tárgyragot *-at* helyett *-ot-*nak mondják, nem kell magyar *irodalmi* nyelven és nem *tájnyelven* írt regényben az *apámot*-féle alakokon meghökkennünk, sem nem kell azt írni, hogy *bátron* bátran helyett, *termik* e. h. *terem* stb. De ez még hagyján; ezeket a nyelvi sajátosságokat, ha meg is akasztják az olvasót, legalább *megérti*. Ám mit tegyen azokkal a tájszókkal, melyeket vagy megtalál a Szinnyi-féle *Tájszótárban*, vagy még ott sem akad rájuk! Kell-e nekem tudnom, hogy *dránica* fazsindelyt jelent — amint szerencsésen megállapítottam Szinnyeimből —, vagy hogy *klánéta* annyi mint klárinét, amit még Szinnyi sem tud! Különben is a *Tájszótár* még azok számára is nehezen megszerezhető, akiknek van pénzük egy nagyritkán akadó antikvár-példányra, a közönséges olvasótól pedig csak nem lehet kívánni, hogy ilyen «segédeszköz» mellett olvasson új magyar regényt. Ha pedig e szerény figyelemzetésem ellenére erdélyi kollégáink továbbra is ragaszkodnának efféle tájszókhöz, melyek teljességgel nem hiánypótlók s így nem indokoltak, legalább adjanak egy kis szójegyzékben magyarázatot arról, amiről feltehetik, hogy a közönség zöme nem fogja megérteni. Higgyék el, ez az *ő érdekük* is!

Természetes, hogy a tájnyelvi alakok és tájszók alkalmazását nem lehet kifogásolni ott, ahol az illető tájékról való személyek beszédmódját akarja velük jellemezni a szerző; a baj csak akkor áll be, ha maga a szerző spékeli meg saját mondanivalóit ilyesfélével. De még ott is, ahol a szereplő személyek beszédmódját mutatja be az író, módjával tegye; hiszen a tájnyelvek pontos, fonétikailag is helytálló följegyzése csak nyelvészeti szakmunkába való. RADÓ ANTAL.

MAGYARÁZATOK.

Rúdravaló. Ez a szó első hallásra szidalomnak tetszik, mintha az *akasztófáralvalónak* vagy *kiebrudalivalónak* volna a mása. Pedig ezzel a szóval a régi magyar nyelvben (itt-ott még a mai tájszólásban is) nem szitkot, hanem valami szépitőt, díszitőt akartak kifejezni.

Kitűnik ez Zoltai Lajos debreceni ny. múzeumigazgatónak «*Vázlatok a debreceni régi polgár házatjáról*» című érdekes füzetéből (Debrecen, 1937), melyben ugyan csak sokszor találkozunk ezzel a majdnem ismeretlen, mert alig szó tározott szóval. A szót t. i. hiába keressük a NyTSz-ban Czuczor-Fogarásiban és más nagyobb szótárakban, csak a Tájszótár juttat a Nyr nyomán neki egy kis helyet, mint székelyföldi tájszónak.*

Zoltai füzetét olvasva, úgy találjuk, hogy a *rúdravaló* mindennapos szó lehetett a 17—18. századi debreceni ember ajkán, mert a módosabb polgárok hagyatéki leltárában elég gyakran előfordul. Ezek a leltárak aztán elárulják a *rúdravaló* mibenlétét is, mikor a *rúdravalót* ilyen szók elébe teszik jelzőnek: *ruha, abrosz, kendő, lepedő, szőttes*. De a *rúdravaló* hamar önállósul, melléknévből főnévvé, jelzőből jelzetté vált s így egymagában jelentette mindazokat a ruhaféléket és fehérműeket, melyek szobadíszekül szolgáltak rúdra, esetleg rudakra akasztva. A *rúdravaló* ebben az önállósuló útjában csak követte azokat a *való-val* összetett szavakat, melyek oly nagy számmal találhatók a magyar nyelvben s amelyek közül most csak ezeket említjük: *fejrevaló, nyakravaló, lábravaló*.

A *rúdravaló* annyira főnévvé lett, hogy hamarosan jelzőket is kívánt maga elé, amint a Zoltai által felkutatott 18. századi leltárak eléggé bizonyítják, melyekben a *rúdravalók* így vannak közelebből körülírva:

* Páriz-Pápai 1705-i kiadásában megvan a *rúdra való*, de nem főnévi, hanem melléknévi jelentéssel, tulajdonképp *rúdnak való* értelmében, amint az a példából is kitűnik: *perticalis salix = rúdnak való fűz*.

rövid, hosszú, kékszöttes, tarkaszöttes, fejtővel varrott rúdravalók. Ezekhez járult a *nyomtatásos rúdravaló*, amely bizonyára olyan *kendő, törülköző* lehetett, melyre háziáldás, élet- vagy étrendi szabály volt nyomtatva, esetleg nyomtatott betűkkel kivarrva. A *rúdravaló* nevéből könnyű kitalálni, hogy ezeket az *abrosz, kendő, lepedő, szőttes, varrottas* stb. nevű ruhaféléket, jobban mondva fehérneműeket hol tartották. Nem almáriomban, nem fogason, nem komótban, nem ládafiában, nem szekrényben, hanem rúdon, esetleg rudakon. A ruhatartó rúd párhuzamosan futott a mestergerendával és valószínűen horgokkal vagy kampókkal volt a mennyezethez erősítve, oly formán, hogy a vízszintesen függő rúdon mennél több *rúdravaló*, t. i. *abrosz, kendő, lepedő, szőttes, varrottas* férjen el a ház díszítésére és még inkább a házigazda módosságának a feltüntetésére.

A *rúdravaló* eltűnt a közhasználatból és a köznyelvből, de illő, hogy emlékét fenntartsa a történeti néprajz és a nyelvtörténeti szótár egyaránt.

KARDOS ALBERT.

Eszköz. A Debreceni Grammatika 308 szerint az *eszköz* elhomályosult összetétel, s elemei az *ész* (alakv. *esz* Veszprém m. Csetény, Udvarhely m. Háromszék m. Csikrákos; ragokkal és képzőkkel: *esze, eszes*) és a *köz* szó. Simonyi (TMNy 298) és Horger (MNy 10:109) nem tartották ezt a származtatást a lehetetlenségek közé tartozónak, az EtSz azonban azon az alapon, hogy az *eszköz* első jelentése 'Werkzeug, Gerät', elfogadhatatlannak nyilvánítja a Debr. Gram. szófejtését. Az kétségtelen, hogy az *eszköz* csakis elhomályosult összetétel lehet, mert a második tagja nem lehet más, mint a *köz* szó. Rámutathatunk a német *Mittel* 'Mitte, Mittelpunkt, Mittelding, Mittel', s a finn *väline* 'Mittel; Vehikel; Gerät, Werkzeug, Instrument'; *väli-kappale* 'Mittel; Werkzeug, Gerät' szóra (*väli* 'Mitte. Zwischenraum'; *kappale* 'Stück,

Ding, Gegenstand'). Alakilag semmi kifogást nem lehet tenni az első tagnak az ész szóval való egyeztetése ellen, csak jelentésbelileg nehezen tudjuk elképzelni a kapcsolatot az ész és az eszköz, szerszám fogalmai közt. Azonban a finn *neuvo* jelentése is 'tanács, út-mód' és 'szerszám, eszköz', magában is, de összetételekben is, pl. *kalastus-neuvot* (plur.) 'halászszerszám'; *kirjotus-neuvot* (plur.) 'íróeszköz'; *pyynti-neuvot* 'Fanggerät, Fangeisen, Fanggarn'; *syömä-neuvot* 'evőszer'; *kulku-neuvo* 'Beförderungs-, Transportmittel, Fuhrwerk'; *kuljetus-neuvot* 'Transport-, Beförderungsmittel'; *apu-neuvo* 'Hilfsmittel; Vehikel'; *ajo-neuvot*, 'Fahrgerät, Fuhrwerk, Gefährt, Equipage'; *veto-neuvot* 'Ziehgerät'; — észt (Wiedemann) *abi-n'ü* 'Hilfsmittel'; *jalan'öu* 'Fusszeug, -bekleidung'; *töö'nöud* 'Arbeitsgeräte'; *tule-n'ü* 'Feuerzeug'; *mere-nöud*, *vee-s'it-mise-nöud* 'Fahrzeuge, Schiffe'; — vepszÉ (Kettunen) *nevod* 'Fanggerät, -eisen, -garn'.

A finn *neuvo* 'tanács' szó 'eszköz' jelentése azonban valószínűleg fordításbeli átvétel a germán nyelvekből. A német *Rat*-nak u. i. nemcsak 'tanács' a jelentése, hanem 'eszköz (vorhandene Mittel), élelmiszerkészlet' is. A többi germán nyelvekben: ószász *rād* 'Rat, Hilfe, Vorteil'; ónémetalföldi *rāt* (*d*), ófriz *rēd*, angolszász *ræd* 'Rat, Vorteil, Macht'; óészaki *rād* (spráns *l*-vel) 'Rat, Erwägung, Mittel, Bestimmung, Macht, Heirat'. Ide tartozik a *raten* 'tanácsol, segít, utbaigazít, kitalál, megfejt' ige, melynek régi jelentése és alakja középfelnémet *rāten* ófelném. *rātan*, gót *garēdan* 'Vorsorge treffen'. E jelentések megőrződtek részben a következő származékokban és összetételekben: *Vorrat* 'készlet, eleség'; *Unrat* 'hiábavaló v. haszontalan dolgok, lom, szemét'; *Hausrat* 'bútor, berendezés'; *Gerät* (a *Rat* kollektívuma) 'eszköz, szerszám, edény; bútor, holmi', középfelnémet *geraete*, középalnémet *gerēde* 'Ausrüstung, Zurüstung, Vorrat, Hausrat'; ófelném. *girāli* 'Beratung, Fürsorge'; később: 'Ausrüstung'), ószász *girādi* 'Hilfe, Vorteil' (Kluge).

BEKE ÜDÜN.

Megveszi a hideg. Már a NySz.-ban is sok példát találunk erre a szólásra. Így: *hideg-vötte test* 'corpus obsessum

frigore' PPBl. *Julianus látván ott kün egy hideg-veite embert, fogja és házaba viszi a tűz mellé* (Hall: HHist.) (NySz. 3:1103); *ha az hideg az lábát valakinek megvötte* (Radv.: Szak.). *Ne fé.tsd, hogy megvegye az hideg* (Radv.: Csal.). Ma is általánosan használatos ez a szólás; pl. *maj megvött az isten hidege* 'majd megfagytam' (MT-z.); *majd megveszi az Isten h'idege* (CzF. 4:409); *dér vette, fagy vette gyümölcs* (uo. 6:970). Szólásunk eredetileg azt jelentette, hogy a hideg birtokába vesz vkit vagy vmit, elfogja, vagyis megfagyaszja.

Hasonló alkalmazását találjuk a 'venni' igének a török ségben is, mint következő példánk mutatja: csuv. *vüne purné v'snē tem il'özö* 'tíz újj végét a hideg megvette' (Mész. 2:153).

Egybevetethők ezzel a használattal a következő példák, amelyekben szintén a 'megfog' alapjelentésből kell kiindulnunk: csuv. *v'sen pürtne te vut il'özö* 'az ő házuk is meggyuladt', tkp. 'az ő házukat is megvette a tűz' (Ašmarin, Thesaurus linguae Tschuvaschorum 3:100. Ašmarin még hozzáteszi, hogy a szólás értelme: megfogta, de „nem teljesen.“); *pilök taran šu il'š* 'derekaig előntötte a víz' (tkp. 'vette a víz'). Vö. még az orosz má-n-törökben is: *aldy bāni bu güzālin güülüšü* 'das Lächeln dieser Schönen hat mich bezaubert' (Radl. Wbuch 1:343).

A 'birtokába vesz, hatalmába kerít' jelentésből magyarázódik meg a *megvenni* igének különös használata a következő szólásokban: *megvenni a tüzet* 'eloltani' (Szabolcs m.), *megvette a tüzet* (Borsod m. Szíhalom), *megvették a tüzet* (Mármharosziget); így magyarázandó a *megvenni* igének 'megment (épületet tüzeset alkalmával)' jelentése is a következő kifejezésben: *mān langāni es kezdett vót ap pap csürinek ab bütüie, henem hát az ótok addég s addég, hogy valahocs-valamint mégés csak megvövék* (Székelyföld) (l. MTsz.). Ugyanezt a jelentéstejlődést mutatja az orosz *захватывать*, amelynek jelentése 'kapni, fogni, megragadni...', de ez is: 'megakadályozni, hamar eloltani (tüzet); csillapítani, elállítani (vért); elejét venni (betegségnek) (Mitrák), 'festnehmen, ergreifen, fassen; mit Gewalt nehmen, sich bemächtigen, einer Sache...'; Einhalt tun (пожаръ 'einer Feuersbrunst'); vorbeugen (болѣзнь 'einer Krankheit')...' (Lenstroem.)

FOKOS DÁVID

Tódít. *Told* (*hozzátold*) igénk 'addo, adicio; hozzáad, hozzátesz'; „...hozzáad, illetőleg hozzáadással nagyobbít, szaporít valamit...” (CzF. 6:345) jelentéséből könnyen megmagyarázódik a *told* ige *tódít* (ered. *toldít*) származékának 'hozzáfülleszt; hazudik' jelentése. Gyöngyösi még eredetibb jelentésében használja szavunkat: *Bánja, hogy ezekkel szívével szomorítá, Tréfáló szavait valóval toldítá*; 1. még CzF. 6:337. De már meglehetősen közel járnak a szó mai értelméhez a NvSz. következő idézetei: *a mit igassággal fel nem ért, hazugsággal akarta toldani* (Pazmány); *a mit ember a beszédhez ezenkívül hozzá told, nem jár illendő méllósággal* (Faludi).

Hasonló jelentésben használatos a *told* igéből képzett *toldás* szó is (1. 'pénzbeli ráadás csere alkalmával...' 2. 'hazugság' MTsz.; 1. még CzF. 6:337).

Ugyanígy lett a török *jalya*-igéből, melynek jelentése 'etwas der Länge eines Gegenstandes anfügen, ansetzen...' (Radl. 3:174): *jalyan* 'die Lüge' (uo. 175. l.). Ennek a szónak eredeti jelentése tehát szintén 'toldás', „Verlängerung“; 1. Ramstedt: Zur Verbstammbildungslehre der mongol.-türk. Sprachen 3 (ahol Ramstedt svéd analógiára is hivatkozik), 11, 15. És ugyanúgy használatos a megfelelő kalmükmongol szó is: *zalyoxv* '(aneinander, an etwas) fügen, folgen lassen..., ansetzen, anbinden, verlängern'; ott is ennek a szólásnak: *ügü zalyoxv* jelentése: '(lügenhafte) Worte zusetzen', tehát 'szót toldani, tódítani' (1. Ramstedt, Kalm. Wbuch. 464 b).

FOKOS DÁVID.

Portyáz, portya. E szavak, mint Kertész (Nyr 66:66) kimutatta, csak Márton Józsefnek 1803-ban megjelent szótára óta használatosak jésített alakjukban, a 17. és 18. századi adatokban még *portáz, portázás, portás, porta* alakban fordulnak elő, s a NySz egy címszó alá is veszi őket a latin *porta*-ból való *portával*. Hasonlóképpen jár el a MTsz., amelynek a zalamegyei Hetésből származó adata még a régebbi hangállapotot tünteti fel: *porta* 'sereg; rögtön megjelenő vihar, mely azonban hamar megszűnik', pl. *csak bizé e porta vót* (Nyr 2:373). Melich szerint e szó a német *Partie, Partei* átvétele (DOLw 208), Kertész szerint azonban csak a

Partei lehet a magyar szó őse, amint a Grimm-féle szótár értelmezéséből kitűnik: 'eine kleine Heeresabteilung, besonders eine vom Hauptheer wirkende Streifschar, sowie der Streifzug selbst.' A német *Partie* és *Partei* ugyanannak a francia szónak két különböző időben történt átvétele. Az ófrancia *parti* a középfelnémetben *partie* alakban jelentkezik, s ebből a 15. sz.-ban *Parthey* alak fejlődött. A 17. sz.-ban azonban újra átveszik a francia *partie* szót *Partie* alakban (Kluge, 11. kiad.). A magyar szó hangalakjának magyarázatában két dolog okoz nehézséget. Az egyik az első szótag magánhangzója, a másik a szó vége. Az első nehézség legyőzése aránylag könnyebb, hisz több esetben is ki tudjuk mutatni a német *a* ~ magyar *o* hangmegfelelést, aminek az a magyarázata, hogy az átadó nyelvben is ez a hang lehetett (vö. DOLw 278). Ilyen esetek: *obsit* (Abschied), *portéka, partéka* (Partéke), *islóg, slóg* (Schlag), *ferslóg* (Verschlag), *ispót* (Spaten, kfn. spate), *prontsaccung* (Brandschatzung), *konting* (Kantine), *rostok, rostokol* (Rasttag), *lóding* (Ladung), *hókon(y), hókkon, hókony* (Hacken) stb. A szóvég magyarázata már nem ilyen egyszerű. A német *Partei* a magyarba eszerint **portaj, *portáj, *portéj, *porté* alakban mehetett át, vö. a *Mentha pulegium* német *Polei* névének magyar megfelelőjét: *Polay* Melius: Herb. 108, 110, 113, *Póla* 113, *Poley* MA, *Póléj, Pólé* PP, *Pole* Calepinus. Hogy a *polaj pola* változata hiteles-e, abban nem vagyok teljesen biztos, mert Meliusnál rengeteg a sajtóhiba, s lehet íráshiba is *polaj*, illetve *poláj* helyett. Én a *portáj* alakot tartom legvalószínűbbnek (vö. *lakáj, policáj*), s ebből a *porta* úgy keletkezett, hogy a 3. személyraggal ellátott *portáj-a* alakot így elemezte a nyelvérzék: *portá-ja*, s ebből vonta el a *porta* nominativust. Ilyen esetek: *tihá < tihája, ki(h)ája < oszm.. kjája* (Nyr. 61:118), *juhoda < juhodáj* (63:114). A magyar *portya* végeredményben a latin *partiri* 'feloszt' ige közélatin *partita* 'Abspaltung, Abteilung' származéka, s

innen való az olasz *partita*, s az említett francia és német szók. A francia *parti* eljutott az angolba is *party* ‚katonai különítmény’ alakban. Ennek átvétele a finn *partio* a következő összetételekben: *partio-joukko* ‚Streifkorps, fliegendes Korps, fliegende Kolonne’; *partio-retki* ‚Streifzug’; *partio-retkeläinen* ‚Parteigänger’; *partiolainen* ‚Parteigänger’. Ujabban (Hakulinen szíves értesítése szerint kbl. 30 év óta) ennek a szónak ‚cserkész’ jelentése is van, épúgy a következő összetételekben: *partio-poika* ‚cserkészfiú’, *partio-tyttö* ‚cserkészleány’. A szó Ojansuu szerint (Suomen kielen tutkimuksen työmaalta, Jyväskylä 1916, 46. l.)¹⁾ a középsvédből került a finnbe. Hakulinen levélbeli közlése szerint a finn szó *-io* vége homályos. Nézetem szerint az *-o* a finnben keletkezett analógiás úton.

BEKE ÜDÖN.

Fonnyad, fonnyaszt. A NySz a *fonnyad*, *megfonnyad* igének ‚welk werden, vertrocknen’, műveltetjüknek pedig ‚welk machen, trocken, dörren’ jelentését közli. A *megfonnyaszt* címszó alatt azonban három olyan mondat van, amelyekben a szónak nem lehet ez a jelentése. Mind a három adat régi szakácskönyvekből való, mint a következők is: Nyers káposztából salátát. A ki akarja forró vízzel agyon önteni, meg lehet, és *megfonnyasztani* és kifacsarni belőle (16. sz. TörtT 1881:580); *megfonnyaszd* az vizát, avagy valamelyik féle halat (16. sz. végéről, Radvánszky, Magy. Családelet 3:42); Az tehénnek az nyelvén, igen szép egészen vetesd ki, azt mond és szépen *fonnyazd meg* (Radv. Régi magy. szakácskönyvek 27); Ha az pecsenyéjében meg akarsz sütni, melegen *megfonnyasszad* s ispékeljed (68); Az szép kövér juhczémert vondd fel egy nyársra, egy kevéssé *fonnyazd meg* (51); Tehénhús pecsenyét sziúld meg, verd meg erősen az késnek az fokával, *fonynyazd meg* az rostélyon, úgy hogy fél sülésében legyen (17); Az riskását először megszokták *fonnyasz-*

tani, hogy dagadjon, azután vetik az húshoz (19); Tehénből töltve édes tejjel... mind az két végét megkell kötni, hogy az töltelek ki ne menjen, forró vízben *meg* kell *fonnyasztani*, hogy olyan kemény legyen az tej benne, mint az máj (28). — *Kifonnyaszt* is előfordul: Az új káposzta levélnek az inát szépen ki kell metélni s az káposztalevelet aprón, annak az keserűségét *ki* kell *fonyasztani* és facsarni (21); hogy ha penig májost akarsz csinálni, az nyersségét *kifonnyazd*, hogy ne maradjon semmi benne (64); Az spinácztot szépen szedjed meg, metéld meg, s *fonynyazd ki* (111); Az nyers káposztát tiszta asztalon vágd meg szép apróra, *fonynyazd ki* forró vízben; hogy *kifonnyad*, facsard ki abból az vízből (188, 235). Az utóbbi adatban az ige visszaható alakja is megvan. Más példák: Végy rizkását, mosd meg hideg vízben, aztán önts más szép hideg vizet reá, egy fazékban forrald föl valamennyire, hogy *megfonnyadjon* (46); az beleket töltse, az mint szoktak egyéb kolbásszal bänni, vesd az füstre, hogy *fonnyadt* szabású legyen (290). — A műveltető alak is előfordul igekötő nélkül: Hogy megtöltöd (a kolbászt), az két végét megczövekeljed, hogy az *fonynyasztáskor* az töltelekje ki ne menjen; mikor *fonnyasztod* felette ne, hogy az kövéri el ne főjön belőle, hanem csak gyengén *fonynyaszsd*, ezt is szedd ki az *fonynyasztóból* (64); Ha tetszik, ugyanazon *fonynyasztásban* megsózhatod (Magy. Csal. 3:47).

A Szakácskönyv szerzője meg is magyarázza, mi is az a *fonynyasztás*: Ha az *fonynyasztást* nem érted micsoda, ez hogy: az vizát tödd föl az tűzhöz és mikor megforrad, vedd ki az széntől, és szürd el az levét róla, és aztán ez lével szürd meg az törött füveket, aztán tödd föl az halat, add meg az szörszámát, miképen fölül meg látod irva (42). A népnyelvben ma is kimutatható ez a jelentés: *fonynyaszt* 1. ‚hulladékokból, hájból alsóbbrendű zsírt olvaszt’; 2. ‚abáról, vízben forralással tisztít (disznóbelet)’; 3. ‚vízben főzve megpuhít (hurkába való rizkár-

¹⁾ Hakulinen szíves értesítése.

sát, májat, tüdőt); *kását fonnyaszt*; *mekfonnyaszt* ,megabárol, forrázásal megpuhít (hurkába való rizskását, disznóbelet, hurkába való májat, tüdőt)' (Csúry, Szamosháti Szótár); *fonnyaszt* ,nagyjából, félig-meddig megfőz, abárol (húst, disznótüdőt, szalonnát, hurkát)' Vas m.; *fonnyasztó-zsir* ,az a zsiradék, amelyet a disznóaprólék levéről leföloz- nek' (Kapnikbánya); *fonnyadó* (Vas m., Győr m., Rábaköz Bősárkány), *fonnyadék* (Győr m., Vas m., Zala m., Répce mell.) ,az a lé, amelyben a gömböcöt, véres hurkát, kolbászt, stb. kifőzik' MTsz. *fonnyadóu* ,forróvízben megfonnyasztott sertésbelekről leolvadt alsóbbrendű zsiradék, melyet főzéshez nem használnak' (Csúry, Szamosháti Szótár); *fonnyó* ,kifőzött kövér disznóhús- nak a leve' (Békés m., Sárrét MTsz.); *fonnyózsír* ,az abárló-lé tetején összegyűlt zsír' (Hódmezővásárhely MNy 2:136); *fonyózsír* (!) ,mikor a hurkába vagy kolbászba való húst kifőzik akkor adja fel magát a *fonyózsír*; de bélzsír is' (Debrecen, Dézs Nyr 34:220). BEKE ÖDÖN.

Epe és keserű. Beke Ödön «Egy epe jelentésű magyar szó» című cikkében (Nyelvőr 66:71—74. 1.) kimutatja, hogy az *epe* szó nemcsak a magyarban és egynémely rokon nyelvben, hanem a legtöbb indogermán nyelvben is eredetileg 'sárga', illetőleg 'zöld' színt jelentett Ennek okát az epe sárgás-zöld váladékával magyarázza. Lélektanilag ez egészen jól érthető is, mert a sárga és zöld színek a színskálában közvetlenül egymás mellett állnak, árnyalataik egymásba folynak. A héber is azonos szóval jelöli a sárgát és a zöldet: *jeroko* vagy *jeruko*.

A vogulban az 'epe' ugyancsak zöldessárgát jelent, az osztjákban pedig előfordul 'keserű' jelentéssel is. Amint látjuk tehát, az *epe* szó szín-, illetőleg ízérzeteket jelölt. Hasonló jelenséggel találkozunk több keleti nyelvben is, csak hogy itt a nyelvfejlődés a fordított utat követi. A héber *mar-marah* (aram: *mar-mara*) szó eredetileg keserűt és csak később jelentett epét is. Az arab *mirratun*, a szír *mérta*, az aram *mererta* egyazon töből: a *mar-marah*-ból fakad és valameny-

nyi keserűt és epét is jelent. Az asszír ugyancsak e töből származó *mártu*-val fejezi ki mindkettőt. A héberben a *mar-marah* (*marar*) szintén előbb jelentett keserűt és csak később epét. Ezt abból látjuk, hogy a biblia nem ismeri az 'epe' szót. Egyetlen egyszer fordul elő benne ilyen értelemben a *mar* gyökér, de itt is csak az összefüggésből tűnik ki, hogy a *mererah* szóból származható, személyraggal ellátott *mererati* epét jelent: «átfúrja veséimet s nem kímél, földre ontja epémet» (Jób, 16, 13). Viszont a *mar-marah*, illetőleg igei töve *marar* megannyi változatban: *mar*, *mor*, *marah*, *meriri*, *merirut*, *memer*, *maror*, *meririm*, *tamrurim* keserűt, keserűséget, keserűfüvet jelent. A későbbi, misnai, illetőleg talmudi héber nyelv azonban már nem is ismer más szót az epére, mint a *mar-marah* gyökérből származó: *marah*-t.

Amint látjuk, a nyelvfejlődés földrajzi határokon és távolságokon túl azonos lélektani törvényeket követhet. KOHN ZOLTÁN.

Mente. E ruhanév szótározva először Calepinus 1585-i kiadásában jelenik meg (*amiculum — Subicza, mente*), de az OklSz régebbi adatakat is közöl: Vnam wlgo farkasber *menteth* (1543). Eg medwebör *mentet* (1547). Szarvas Gábor a német *Mantel* átvételének tartja (Nyr 12:195, 14:50), s az utóbbi helyen forrás nélkül német *Mäntel* alakot is idéz. Szarvas származtatását Simonyi elfogadja (Nyr 43:389), Melich ellenben sem magyar (Nyr 24. k.), sem német munkájában (DOLw) nem említi, még a *mándli*, *mántli*-nál sem, melyek a népnyelvben előforduló újabb atvételek. Ennek oka nyilván az, hogy az egyeztetést hangtanilag nem tartja megnyugtónak. Az egyeztetésnek valóban vannak nehézségei, de nem megoldhatatlanok. Az egyik, amit már Szarvas is érzett, a magyar szó magas hangú alakja, azért van szüksége a német *Mäntel* változatra, azonban ennek forrását senkinek sem sikerült megtalálni, de ha megtalálják is valamelyik nyelvjárásban, nem valószínű, hogy az lenne

már a 16. sz.-ban megjelenő magyar szó őse. Kénytelenek vagyunk hát a mélyhangú alakból kiindulni. Horger régi bolgár-török jövevényszavaink alapján kimutatta, hogy többtagú szavaink utolsó szótagjának *e, é, a, á* hangjai *l, r, m (?)*, *n* mássalhangzókkal zart szótagban megnyúltak (MNY 10:117). Német jövevényszavaink közül idetartoznak: *flanél* (Flanell), *kastély* (Kastell), *páncél* (Panzer), *erkély* (Erker), stb. Eszerint a *Mantel*-ből a magyarban **mantél* lett, amely azután magashangú **mentél* alakot öltött. Az *-ál(y)*, *-él(y)* végű szók *l(y)-je*, mint Horger erre rámutatott (MNY 4:320), a mássalhangzón kezdődő ragok és képzők előtt elmarad. Így lett a *hangyál*, *csanál*, *harkály*, *ispotály*, *muskotály* szavakból *hangya*, *csana*, *harka*, *ispota* (és *ispita*), *muskota* stb. Ilyen a magashangú *seregély*, *terepély* (esetleg a *körtvély*, *sertély*) \in *serege*, *telepe* (*körtve*, *körte*, *serte*) is, bár ezeket Horger hajlandó a *seregély*, *terepély* alakokból hangtani úton magyarázni. Akárhogy is áll a dolog, a *mente* eredeti *l*-je is ily módon vesztett el. Föl lehet tenni azt is, hogy a **mentél*-ből is fejlődött **mentély*-en keresztül **mentéj* alak, s ennek birtokszemélyragos **mentéj-e* alakját a nyelvérzék így elemezte: *mentéj-e*, s ebből következtették ki a *mente* nominativust.

BEKE ÜDÖN.

Dülönevek Rábagyarmaton (Döllük).

1799.-i följegyzésekből: Alsó Cserzán, Ásvánd, Csipán földje, Dülő, népien csörötneki határ, Dénes rét, Erdő v. Széltarló v. Paperdeje, Fára földgve, Gyöp, Itze, Kisgyarmati földek, Kisgyarmati gyöp, Közös erdő, Kukor kert, Lakmege, Meser telekje, mocsár, Nagygyarmati szőlőhegy, Pap erdő, Papföldek, Paprét, Papterek, Palszeg, Róka pusztája, Tócsa, Templom rét.

1838-ból: Kövecses, Szél Tarró, Róka pusztája.

A nép ajkán ma élő dülönevek: Alsogyöp, Alsumezzü, Andorritás; Ásfánd, Ballahégy, Belsü-Bakos, Berkibönce, Borcsrét, Borzárók,

Cincége, Csuka, Dénésrét, Dincsiháza, Domb, Égis, Fáraford, Fára-rét, Folasuerdü, Faluerdü, Forgács-hidi-erdü, Fölsügyöp, Fölsümezzü, Góri, Gödör, Gyöp, Gyöpalla, Györköskert, Hadakert, Hangyálos, Határ, Hidegódal, Horvátsarok, Hossziföd, Hosszirét, Huszárkövy, Ice, Kalamárszeg, Kandorfai-szé (szél), Kantahégy, Kantaszeg, Kemence, Kerekesrét, Kérészfamezzéjé, Kétárokkoz, Kisjános, Kiskut, Kisnémétritás, Kisnéméttelek, Kisróna, Közepsüerdü, Közöserdü, Kutyaszeg, Küecseserdü, Külsü-Bakos, Lakmege (láttam Lachmege feljegyzést), Laska, Mál (Maál), Malommezzü, Melegódal, Mestererdü, Mónárrét, Nagyhégy, Nádallairét, Rátutirét, Rétiárok, Ritás, Róna, Ókert, Öntis, Pandorritás, PAPERDÜ, Papterek, Páritás (Pál), Pászeg, Péstarét, Piricsritás, Pongorácritás (Pongrác), Pungorácrit, Présódal, Pusztarét, Sásos, Selémrét, Szappányos, Szentilonás, Szélestoru, Széplányok-ároktya, Szétoru, Szöllükalla, Telek, Telekalla, Telekvégidöllü, Tölles, Variszeg, Vízköz, Vögy (egy domb neve), Zsinnélyrét.

MUSITS JENŐ.

Ezúttal, egyúttal. Fokos Dávid a címben említett szavakkal kapcsolatban azonos, az *út* szóval alkotott szláv, török, finnugor és indogermán analógiákra hívja fel a figyelmet (Nyr 66:67). Adatait megtoldom. A gót nyelv a 'hányszor' kérdésre felelő számhatározó szavakat a tőszámnév és a *sintha* 'Gang' szó datívuszával fejezi ki, pl. *ainamma sintha* 'egyszer', *twaim sintham* 'kétszer', *thrim sintham* 'háromszor'. Előfordul e szerkezet számnévvel is: *anthamma sintha* 'zum zweiten Male'.*) Ez a szerkezet is mutatja, hogy a magyarban, egyező emberi megfigyelés alapján, a szláv nyelvek hatásától függetlenül keletkezhetett a R. két úttal 'kétszer' stb. szerkezet.

ERDÖDI JÓZSEF.

*) W. Braune: Gotische Grammatik 9. §. 149. A *th* zöngétlen postdentális réshangot jelöl.

Analógia a szóragozásban. A *csendőr* szó a nyelvújítás azon alkotásai közé tartozik, amely — érthető okokból — bekerült a nép nyelvébe. Alakváltozatai: *csöndér* (Baja, Torontál m.), *cséndér* (Háromszék m.), *csendér* (Kolozs m.) MTsz., *csender* (Fogarás Nyr 42:108). A nép természetesen nem érzi, hogy a *csendőr* összetett szó, s elemei nem is világosak előtte. Tamási Áron székely írónál a szó többes száma így hangzik: *csenderék* (Hajnali madár 104). Fogarason a *rendőr*-t így ejtik: *render* (Nyr 42:108), s többszáma Ditrón *renderék* (Nyr 43:235). A székely nép nyelvérzéke tehát a *gyökér*∞*gyökerek*, *egér*∞*egerek*, stb. főnevek csoportjába sorozta. — Viszont az *eper*∞*epret*, *szeder*∞*szedret* mintájára ragozza Tamási a *liter*-t: *litrét* (uo. 57, *jéllitrét* Rügyek és reménység 268). A beregszászi nyelvjárásban

is *litrét* ‚literjét‘ (Törös 45). sonlókép ragozza Tersánszky a *gker* szót: Félig összerágott *gyükrő*: találtak ott garmadákka a hasat előtt (Nyugat, 25, I. 584). Az hagyta felibe-harmadába rágv: a *gyükröket* (uo.). A *mótor* többes száma Tamásinál: *motrok*: Ez ed digelé örökké *motrokot* s gépeket javított (Rügyek 9). A *bivalyt* nála *bihalat* (uo. 270). BEKE ÖDÖN.

Megsüti a dér. Baranya megyében azt mondják: *a dér elsüti a gyenge levelet*, megfonnyasztja, meghervasztja‘ (MTsz). Már a NySz idézi Heltaiból: *Elsütötte az dér az ő szabadságokat*. A Szakácstudományban is van hasonló példa: Az juhhúst meglángoljad, szépen megvágjad az vereskáposztát, mikor *az dér megsüti*, ha lehet, akkor *főzzed* (Radvánszky, Régi magy. szakácskönyvek 1:47). BEKE ÖDÖN

A kiadóhivatal értesítései.

A Magyar Nyelvőr előfizetési ára egész évre 5 pengő. Külföldi előfizetők számára 6 svájci frank, 40 cseh korona, 160 lei.

Félévi előfizetést nem fogadunk el.

A legközelebbi szám 1938 február havában jelenik meg

Telefón: 1-222-29.

Postatakarékpénztári számla:

Dr. Balassa József 2560

A MAGYAR NYELVÖR

szerkesztősége és kiadóhivatala
Budapest, V., Klotild ucca 10 A.

STEMMER ÖDÖN

Tudományos könyvkereskedés és antikvárium

Budapest, V. Gróf Tisza István ucca 14

Telefon: 1-800-75

Telefon: 1-800-75

*Nyelvészeti és történelmi művek és folyóiratok
nagy raktárkészlete.*

Keresletek és rendelések legpontosabb elintézése.

Méltányos árak.

*Könyvtárak és egyes megfelelő művek
állandó vétele.*